

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

1984

KØBSTADMUSEET
»DEN GAMLE BY«

ÅRBOG 1984

Redaktion: Erik Kjersgaard og Henrik Nyrop-Christensen.

Lay-out: Henrik Nyrop-Christensen.

Oversættelse af tysk resumé: Stig Hornshøj-Møller.

Oversættelse af tyske billedtekster: Henrik Nyrop-Christensen.

Engelske oversættelser: Henrik Nyrop-Christensen.

Fotografier: Hvor intet andet er anført, er billederne taget af fotograf Flemming Schmidt, »Den gamle By«.

Papir: Macoprint Mat 115 g.

Repro: Hammerschmidt Repro I/S.

Tryk: Hanbergs Bogtrykkeri, Århus.

ISSN 0105-9254

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

Aftryk i referat er tilladt, når årbogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket indsendes til Købstadmuseet »Den gamle By«. Ved aftryk i større omfang må forfatterens samtykke indhentes gennem redaktionen.

Omlagsbillede: 1820-stuen i Borgmestergården 1984.

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

ÅRBOG 1984

SÆRLIGT TILEGNET »DEN GAMLE BYS VENNER«

INDHOLD:

Carl Christensen, 1899-1984	5
Et museum bliver til <i>Af Birgitte Kjær</i>	9
Peter Holm og hans museum <i>Af Henrik Nyrop-Christensen</i>	33
Vi samler stadig <i>Af Erik Kjersgaard</i>	69
»Den gamle By« og dens arkitekter <i>Af Hans Henrik Engqvist</i>	85
Tid, ting og tøj <i>Af Erna Lorenzen</i>	105
Med ler og tegl <i>Af Niels Brøndum Josephsen</i>	117
Snedkernes behøvling <i>Af Ole Warthoe Hansen</i>	175
Et femiskogeri <i>Af Ebbe Johannsen og Anne Charlotte Olsen</i>	211
Årsberetning	219

CARL CHRISTENSEN 1899-1984

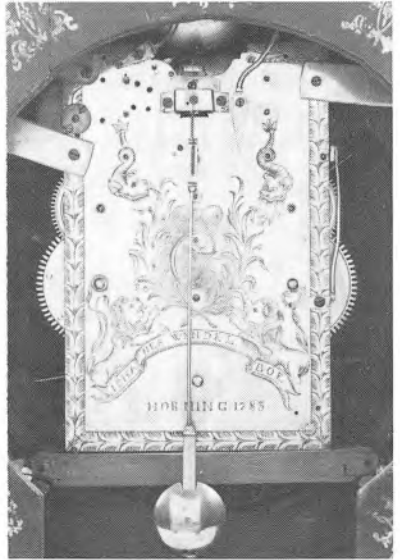
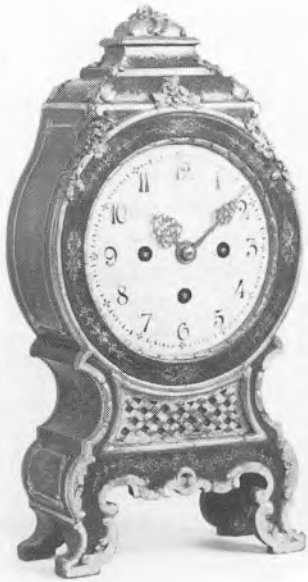
Den 11. december 1984 - da denne årbog forelå i korrektur - afgik fabrikant Carl Christensen ved døden, 85 år gammel, og med hans død sluttede en epoke i dansk museumsliv. Carl Christensen, der i 1927 grundlagde sin efterhånden landsomspændende virksomhed for auto-komponenter (med filialer i Odense, København og Aalborg), blev i 1956 indvalgt i bestyrelsen for »Den gamle By« som bestyrelsens kasserer, kort før dens mangeårige formand, landsrets-sagfører Carl Holst-Knudsen afgik ved døden. Dette førte til, at Carl Christensen allerede i sommeren 1957 blev formand, en post han bestred indtil sommeren 1981.

Carl Christensen var ikke af den slags forretningsmænd, for hvem et sådant formandsskab blot var til pynt, - en post, som i »Den blå Bog« kunne kaste et kulturelt skær over sin indehaver. Han påtog sig posten udfra sin dybe og indsigtfulde personlige interesse for kunsthåndværk og kulturhistorie. Selv var han en kyndig kender og samler af sølv - væsentligst fra barokken - og fajance og glas, og helt naturligt viede han museets samlinger inden for disse områder stor interesse.

Sølvkammeret i »Den gamle By«, indviet 1979. Indretningen var en gave fra Carl Christensen i anledning af hans 50 års forretningsjubilæum 1977.

Hurtigt viste han sig som en både myndig og initiativrig formand, hvis mål det var dels - naturligvis - at gøre museet større og rigere, dels at gøre det mere åbent udadtil. Den første store opgave i hans formandstid blev den kort før hans tiltræden påtænkte genrejsning af Helsingør Theater, på det tidspunkt den økonomisk mest krævende opgave i museets historie. Her viste denne mand, der i alle måder havde format, sin enestående evne til at skaffe de fornødne penge til veje, ligesom han uden at ønske sig nævnt selv ydede et betragteligt beløb til denne opgave. Intet under, at netop dette hus blev hans hjertebarn blandt museets bygninger. I mange år var han en hyppig gæst ved forestillinger og koncerter i teatret, og ved sine to store forretningsjubilæer i 1967 og 1977 festede han netop ved at invitere sit personale og sine forretningsforbindelser på teaterforestillinger i »sit« teater. I 1983 lod han C.A.C.-fonden, der nu ejede hans virksomheder, optræde som flerdobbelt mæcen, først ved indkøb af en række gode musikinstrumenter til den nyindrettede musiksamling, dernæst som sponsor for Helsingør Theater, til hvis vedligeholdelse fonden i tre år årligt yder 50.000 kr. I det hele var han en glad - og beskeden - giver, som mere end én gang sørgede for, at »Den gamle By«s samlinger kunne forøges

*Taffelur med spindelgang, slagværk og klokkespil. Sign.: Johannes Wendelboe (døbt 1748, borger-
skab i Århus 1786, død 1829), Horning, 1783. - Gave fra Carl Christensen ved »Det danske Urmu-
seum«s 25 års jubilæum i »Den gamle By« i 1959.*

med væsentlige genstande, som det ikke uden hans hjælp havde været muligt at erhverve.

Carl Christensen havde en højt udviklet sans for kvalitet, hvad der også ses på de fabriksbygninger, han lod Arne Jacobsen bygge for sig i Odense og Aalborg. Ved sit 50 års forretningsjubilæum skænkede han »Den gamle By« 100.000 kr. til indretningen af et nyt sølvkammer - det, som i 1979 indviedes i Aalborggården.

Der var noget musisk over denne grandseigneur, og det trådte i de senere år stadig stærkere frem - ligesom han elskede fest og var en fortræffelig festarrangør, hvor intet blev overladt til tilfældigheden. Vi, der har oplevet det, kan aldrig glemme festligholdelsen af Helsingør Theaters indvielse i 1961 og dets 150 års jubilæum i 1967, eller hans deltagelse i arrangementet omkring den engelske dronnings besøg i »Den gamle By« i 1979. Det var det samme, år, hvor han efter en optræden af Den kgl. Ballets Bournonville-trup efter forestillingen dukkede op bag scenen, fulgt af en tjener med en sølvbakke med champagne og glas for i varme ord at takke kunstnerne og give udtryk for, at det var den linje, han gerne så fulgt på det lille teater. Om hans økonomiske støtte til

arrangementets gennemførelse taltes ikke. Lige så lidt som hans støtte til udgivelse af videnskabelige arbejder af museets medarbejdere nogensinde nævntes.

For ham betød »Den gamle By« utvivlsomt lige så meget som hans egentlige livsværk - fabrikken på Silkeborgvej, og ofte gjorde han en runde i museet for at følge arbejdet, ikke mindst med de huse, der genrejstes i hans formandstid - senest Sønderborghusene og Næstvedhuset. At han også ved sin indsats i bestyrelserne for Herregårdsmuseet Gammel Estrup og for Kunstindustrimuseets Venner satte præg på dansk museumsliv skal her kun nævnes, for at understrege, at ikke blot »Den gamle By«, men den danske museumsverden som helhed ved hans død har mistet en personlighed, hvis format skal måles med den alen, hvormed man ellers måler en mæcen som J. C. Jacobsen.

»Den gamle By« og dens personale bøjer sig i respekt og hengivenhed i mindet om Carl Christensen.

Denne årbog vies mindet om museets velgører.

ET MUSEUM BLIVER TIL

Af BIRGITTE KJÆR

Da Peter Holm, »Den gamle By«s grundlægger og første direktør, i 1907 blev valgt ind i bestyrelsen for Aarhus Museum, var dette museum i bund og grund forskelligt fra det, der blot to år senere fremstod som begyndelsen til Peter Holms livsværk: Opbygningen af »Den gamle By«. Det gamle Aarhus Museum repræsenterede dengang, og i mange år fremover, fortiden på godt, - men også på ondt. »Den gamle Borgmestergaard«, som starten til »Den gamle By« hed, repræsenterede derimod en nyskabelse i dansk museumsverden ved sin kombination af eksterieur- og interieurudstilling, koncentreret omkring den borgerlige kultur, som den var kommet til udtryk i landets købstæder omkring år 1800 og tiden forud derfor.

I bestyrelsen for Aarhus Museum brødes to linjer i 1907, - én, der stod for det da hævdvundne, traditionelle museumsarbejde, - og én, der prøvede at gå nye veje i forsøgene på at formidle viden om fortidens mennesker og deres livsvilkår.

Den linje, der repræsenterede traditionen, var personificeret ved formanden for museets bestyrelse, konsul Frederik Ollendorff. Denne linje var et produkt af en konfrontation i 1880'erne mellem Nationalmuseet i København og de da endnu fåtallige, kulturhistoriske museer, der eksisterede rundt om i provinsbyerne. Provinsmuseernes selvstændighed havde ved den lejlighed været truet. De var blevet underlagt Nationalmuseets overhøjhed, og nogle bøjede sig for overhøjheden, heriblandt Aarhus Museum; andre levede i stille opposition. Men hvordan var denne konflikt mellem to museumsformer da opstået? - en konflikt

mellem to museumsformer, der egentlig ville det samme, nemlig arbejde på at oplyse den menige befolkning om vor fortid, samt søge at bevare oldtidsminder og andre kulturhistoriske levn? For at få forklaringen på dette, må vi gå yderligere hundrede år tilbage - til 1807.

Ud af renaissancens og 1700-tallets private museumssamlinger, der - som f.eks. Ole Worms berømte museumssamling - rummede en broget samling af lidt af hvert, voksede der i løbet af 1800-tallet specialiserede, videnskabelige museer frem i en form, der stærkt nærmer sig, hvad vi forstår ved ordet museum. Dels fordi man var interesseret i at udforske tiderne og tilstandene forud for den historiske tid, og dels fordi man var påvirket af udenlandske bestræbelser på at bevare oldtidens mindesmærker og genstande, oprettede man i 1807 i København »Den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring«, der skulle fungere som et centralt samlingssted for disse bestræbelser. Denne samling, hvortil der indgik en del oldsager, forblev imidlertid ganske uoplejet de første år, - henlå faktisk i et støvet rod på loftet af Trinitatis Kirke i København. Når det var oldsager, man interesserede sig for, og ikke f.eks. genstande fra historisk tid, skyldtes det flere forhold, bl.a. en uklar fornemmelse af varigheden og omfanget af oldtidens perioder, og deraf følgende interesse i at udrede dette, samt en klar begejstring for sagntiden og dens helte; men om disse helte levede i tidlig middelalder eller i vikingetiden eller endnu længere tilbage i tid, var uklart for såvel lærde som læge folk. De forhistoriske og historiske perioders indbyrdes rækkefølge og varighed var nemlig ikke noget, der var selvfølgelig viden for den tids mennesker, som det er for os. Det er ny viden, der skabtes i løbet af 1800-tallets første halvdel - med netop Oldsagscommissionens samlinger som udgangspunkt. Først efter at man i et halvt århundrede havde arbejdet med at sikre og bevare resterne fra oldtiden, fik man for alvor blik for, at der også var genstande fra de historiske perioder, fra f.eks. renaissance, barok og rococo, der burde bevares.

Oldsagscommissionens samlings beklagelige tilstand på Trinitatis kirkeloft kom til at vare knap 10 år, til 1816. Da fik Oldsagscommissionen tilknyttet en ung sekretær, der med ildhu gav sig til at systematisere genstandene, opdele dem efter materiale og efter hvilke kombinationer, de var fundet i. Det var Christian Jürgensen Thomsen, der ud fra dette oprydningarbejde skabte den første og grundlæggende periodisering af vor oldtid: Opdelingen i en stenalder, efterfulgt af en bronzealder og en

Chr. J. Thomsens omvisninger på Oldnordisk Museum kom til at betyde meget for menigmands engagement i oldtids- og historieforskningen. Tegning af Magnus Petersen, 1846.

jernalder, - principper, der ikke alene gjaldt for Danmark, men snart viste sig at have universel gyldighed.

Samtidig med det almindelige oprydningsarbejde på Oldsagscommissionens bestående samling, måtte Thomsen holde styr på en stadig tilvækst. Samlingen var dertil i 1824 yderligere blevet forøget med store dele af det da opløste, gamle kongelige Kunstkammer, der netop var en af renaissancens store, blandede privatsamlinger. Kunstkammerets genstande fra ikke alene oldtid, men helt op til 1660, indlemmedes i Oldsagscommissionens samling. Thomsen blev således direktør for både oldtid,

middelalder og renaissance; men det blev karakteristisk nok oldsagerne, der blev bestemmende for den forøgede samlings navn: »Det kongelige Museum for de nordiske Oldsager« - til daglig forkortet til »Oldnordisk Museum«. Af Kunstkammerets øvrige afdelinger oprettedes der andre, særskilte samlinger, f.eks. den etnografiske samling, Den kgl. Mønt- og Medaille-Samling og Antik-Cabinetet, der alle med tiden kom under Thomsens vinger. Også Statens Museum for Kunst har sin oprindelse i denne museumsstruktur i 1800-tallets første halvdel. Alt i alt blev Thomsen således snart direktør for et formeligt museumsimperium i København.

Denne fortsatte vækst af Oldnordisk Museums samlinger krævede plads, og i 1854 flyttede man til Prindsens Palais, hvor samlingerne endnu har til huse, nu blot under navnet Nationalmuseet. Sammenligner vi imidlertid Oldnordisk Museum med vore dages Nationalmuseum, vil en markant forskel straks springe i øjnene: Den nuværende 3. afdeling mangler - den afdeling, der rummer dansk bondekultur samt den borgerlige kultur efter 1660. Hvorfor dette var tilfældet, og hvordan disse samlinger blev indlemmet i museumsfamilien, skal vi se på senere, når vi analyserer den anden linie, der var repræsenteret på Aarhus Museum i 1907.

Et væsentligt princip for Thomsens arbejde med sine museer var, at samlingerne skulle være offentligt og gratis tilgængelige i hvert fald mindst én gang om ugen, og i de danske samlinger fra oldtid og middelalder var han så vidt muligt helst selv til stede for at vejlede publikum gennem udstillingen. Hans omvisninger blev berømte og bidrog stærkt til den glans, der ude i befolkningen stod om Oldnordisk Museums navn.

Opbygningen af den danske museumsverden i 1800-tallets første halvdel viser os en stram centralisering i København. I og for sig er det ikke underligt, når man betænker, hvordan ikke alene næsten alt betydeligt kulturliv her i enevældens sidste år stadig var samlet dér, men også den betydeligste handel, hele centraladministrationen, hoffet, snart sagt alt.

Men i 1849 ophørte enevælden, og dermed ophørte også den ideologi, der - til statens pryd - lod alt centrere sig om det sted, hvor kongen og hoffet var. Nu blev det muligt, og for provinsens folk endda såre ønskværdigt, at f.eks. lærdomsmonopolet i København blev brudt. Det nationalliberale borgerskab i København og i provinsen så sig i disse år som bærere af landets ånds- og kulturliv; og uden at de mente, at dette

aristokratiske særtræk skulle være for menigmand, anså de det også for en pligt, at de som den dannede klasse skulle bidrage til at oplyse »folket« om i hvert fald den nationale historie. I disse år gik nemlig de nationale begejstringers bølger over Europa. Alle steder blev de nationale følelser styrket. Og med den virkning i retning af øget historisk og national interesse, som alle erkendte, at Oldnordisk Museum (og Thomsens omvisninger) havde på menigmand, var det klart, at man nu også i landets provinsbyer begyndte at arbejde på at få lignende museer, - og vel at mærke ikke bare oldsagssamlinger, men samlinger, der af pædagogiske grunde helst skulle rumme så mange elementer som muligt af det imperium, »gamle Thomsen« herskede over i København. De nye museer i provinsen prøvede derfor at dække såvel oldtid som middelalder, mønter, etnografica, enkelte endda også naturhistorie, og - i samarbejde med de lokale kunstforeninger - også malerkunsten.

Ud over den nationalt opdragende virkning af deres arbejde nærrede provinsmuseumsfolkene også et udtalt ønske om at arbejde på at bevare så mange genstande og oldtidsminder som muligt for eftertiden. Meget fandtes (og ødelagdes) nemlig i disse år ved f.eks. mere intensiv jordopdyrkning, ved dræningsarbejder og ved jernbaneanlæg, og udenlandske handelsfolk var ikke sene til at rejse rundt og købe op med videresalg for øje. For at redde oldsagerne for Danmark var det derfor vigtigt, at der rundt om i landet var lokale samlinger, som især bønderne var fortrolige med, og hvor de kunne henvende sig med fund, der var gjort ved markarbejde, eller hvor de kunne indberette om fundne anlæg. Disse to forhold: ønsket om at bevare oldsagerne for Danmark, og ønsket om via oldsagerne at oplyse folkets brede masser om Danmarks historie, er altså baggrunden for, at der fra 1800-tallets midte oprettes kulturhistoriske museer rundt om i de danske provinsbyer. Til de ældste museer i denne gruppe, der oprettes allerede i årene mellem de slesvigske krige, hører museet i Århus; det blev oprettet i 1861 af en museumsforening, der stiftedes af en kreds af byens bedste mænd. De andre museer i denne tidlige gruppe er Den antikvariske Samling i Ribe allerede fra 1855, Fyens Stifts Museum fra 1860, museet i Viborg fra 1861, og endelig museet i Aalborg fra 1863.

Noget meget væsentligt i provinsmuseumsfolkernes arbejde er, at de ikke ser sig som konkurrenter til Oldnordisk Museum i København; det var klart, at man, hvis der indkom betydningsfulde genstande til f.eks.

Århus-samlingen, ville aflevere dem til Oldnordisk Museum, - men dog kun mod at man fik et passende vederlag, - og det holdt man strengt på. Man ville gerne have erstatning, f.eks. i form af bytte med andre oldsager, eller i form af afstøbninger; det var nemlig vigtigt, at den lokale samling fik udfyldt »hullerne« og derved fik højnet det pædagogiske arbejde. Væsentligt for forholdet mellem København og provinsmuseerne er, at denne aflevering-mod-erstatnings-praksis faktisk kom til at køre næsten gnidningsløst. I provinsen nærede man dyb respekt for »gamle Thomsen« i København og for, hvad han stod for; og han på sin side opfattede nærmest provinsmuseerne som »sine børnebørn«, idet hjertebarnet selvfølgelig var Oldnordisk Museum. Han var provinsmuseerne behjælpelig med såvel råd som dåd, samt med genstande til at udfylde hullerne i samlingerne. Man fik således hjælp fra København, da man i Århus ønskede at etablere såvel en møntsamling som en lille etnografisk samling, idet man fik både genstande og bøger til videre studie- og bestemmelsesbrug.

Tager vi Århus som eksempel, blev det her reglen, at den lille samling skulle holdes åben for publikum de to dage om ugen, hvor mange mennesker samledes lige tæt ved det sted, hvor museet havde til huse, nemlig i Rådhuset bag Domkirken. Man holdt åbent om onsdagen, når der var torvedag, og om søndagen i forbindelse med kirketiden, og der var altid en vejleder til stede. Også offentlige foredrag ud fra museets genstande blev hurtigt en del af Århus-samlingens udadvendte virksomhed; de var ikke kun beregnet for museumsselskabets medlemmer, men åbne for alle. Man ser altså, at provinsmuseerne efterligner Oldnordisk Museum ikke alene i de områder, de dækker med deres genstandsmængde, men også i deres form.

Århus-samlingen markerede sig i sine første år ved en større effektivitet i sin udadvendte virksomhed end de øvrige provinsmuseer; det skyldtes utvivlsomt, at der i bestyrelsen sad en person, der gav sig helt og fuldt til det, som han kastede sig over. Det var lærer i geografi ved Katedralskolen, Edvard Erslev. Men det var også hans iltre og selvbevidste temperament, der en sjælden gang kunne udsætte det venskabelige forhold til Oldnordisk Museum for prøvelser, når han, måske mere kontant end »gamle Thomsen« brød sig om, hævdede provinsmuseernes selvstændighed over for den københavnske storebror. Så vidt det nemlig i dag er muligt at følge forholdene (og vi kender faktisk store dele af en

Adjunkt ved Aarhus Katedralskole - og primus motor ved museumsarbejdet i de første år - Edvard Erslev. Lithografi efter foto af Dressler; Em. Bærentzen og Co. 1867.

omfattende og hjertelig korrespondance mellem Edvard Erslev og Thomsen i København), har Erslevs stadige og dygtige hævden af provinsmuseernes selvstændighed i nogen grad været med til, at man på Oldnordisk Museum i disse provinsmuseernes første år faktisk lod provinsmuseerne have ret frit spillerum. Oldnordisk Museum var i hvert fald meget langmodigt, og anså snarere provinsmuseernes virksomhed som gavnlig for oldtidsvidenskaben som sådan, og som redning for såvel oplysninger som genstande, mere end man opfattede dem som konkurrenter.

Sådan stod sagerne, da Thomsen døde i 1865; men de gode samarbejdsnormer, der var grundlagt i årene forud, fortsatte stort set uændret under Thomsens efterfølger som direktør for Oldnordisk Museum, J. J. A. Worsaae. Dennes direktørtid strakte sig over de næste 20 år, frem til 1885. Med Thomsens død var en æra forbi, - den fase i arkæologiens historie, hvor næsten hver ny undersøgelse rykkede milepæle i vores erkendelse af menneskenes tilstedeværelse i Danmark i oldtiden, - hvor oldtiden fik en stadig længere dybde bagud, - hvor den fik en periodeopdeling, og hvor de enkelte perioders længde i forhold til hinanden blev fastlagt. Worsaae blev den, der i første omgang foretog finjusteringerne af oldtidsperioderne; men frem for alt blev han embedsmanden, der i kraft af sin personlige udstråling og sine arkæologiske videnskabelige publikationer placerede Oldnordisk Museum, og dansk museumsverden i det hele taget, internationalt. På hjemmefronten fortsatte han på mange punkter Thomsens linje og tanker; han var samarbejdets mand, en født diplomat, og det var kun sjældent, der ikke kom noget godt ud af planer, Worsaae var indblandet i. Dette forhold blev da også betydningsfuldt for provinsmuseerne. Den gode samarbejdets ånd fortsatte, og der oprettedes i årene efter 1865 endnu et par museer i provinsen, f.eks. i Randers i 1872 og i Maribo i 1879.

Men i 1885 døde Worsaae uventet. Og med hans død varsledes nye tider. To forhold spillede ind; dels var der kommet nye folk på Oldnordisk Museum, dels - og især - anså provinsmuseumsfolkene nu deres institutioner og deres arbejde for så professionelt, at de søgte om driftstilskud fra staten. Kultusministeriet ville gerne give provinsmuseerne statstilskud, - men på betingelse af, at Oldnordisk Museum fik indflydelse på provinsmuseernes hidtil så selvstændige arbejde. Hvert museum kunne få bevilget 1.000 kr. om året til bl.a. indkøb; men kom man for skade at erhverve noget, der var sjældent eller videnskabeligt betydningsfuldt, skulle det afleveres til Oldnordisk Museum - og nu uden erstatning. Man skulle også hos Oldnordisk Museum indhente vejledning til indkøb af genstande, til udstillingsform, til nummereringssystem, til registreringssystem og så videre. Udgravninger måtte ikke mere foretages uden med Oldnordisk Museums accept; skulle der opstå uenighed om noget - og det kunne næsten ikke undgås - skulle alene Oldnordisk Museums afgørelse være gældende.

Med denne »håndfæstning«, som provinsmuseerne straks døbte ord-

Nationalmuseets direktør Sophus Müller i oldtidsudstillingen. Foto ca. 1900.

ningen, ville man med ét slag have mistet den selvstændighed i arbejdsformen, der netop havde givet plads til det grundlæggende pionerarbejde, som opbygningen af provinsmuseerne var, og som havde gjort, at man nu følte sig berettiget til at blive statsanerkendte. Man ville være tilbage til tiden før enevældens afskaffelse, hvor al magt og bestemmelse lå placeret centralt i København. Men hvor det før var blevet administreret til fælles bedste af Thomsen og senere Worsaae, blev det nu den kolde krigs tid. Provinsmuseerne gav sig ikke uden sværdslag; men til sidst bøjede man sig for at få statstilskuddet, og i det håb, at man med lidt god vilje fra begge sider kunne leve med ordningen og få noget rimeligt ud af

den. Provinsmuseerne mødte da med ønske om samarbejde på den nye ordnings præmisser, - men her forregnede de sig; fra Oldnordisk Museums side blev de mødt med stejthed og kulde. Og bedre blev det ikke af, at der i tiden efter 1887, hvor »håndfæstningen« trådte i kraft, oprettedes flere provinsmuseer; - og al den tid de ikke søgte om statstilskud, var de ikke omfattet af de stramme regler, men kunne arbejde frit, foretage udgravninger, eksperimenter og blomstre, - mens de gamle, store provinsmuseer måtte se hele deres arbejde blive lagt i en snærende spænde-trøje og leve med hyppige rivninger med Oldnordisk Museum.

Denne konflikt mellem provinsmuseerne og Nationalmuseet blev ikke bedre af, at den person, Nationalmuseet satte som tilsynsførende med provinsmuseerne, blev Sophus Müller; han var en meget skarpsindig videnskabsmand inden for den forhistoriske arkæologi, en meget klar og stringent logiker, - og lige så kølig i sin ofte meget arrogante omgang med mennesker. Et eksempel på, hvordan han behandlede provinsmuseernes folk, kan illustrere, hvorfor det kunne være svært at samarbejde. Engang, Sophus Müller på en besigtigelsesrejse til provinsmuseerne blev indbudt til middag af formanden for den lokale museumsbestyrelse, blev dennes venligt mente invitation mødt med følgende arrogante svar: »Mener De virkelig, jeg skulle spise hos Én af mine Underordnede?«.

Sophus Müller fulgte museumsloven strikt og efter bogen, og gav ikke plads for nogen nytænkning, som ellers var på vej på mange provinsmuseer. Gennem mange år havde det nemlig været sådan, at provinsmuseerne, trods deres udtalte ønske om at erhverve genstande fra såvel oldtid som middelalder og helt op til 1660, faktisk næsten udelukkende var blevet oldsagsmuseer. Men Sophus Müller var arkæolog, og mente nærmest, at alt, hvad der var yngre end vikingetiden, var uinteressant. Med en sådan holdning hos den tilsynsførende var det jo vanskeligt for provinsmuseerne at prøve at rette op på skævheden og begynde at samle på genstande fra historisk tid; og det selv om mange af dem i virkeligheden så det som en fornem forpligtelse at følge f.eks. deres bys historie op til i hvert fald år 1800, - og også nyere tid blev jo historie engang.

Værre endnu var det, hvis provinsmuseerne begyndte at interessere sig for den bondekultur, der omgav byerne; disse sager havde ikke engang en æstetisk interesse, mente Nationalmuseets tilsynsførende. I 1880'erne var man nemlig, under inspiration fra et nyt museum i København, for alvor blevet opmærksom på, at man måtte gøre noget for at sikre resterne

Bernhard Olsen fotograferet 1905 i Frilandsmuseets Ostenfeldgård fra Holsten. Ostenfeldgården repræsenterede i Bernhard Olsens typesamling af gårde den tidlige gårdform med mennesker og kvæg under samme tag.

af den bondekultur, hvis materielle verden i disse år var inde i en rivende udvikling i form af en kraftig borgerliggørelse. Provinsens folk tog dette op; de levede trods alt i mindre byer og havde jævnlig kontakt med bønder, og forstod behovet for at sikre den landlige kultur. Men gang på gang blev provinsmuseernes indkøb af bondesager, eller blotte interesse derfor, afvist fra København.

Her er vi oppe ved Aarhus Museum i 1907, - og ved bestyrelsens to fronter. Formanden for museets bestyrelse, konsul Fr. Ollendorff, slut-

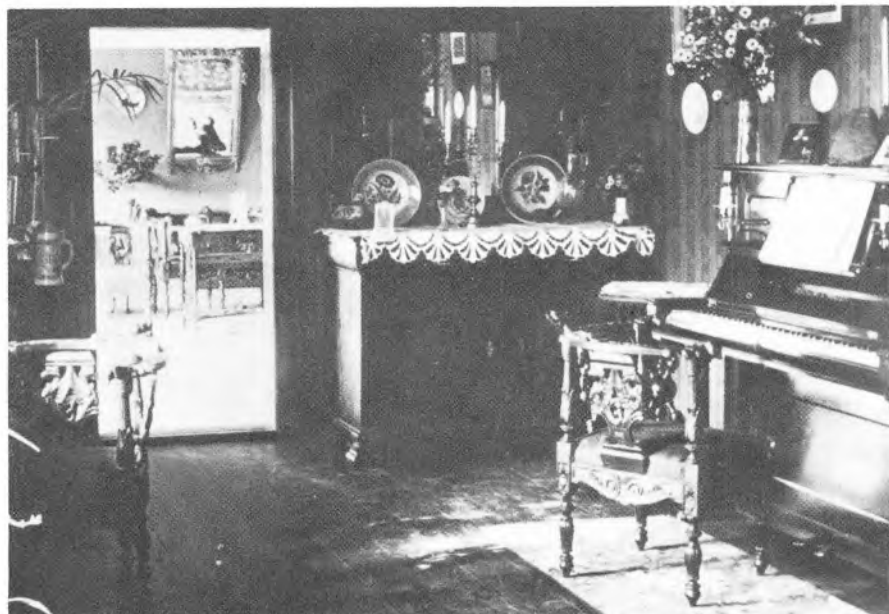
tede nemlig varmt op bag Sophus Müllers linje: Man skulle ikke beskæftige sig med noget, der var yngre end 1660, - og det skulle udstilles typologisk i skabe og glasmontrer.

Peter Holm var af en ganske anden mening. Efter hans opfattelse skulle museets virkeområde udstrækkes helt op til Frederik d. VI's tid, altså en tid, der dengang kun lå ca. 75 år tilbage. Han ønskede yderligere en mere levende udstillingsform, hvor genstandene gled ind i interieur'er, så rummene og genstandene støttede hinanden og gav hinanden liv; yderligere ville han bevare ikke blot genstande, men også hele rum og huse. Peter Holm og konsul Ollendorff måtte nødvendigvis være uenige, og Peter Holm i opposition til den konservative og københavns-tro bestyrelse.

Hvor havde Peter Holm da disse kætterske ideer fra? Ja, faktisk fra den førnævnte museumsdannelse, der havde set dagens lys i København i 1885. Og dette museum, Dansk Folkemuseums historie, skal vi nu følge.

Som såvel Oldnordisk Museum, de enkelte provinsmuseer, og senere »Den gamle By«, kom også Dansk Folkemuseum i sin oprindelse til at stå som en enkelt mands værk, en mand, hvis visioner, stædighed og stærke karakter blev afgørende. I dette tilfælde var det Bernhard Olsen; han var egentlig artistisk direktør for forlystelsesetablissementet Tivoli, hvor han havde ansvaret for »de kunstneriske virkemidler«, som det hed. Han blev inddraget i den store industriudstilling, der skulle afholdes i København i 1879, og fik ansvaret for udstillingens historiske afdeling. Den var fra først af ikke tænkt særlig stor eller omfattende, men voksede sig under Bernhard Olsens indsamlingsarbejde større og større, og endte med at blive udstillingens mest vellykkede afdeling. Det skyldtes dels dens form, interieur-princippet, som vi skal se på om lidt, dels dens indhold, der hovedsagelig var dansk bondekultur. Men hvorfor var bondekulturen nu pludselig blevet museumsfåhig, omend uden for den autoriserede museumsstruktur?

Den danske bondestand havde i årene efter især 1830 gennemgået en rivende udvikling. Ikke alene var virkningerne af landboreformerne nu på langt sigt ved at vise sig, også økonomisk gik det igen fremad efter landbrugskrisen i 1820'erne. Bønderne var i stort tal efter 1788 brudt op fra det gamle trykke, men også konservative fællesskab i landsbyerne og var flyttet ud på markerne som selvejere. De måtte nu tænke mere selvstændigt, og kunne på eget initiativ investere i fornyelser. Men

Havestue på gård i Hasselø på Falster. Her svarer såvel møblering som møbleringsplan til et borgerligt købstadshjem, slutningen af 1800-tallet. (Efter: »Det forsømte århundrede«. Arv og Eje, 1976).

ændrede man på dyrkningsformerne, hvor fornyelser i mange år havde været tiltrængt, så holdt man efter udflytningen dog fast ved noget af det positive og gode, som fandtes fra fællesskabets tid, - nemlig alle traditioner omkring sammenkomster og fester ved alle årstidernes og livets højtider, ja, man ligefrem rendyrkede disse traditioner. Tiden omkring 1800 og de første årtier af 1800-tallet kan derfor næsten ses som en blomstringstid for mange landlige traditioner.

Men bl.a. på grund af selvejet og på grund af nye politiske forhold i landet efter 1830'erne, begyndte der i bondestanden nu at røre sig tanker om, at bønderne, som ikke alene repræsenterede landets vigtigste erhverv rent økonomisk, men også var langt den talrigeste befolkningsgruppe, også ville have politisk indflydelse; og langsomt, men kun ganske langsomt, blev bønderne nu inddraget i det politiske arbejde, der endnu var domineret af borgerskabet. Et andet forhold var, at 1800-tallets gennemgribende ændring af gamle handelsformer, og bl.a. den øgede brug af færdigprodukter i stedet for lokalt- og hjemmefremstillede ting,

Amager-interieur'et »Store Magleby-stuen« på Industriudstillingen 1879; enkelte legemsstore dukker er ikklædt karakteristiske Amager-dragter og indstillet i interieur'et.

medførte, at man også på landet gik bort fra selvforsyningshusholdningen og i stedet fik en husholdning, der i højere grad var baseret på færdiglavede og købte ting. Ønskerne om at kunne måle sig med borgerskabet fik mange til at lægge de landlige livsformer bort og overtage borgerskabets materielle genstandsverden, - og pengeøkonomien og de nye handelsformer gjorde dette muligt. Alt i alt skete der i denne sidste halvdel af 1800-tallet en hastig ændring af bondestandens materielle verden.

Men ikke alene blev meget i den materielle verden i disse år forkastet til fordel for nyt; også samlivsformer og hele den immaterielle verden underkastedes ændringer. Sagn, eventyr og viser, der havde haft et langt liv på landet, veg for den borgerlige kultur.

Disse kulturændringer skete faktisk så hurtigt, at man kunne iagttage det. Og visse fremsynede folk så klart, at samlede man ikke ind nu, ville al viden om bondestandens kultur før borgerliggørelsen være gået tabt.

På dette sted starter historien om Bernhard Olsen og Industriudstillingen i København i 1879. Den historiske afdeling voksede og voksede

Arthur Hazelius' lidt teatraliske opstilling »Lillan's sista bädd« fra Pariserudstillingen 1878.

under Bernhard Olsens indsamling af materiale til udstillingen. Ganske hurtigt indså Bernhard Olsen, at det ville være helt katastrofalt efter udstillingen igen at sprede alle de genstande, der nu var bragt sammen. I stedet burde de erhverves for et kommende museum for landets bondekultur, og det blev så den retningslinje, han rent faktisk samlede ind efter under sidste del af udstillingsarbejdet.

Men ikke alene ved sit indhold, der først og fremmest var bondekultur, skilte Bernhard Olsens historiske afdeling på Industriudstillingen sig ud. Også ved sin form adskilte den sig fra hvad man normalt så i Danmark. Han arrangerede genstandene i rum, i interieur'er. Her var han imidlertid ikke helt nyskabende, men byggede på udenlandske forbilleder. Allerede i 1870'erne havde svenskeren Arthur Hazelius arrangeret mindre interieur-opstillinger, f.eks. på Verdensudstillingen i Paris i 1878; han havde her vakt stor opsigt med sin kombination af påklædte, legemsstore dukker og stiliserede interieur'er.

Disse dukker vistest egentlig ikke for at vise det tøj, de var iført, men for at opbygge regulære handlinger mellem personerne, de forestillede, - ofte

af endog stærk dramatisk, - og sentimental - karakter. Den begejstring, disse interieur'er havde vakt, - og det var endda kun tre vægge, et par møbler og nogle figurer - inspirerede Bernhard Olsen til at gå videre. Han ville have hele stuer: alle fire vægge og loftet, og væsentligt - de rigtige vinduer for at få lysforholdene i rummene rigtige, ellers virkede rum og genstande forkerte. Så måtte publikum gå ind i selve rummet og opleve det som rigtigt rum. Det var en klar forbedring af Hazelius' interieur'er, der egentlig kun var kulisser og kun baggrund for dukkerne og handlingen imellem dem. Bernhard Olsen stillede også figurer ind i sine interieur'er, men uden Hazelius' sentimentale handlinger mellem figurerne. Bernhard Olsen ville nemlig ikke lave teater, men samhørende med rummenes udseende illustrere den klædedragt, der kunne være brugt på den tid og i de rum, stuerne repræsenterede, altså en noget mere videnskabelig holdning end Hazelius' teater. Det videnskabelige ved Bernhard Olsens udstillingsform understreges især af, at de rum/interieur'er, han udstillede, var udvalgt for at vise boligkulturens udvikling, med focus på opvarmningsmulighedernes udvikling; dette sidste mente Bernhard Olsen var bestemmende for rumudviklingen i historisk tid. Han ville illustrere udviklingen: fra stue med åbent ildsted med røghul, over muret ildsted med skorsten, frem til stuer med kakkelovn og jernovne, - tydeligvis altså et forsøg på at vise en kronologisk-typologisk udvikling, snarere end en æstetisk teateropstilling.

På grund af den historiske afdelings store succes ønskede flere, heriblandt også direktøren for Oldnordisk Museum J. J. A. Worsaae, at man efter industriudstillingen skulle beholde genstandene samlede som et eget museum. Først måtte man finde et egnet udstillingssted; først blev det nu blot et opbevaringssted, - endda det samme Trinitatis kirkeloft, hvor også Oldnordisk Museum i sin tid havde set dagens lys. Men snart fandt man frem til egnede lokaler, og samlingen fik her sit eget navn »Dansk Folkemuseum«. Man genopbyggede her de bedste af interieur'erne fra Industriudstillingen. Samtidig fik man hjælp fra kolleger i Sverige, f.eks. fra lederen af den kulturhistoriske søsterinstitution »Kulturen« i Lund, Georg Karlin, der opbyggede en svensk stue, pyntet til julefest; og for at gøre interieur'et helt autentisk kom man frisk, duftende halm på gulvet, og satte et nystegt grisehoved på bordet! Lys, dufte, småting - alt skulle være så tæt på virkeligheden som muligt.

Samlingen var nu etableret med egne lokaler, bestyrelse og daglig

Julepyntning i den svenske stue fra Ingelstad i Dansk Folkemuseums opstilling i Panoptikonbygningen i København, 1885.

leder, der var Bernhard Olsen, og man så nu fremtiden lyst i møde. Man havde fået etableret et godt samarbejde med store dele af Nationalmuseet, - og et væsentligt dårligere med Sophus Müller, der fandt denne nye museumsform ganske uvederhæftig. Selve udstillingsformen fandt han uvidenskabelig; der var for megen iscenesættelse, genstandene havde jo ikke i alle tilfælde stået på den samme gård, i den samme stue og på det samme tidspunkt. Langt snarere mente han, at denne nye udstillingsform var at sammenligne med en særlig kunstart, som den seriøse museumsverden roligt kunne holde sig fra. Det blev dog til, at man fra Kultusministeriets side mente, at Dansk Folkemuseum på langt sigt burde sluttes sammen med Nationalmuseet; det nye museum repræsenterede jo netop de sider af dansk kulturhistorie, der ikke var plads til i Nationalmuseets lokaler i Prindsens Palais. Også en anden ting var Folkemuseet nemlig begyndt at indsamle, ligeledes mest fordi Nationalmuseet ikke gjorde det, nemlig genstande fra den borgerlige kultur efter 1660. Her drejede det sig om f.eks. interieur'er fra renaissance og fremover, genstande fra håndværkerlaugene, genstande der repræsente-

rede København Bys udvikling, o.s.v. - alt sammen noget, Nationalmuseet nu med let hjerte kunne lægge fra sig, - nu havde man jo Folkemuseet.

Ud af Bernhard Olsens ønsker om at vise interieur'er voksede snart ønsket om at vise ikke blot beboelsesrummene i husene og på gårdene, men også de andre rum, da disse jo tilsammen udgjorde en helhed omkring livet på gården. Det var da nærliggende at ønske sig en hel gård i stedet for at opbygge adskilte rum i nye huse. Også dette var en idé, der havde svenske forbilleder. Arthur Hazelius havde i 1891 i Stockholm opbygget et helt frilandsmuseum »Skansen« med svenske bondegårde, ligesom også Georg Karlin på sit museum i Lund efter 1892 havde samlet huse fra såvel land som by. Den svenske inspiration afspejler sig da også i Bernhard Olsens valg af gårde til sit Frilandsmuseum, idet hans første erhvervelser netop er svenske. Men det er der dog også andre forklaringer på.

I valget af gårde kom nemlig Bernhard Olsens videnskabelige grundholdning frem. Han arbejdede heller ikke her efter dekorative principper. Ligesom ved rummene valgte han også gårde for at kunne belyse et udviklingsprincip; han ville vise udviklingen fra oldtidsformen, røghuset, hvor mennesker og kvæg boede under samme tag, frem til skorstenshuset, hvorunder han så ville vise flere stadier frem imod den firlængede, danske gård. De ældre former fandt han netop i Sydsverige, og da det var gammelt dansk land, mente han, at han havde nogle nationale interesser at forsvare ved at vælge gårde netop herfra. Bernhard Olsen udtrykker det selv således: »... i Valget af Bygninger har jeg søgt ikke alene at finde Traaden i Husets Udvikling fra Arne til muret Skorsten, men de er udtagne fra de tabte Lande ikke alene, fordi de primitiveste Typer fandtes der, men fordi Ungdommen her skal belæres om alt det, der engang har hørt til Danmark, fæstne Mindet om det tabte og bane Vejen for den åndelige Samling af det Spredte, der er den eneste Form for en Generobring, som jeg kan øjne«. Med sine valg af sydsvenske gårde søgte han altså efter såvel en kulturel generobring af de tabte lande som en national oplæring af ungdommen. Det er således også karakteristisk, at en af de første gårde, han erhverver, er fra Holsten; her forenede han igen dyrkelsen af de nationale interesser med erhvervelsen af en gammel gårdstype, nemlig mennesker og kvæg under samme tag. Små personlige drillerier drev ham dog også til de svenske erhvervelser. Når han mente,

at Arthur Hazelius fra Stockholm havde købt lidt vel rigeligt ind på hans sydskandinaviske enemærker, tog han revanche ved at komme Hazelius i forkøbet i Sydsverige.

I 1890'erne var Bernhard Olsen kommet så langt, at han på et stort område ved Lyngby, - som han typisk nok havde erhvervet til dels for egne midler, da han syntes behandlingen af sagen tog for lang tid i ministeriet! - nu kunne opføre sit bygningsmuseum, og her vise huse og rum, der hørte sammen, samt vise dem i en rigtig udviklingsrækkefølge. Størsteparten af Dansk Folkemuseums udstilling kom dog til at blive stående inde i byen til 1926, mere og mere præget af pladsmangel. De interieurer, der oprindeligt havde været det bærende bag de nye ideer i udstillingen, druknede med tiden i genstande, der ophobedes i selve museumsrummene, fordi magasinplads - dengang som nu - var et uartigt ord. Dog var det inspirationen fra netop denne udstilling, samt tankerne om bygninger som rammer for rummene, som de kom til orde på Fri-landsmuseet, der satte brand i mange provinsmuseumsfolk i årene derefter. Her var fornyelsen, - ikke alene nye områder, at samle ind, for at belyse fortidens kulturhistorie, men også, og især, nye måder at formidle denne viden på. Skulle man benytte den gammeldags, af Nationalmuseet knæsatte form med alenlange rækker af genstande puttet ind i montere, - eller skulle man arbejde med miljøer, hvor folk kunne fornemme fortiden med deres sanser? I denne debat tog Peter Holm klart standpunkt for det sidste, - ved det, der kunne interessere det størst mulige antal mennesker, og vække deres interesse for historie.

Så er vi igen oppe ved 1907. Det er nu klart, at de to holdninger måtte stå stejlt overfor hinanden i bestyrelsen for Århus Museum. Men der skulle en konkret sag til for at få konflikten til at bryde ud.

Rent konkret var det arbejdet med den landsudstilling, der skulle afholdes i Århus i 1909. Udstillingskomiteen ville, blandt meget andet, også gerne have en historisk udstilling for Århus by; blandt flere andre skulle folk fra museet selvfølgelig være med i arbejdet i den afdeling, heriblandt også Peter Holm. På samme tid viste det sig, at en af Århus' gamle gårde blev budt til salg med nedrivning for øje, Secher's gård på hjørnet af Immervad og Vestergade. Tanken opstod da, at erhverve gården, genopføre den i restaureret stand, og bruge den som ramme om den historiske udstilling; den skulle bl.a. vise interieur'er af, hvordan borgerskabet havde boet gennem tiderne i Århus. Under nedtagningen af

Secher's gård fra gadesiden; hjørnet Immervad/Vestergade, Århus. 1908.

gården afslørede det, at den i sig selv rummede ganske interessante interieur'er; de kunne endda nemt genskabes, således at det var muligt at føre interieur-linjen helt tilbage til renaissance og barokken, og det endda på helt autentisk grund i gårdens egne rum.

På Landsudstillingen viste det sig, at det blev »Den gamle Borgmestergaard« (som Secher's gård nu blev kaldt) og dens borgerlige, historiske samlinger, der, ligesom tilfældet havde været ved Industriudstillingen i 1879, tiltrak sig størst interesse. Det, den viste, var jo i virkeligheden den første fuldstændige række af borgerlige museumsinterieur'er herhjemme, noget som de københavnske museer, trods deres mangfoldighed af fornemme ting, slet ikke kunne opvise magen til.

Efter Landsudstillingens lukning var det da en naturlig ting fortsat at ønske samlingerne holdt sammen, og gerne i selve »Den gamle Borgmestergaard«, hvor de havde virket så udmærket. Var Aarhus Museum ikke interesseret i at overtage gården og dens interieur'er? Men her kom konsul Ollendorff's traditionelle - og Sophus Müller-inspirerede - linje til orde - og med magt: - Man ville ikke have hverken gård eller rum,

Secher's gård fra gårdsiden. 1908.

men evt. gerne dens porthammer med indskrift og årstal; - resten kunne man gerne anvende til pindebrænde! Så var det sagt!

Der havde dog imidlertid dannet sig en gruppe mænd, der gerne så gården bevaret, ikke alene fordi den var en fornem ramme om nogle fine interieur'er, men også fordi gården i sig selv havde bygningshistorisk interesse med landets ældste, bevarede, hængende svaler i gårdsrummet. Men man måtte jo tage gården ned igen, - og så i mellemtiden arbejde på at finde en blivende placering til genopførelsen; det blev ved den nuværende Botaniske Have, hvor gården genåbnede i 1914, igen under navnet »Den gamle Borgmestergaard«, og med sin udstillingsmæssige vægt lagt på en række borgerlige interieur'er i historisk rækkefølge. Det var altså nu blevet et eget, selvstændigt museum, løsrevet fra Aarhus Museum, til hvilket forholdet ikke var det bedste. Ej heller Nationalmuseets repræsentant, der stadig var Sophus Müller, holdt sig tilbage, men fremførte sin vanlige kritik af interieurprincippet: - det var en kunstart, ikke noget, der havde med videnskab at gøre. Kort efter åbningen kom han på besøg, og mens han stod med Peter Holm på svalen, spurgte han

Renaissance-stuen med de bevarede vægdekorationer som den fremtrådte i »Den gamle Borgmestergaard« på Landsudstillingen 1909.

kritisk: »Er disse Brædder, jeg staar paa her, fra 1597?«. »Nej«, måtte Peter Holm svare i sandhedens navn. »Altsaa - siger vi *Imitation!*«.

Allerede mens man arbejdede på at finde en blivende placering til Borgmestergaarden, var Peter Holm begyndt at samle på andre huse. Han ville ikke blot bruge »Den gamle Borgmestergaard« som ramme om sine rum, men skabe en hel lille by omkring den. Meget hurtigt må det nemlig have stået klart for Peter Holm selv, at: ». . . det endelige Maal maatte være Købstadmuseet; de øvrige dengang eksisterende Friluftsmuseer havde udelukkende taget sig af Bondekulturen, - her ønskede vi - i vore lyseste Øjeblikke, intet mindre end at skabe et Monument over Borgerkulturen! I en gammeldags Købstad var de større Købmænd jo ikke de eneste Borgere, der var mange andre, først og fremmest Haandværkere i deres mere eller mindre beskedne Huse, tit saa smaa, at en enkelt Stue, et lillebitte Køkken og Værkstedet var Alt, hvad Huset rummede. I vore Tanker blev der ogsaa Plads til forskellige Industrier og offentlige Bygninger«. Altså - byen, som den i sin brogede mangfoldighed kunne have taget sig ud på Frederik d. Sjettes tid, med møblerede rum,

»Den gamle Borgmestergaard«s gårdsplads med hængende svaler. Fotografi efter genopførelsen 1914.

værksteder, der skulle se ud, som havde svendene lige forladt dem for at spise frokost, og beboelsesrummene med alle dagligdagens mange småting liggende fremme, - det var Peter Holms mål! Så vidt var ingen andre gået herhjemme; tankerne om at skildre hele det brogede sammenrend af mange sociale lag i en dansk købstad var lagt meget bredere an end på de eksisterende museer, der, trods alt, især interesserede sig for det fine kunsthåndværks frembringelser. Det var et stiliseret totalbillede af tilstanden i en dansk købstad omkring år 1800, Peter Holm gerne ville vise på sit museum, - ud over at han også ville skildre boligkulturens udvikling med en stribe opholdsrum, som dem Borgmestergaarden allerede rummede. I ønsket om at lave et stiliseret totalbillede af livet i en købstad lå nytænkningen hos Peter Holm.

Skal vi vurdere, hvorfra Peter Holm fik sin inspiration, er der altså ingen tvivl om, at Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet rangerer højt, - men de øvrige nordiske landes frilands- og interieur-museer blev i årene fremover også af stor betydning for ham i arbejdet med købstadsmuseet omkring Borgmestergaarden, - dét, der med årene udviklede sig

til »Den gamle By«. Dette arbejde lykkedes så vel for Peter Holm, og hans museum blev så anerkendt, at dét Aarhus Museum, der omkring 1910 havde afvist enhver tanke om at samarbejde omkring en bevarelse af »Den gamle Borgmestergaard«, i 1926 afstod hele sin historiske samling til skiftingen i Botanisk Have.

Forhojningen i 1848-stuen i »Den gamle Borgmestergaard«: stuens atmosfære er levendegjort med pottedplanter, bøger, sytøj o.s.v.

Bibliografi

Købstadmuseet »Den gamle By«. Årbog 1972. Peter Holm 1873-1973. Heri artikler af Kristian Bjerknes, Ernst Fischer, Peter Holm, Chr. Axel Jensen, Knud Klem, Hans Lassen, Helge Søgaard og Peter Bang Termansen.

Gösta Berg: Karlin och Hazelius. *Kulturen* 1982.

Jonas Berg: Dräktdockor - Hazelius's och andras. *Fataburen* 1980.

Ragnar Blomqvist: Amanuens hos Karlin. *Kulturen* 1982.

Peter Holm: »Den gamle By« i Aarhus. Aarhus 1951.

Chr. Axel Jensen: Museumstanker. *Købstadmuseet »Den gamle By«. Aarvog 1932 og 1933.*

Georg J:son Karlin: Det stora äventyret. *Kulturen* 1982.

Birgitte Kjær: De første danske kulturhistoriske provinsmuseers oprettelse. Utrykt speciale 1974, tilgængeligt på Historisk Institut, Århus Universitet.

Birgitte Kjær: »Gamle Thomsen«s Børnebørn. *Fortid og Nutid, bind XXVIII, hæfte 3, 1980.*

Birgitte Kjær: Omkring oprettelsen af »Den historisk-antikvariske Samling i Aarhus« 1861. *Århus Stifts Årbøger. 69. bind, 1980.*

Holger Rasmussen: Bernhard Olsen - Virke og Værker. København 1979.

Holger Rasmussen: Dansk museumshistorie. De kulturhistoriske museer. *Dansk kulturhistorisk museumsforening. Årbog 1979 (»Arv og Eje«).*

Holger Rasmussen: Georg Karlin og Bernhard Olsen. *Kulturen* 1982.

Helge Søgaard: Interiør eller Montrer. *Købstadmuseet »Den gamle By«. Årbog 1957 og 1958.*

PETER HOLM OG HANS MUSEUM

De første kampaar belyst gennem breve

Af HENRIK NYROP-CHRISTENSEN

Det er i de sidste henvend 20 aar blevet almindeligt blandt yngre danskere af den slags, der ellers kun kan udtrykke sig med en kraftig tilsætning af fremmedord, at tale om »maalsætning«. Saaledes vilde disse medborgere sikkert ogsaa spørge efter Peter Holms maalsætning. Jeg tror ikke, han kendte ordet. Hvilket ikke hindrede at han havde et maal og en idé med sit museum og har haft det lige fra begyndelsen. Men helt klart har han nok først udtrykt det i et brev til et medlem af museets bestyrelse (og fra 1931 dens formand), læge A. H. Winge, dateret 1. juni 1930. Det hedder heri blandt andet: »Jeg har jo en velvillig Bestyrelse, men naar jeg undtager Dem og Grundtvig (og - omtrent - Hr. Hammerich), er der vist ikke nogen af Herrerne, der er klare over et Museums Arbejde i vore Dage, jeg mener et kulturhistorisk Museums. For de andre er Maalet vist naaet, naar de ser Husene rejste, Interiørerne arrangerede og Museums-genstandene anbragt i Skabe og Montrer.

»Det er jo imidlertid kun den ene Side af Værket. Tingene skal ikke stumt staa og samle Støv, de skal gøres frugtbringende i langt højere Grad end ved blot at beskues mer eller mindre flygtigt af de Besøgende. Da norsk Folkemuseum fra trange, utidssvarende Lokaler inde i Kristiania flyttede ud paa Bygdø, sagde Direktør Aall bl.a. Før havde Museet væsentlig været en Samling, hvor der paa Grund af Forholdene ikke

havde kunnet drives kulturhistorisk Forskningsarbejde i videre Forstand. Nu har [man] ikke blot Arbejdsmuligheder, men ogsaa Arbejdsvilkaar for dem, der vil vie deres Arbejde til Studiet af vor gamle, haandgribelige Kultur.

»Saaledes skal og bør det ogsaa være her. Museets Embedsmænd skal kunne studere, hvad vi har, sammenholde det med andre Museers Ting og derpaa beskrive og fortælle derom i Bøger, hvad disse Genstande oplyser om Skik og Brug hos det danske Folk igennem Aarhundreder. Først da er Museet en levende og gavnende Institution.«

I den foregaaende artikel har museumsinspektør Birgitte Kjær behandlet Peter Holms forudsætninger og forgængere inden for museumsverdenen, men bag »Den gamle By«s tilblivelse ligger ogsaa andre forudsætninger, nemlig dem, der udspringer af Peter Holms barndoms-milieu og hans egen begavelse og natur.

Peter Holm har i nogle selvbiografiske noter givet nogle oplysninger: »I flere Slægtled paa fædrene Side har Familien boet her i Aarhus, men det var som jævne, brave Haandværkere, der efter Evne gjorde Byen Ære. Min Bedstefar var Kunstdrejer, og det er med Stolthed, jeg ude i »Den gamle By«s Drejerværksted ser paa hans Mesterstykke, et herligt Elfenbens Skakspil. Min Far blev Sejl-, Flag- og Compasmager, og det var netop som Flagmand, han nød almindelig Agtelse over hele Landet.

»Dengang skulde en Haandværkssvend altid ud paa »Vandring«, naar han havde udført sit Mesterstykke, og Fars Vandringer kom til at gaa ud over de syv Have, thi han sejlede i 8 Aar, deraf 3 paa Kinakysten, og det var min Brors og min største Fryd, naar Far fortalte om sine Oplevelser. Under et Besøg hjemme i Aarhus gjorde han Bekendtskab med en Møllerdatter fra Todbjerg, og saa gik han ikke mere paa Langfart. I Havnegade byggede de to Mennesker deres Hus (det var Nr. 44), og dermed begynder min Historie, da jeg blev født i dette Hus den 14. Maj 1873.«¹

Senere boede familien Holm i Mindegade 5, hvis anden side vendte ud til Aagade (nu Aaboulevarden). Peter Holm tog i 1888 præliminærexamen fra Aarhus private Realskole, og fra klassens sidste skoleaar er bevaret et enkelt nummer af et klasseblad, redigeret og illustreret af en af klassens ældre drenge, den senere kendte maler og skribent Achton Friis, som i dette nummer giver en overordentlig morsom skildring af en meget livlig og - kan man forstaa - ganske fugtig klasseudflugt til

Himmelbjerget. Efter præliminærexamen kom Peter Holm paa Jonstrup Seminarium, hvor han tog lærerexamen i 1891, og aaret efter blev han lærer ved en privat realskole i Frederiksværk; de breve, den unge lærer skrev derfra til sit hjem (fortrinsvis til moderen, Emma Holm), viser ham som en allerede meget moden personlighed, ligesom han i dem anslaaer den tone, man kender saa godt fra breve senere i hans liv. De viser ogsaa den iver, hvormed han omfattede undervisningen og den interesse, han nærede for sine elever. Paa et tidspunkt beder han om at faa sendt en kasse fra sin egen insektsamling i Aarhus, da skolen ikke har saa meget materiale, og eleverne gerne vil se saadan noget; en anden gang rekvirerer han noget papir med kinesiske skriftegn - hjembragt af faderen. Han fortæller ogsaa om, hvordan han maler og tegner, baade i fritiden og for eleverne, og ogsaa elever fra hans tid som lærer i Aarhus har fortalt, at han kunde begynde timen med at tegne noget på tavlen, som saa blev udgangspunkt for dagens undervisning. Han maa have været en frisk og spændende lærer. Det maa ogsaa skolens leder og indehaver, L. G. Møller, have syntes, siden han i 1893, da han selv søgte en ledende stilling ved Frederiksværks nye kommuneskole, tilbød Peter Holm - der jo kun var 20 aar gammel - at købe skolen; det blev nu ikke til noget (familien raadede nok fra), og efter forgæves at have søgt forskellige stillinger lod Peter Holm sig i 1894 ansætte ved det kommunale skolevæsen i Aarhus.

Mens Peter Holm var i Frederiksværk søgte han at bedre lidt paa de beskedne indtægter, dels som observatør for Meteorologisk Institut, dels ved at levere lokalstof til »Frederiksborg Amts Avis« - det var dog ikke hver dag, der var noget at skrive om; fedt var det, naar der var generalforsamling i den lokale Venstreforening eller naar der var landboforsamling, men af de fornøjelige breve til moderen fremgaar det, at han mest skrev om brækkede ben og bortløbne hunde; en extra indtægt gav det, hvis han dagen efter var nødt til at dementere den foregaaende dags nyhed! Han havde et medfødt talent for at skrive - hør blot den kvikke stil i et brev til moderen den 9. november 1892: »Det er et Sorgens og Bedrøvelsens Budskab, jeg har at sende jer. Lad mig begynde med Begyndelsen. Først i forrige Maaned faldt mine gamle Sko fra hinanden. Jeg bragte dem til Skomageren, der erklærede ikke at ville gøre noget ved dem, de vare aldeles opslidte. Kun Fjedrene duede noget. Med den Trøst trak jeg i de nye. Efter 14 Dages Førløb overraskedes jeg ved en herlig

Ventilation med kølige Luftninger under Fodsaalen. Det var en Revne paa to Tommer. Den blev syet sammen, 4 Dage efter var den der igen, nu var Overlæderet ogsaa revnet, saa maatte de havde deres første Lap. I Morges opdagede jeg en større Revne og eet Hul til. Nu sidder jeg her og skriver i Morgensko i Mørkningen, mens Skomageren prøver paa at gøre

»det, som jeg har brudt og delt
atter til et dejligt Helt.«²

Det varer vel ikke længe, de skal ogsaa forsaales. Saalerne ere tynde som Papir, jeg gaar rundt med smertelige Erindringer om de toppede, frederiksværkske Brosten. . .«

Der var skub i den unge Peter Holm - i aarene efter lærerexamen tog han tillægsexaminer i fransk, tysk, engelsk og svensk, og 1897-98 opholdt han sig (med orlov fra skolevæsenet i Aarhus) i København for at tage translatørexamen i engelsk. Her levede han med den yderste sparsommelighed, men oplevede dog en masse og naaede at slutte venskab med digteren Sophus Michaëlis og dennes hustru, Karin Michaëlis, der paa dette tidspunkt var stærkt engagerede i udgivelsen af dagbladet »Tidens Krav«. Ud over undervisningen paa »Kjøbenhavns Sprog Konservatorium« tog han (dyrt betalt) timer i fonetik hos professor Otto Jespersen. Translatørexamen var baggrunden for, at han i aarenes løb kunde supplere sine indtægter ved oversættelsesarbejde. Desuden var titlen »kgl. edsvoren translatør« jo pæn, og i mange aar - indtil han i 1926 fik titel som museumsinspektør (senere -direktør), betegnede han altid som »translatør Holm«.

Peter Holms interesser var meget vidtspændende, men navnlig historie havde altid interesseret ham, saaledes som det ogsaa ses af et brev, han som stor dreng sendte hjem, da han kort efter præliminærexamen i 1888 besøgte København under den store nordiske udstilling:

»Kjøbenhavn den 23 Juli 88

Kjære Moder!

Du kan tro, at jeg har oplevet meget siden jeg skrev sidst og jeg vil nu meddele dig hvad jeg hidtil har oplevet, da jeg ellers frygter for at det skal blive uoverkommeligt for mig.

I *Tirsdags* var jeg sammen med William i det etnografiske Museum, derefter inde i den kgl. Kobberstiksamling og Antiksamlingen.

I *Onsdags*. Jeg var oppe paa Rundetaarn og besaa derefter Trinitatis Kirke og Mindesmærket for Ewald og Wessel uden for samme. Saa gik vi hen paa Tøjhuset og saa den historiske Vaabensamling. Jeg saa den engelske Gardekyradsuniform, som Dronning Viktoria havde skænket Frederik den 7^{ende}; Christian den 2^{dens} Rustning og endelig Kommunardernes blodrøde Silkefaner, der vare blevne erobrede af de Regimenter, der sendtes herfra mod Frankrig i 1795.

I *Torsdags* var jeg ude at spasere paa egen Haand lidt rundt i Byen. Om Aftenen var jeg til Medaillefest i Tivoli, hvor der først var Ballonopstigning derefter Illumination af St Georg³, Bazaren, Søen og Koncertsaalen. Senere hen en lille Pantomine [sic]. Vi kom hjem *Kl. 1*.

I *Fredags* sov vi (William og jeg) til *Kl. 9*. Jeg var ude at spasere med Fru Ravneberg, vi var til Bryllup og Barnedaab i Mathæuskirken, til Visit hos Lorentzens, drak Banco, købte Ærter og Kanelstænger. Var om Eftermiddagen i den Zoologiske Have.

I *Lørdags* var William og jeg paa *Udstillingen*.⁴ Vi fulgtes der ind med Kronprinsen, Kronprinsessen og deres ældste Søn Prins Kristian og Prins Eugen af Sverrig-Norge, samt en stor Del opvartende Kavallerer, men inde i Norges Afdeling skiltes vi, de gik paa Dyrskuet, vi gik ned i Længdehallen.

Ak! Ak. Vil du rigtig have det rigtige Indtryk af Udstillingen saa tænk dig noget, som du ikke kan tænke dig - saa har du det. Kuplen er ikke en Gang halv saa højt over Jorden som Madam Dyring, nej Vejrhanen paa Domkirken, men alligevel yderst henrivende, thi jeg kunde ikke en Gang gabe af Forbavselse derinde saa storartet var det. Kom herover og du vil sande mine Ord! Længere nede i Hallen havde kgl. Hoffotograf Mary Steen ogsaa udstillet og det var mig en stor Overraskelse øverst oppe at se »Rillemor og Paul« i forgyldt Ramme. Da Udstillingen lukkedes (*Kl. 7.*) gik vi over i Tivoli og saa den gamle Volkersen optræde som Pjerrot.⁵ Aa jeg lo saa min Mave var nær ved at revne! Det kniber jo lidt med at holde igjen paa alle mine Penge, der jo saa gjerne vil ud, men det har hidindtil gaet godt og vil ogsaa vedblive saaledes, skjønt det jo er Udstilling. . .«

Det er et ejendommeligt færdigt billede, man gennem dette brev faar af Peter Holm - interesseret og med en ukuelig optimisme. En strid med lederen af Aarhus Søndre Skole under forberedelsen til translatørexamen, hvor Peter Holm ikke uden temperament stod fast over for sin

CHR. A. JENSEN.

Kjøbenhavn, d.

23/12

1907.

Kjøbmagergade 3.

Kære Hr. Translatør!

Tak for Deres meget interessante
julebrevet. Men - for strax at prøve
med spørgsmål - når skal Julebrev-
lyonnet falde? Thi hvortiden sagen går
eller ikke går, måles og undersøges må
det jo først og fremmest, og der vilde jeg
svart gerne være med. Kan jeg ellers være
Dem til nogen nytte i øjeblikket, denne
sag, så disponer over mig!

Jeg har ikke glemt, at jeg skylder
Dem nogle oplysninger, og de skulde
have været med mig som bilag til en jule

Brev fra Chr. Axel Jensen til Peter Holm 23. december 1907, første og sidste side. Hullerne øverst i de to sider skyldes indsætning i museets korrespondance-ringbind. Kongekronen over ordet »translatør« henviser til Peter Holms titel af »kgl. edsvoren translatør«.

begynde, (og om muligvis K. P. Jensen
kan skabe en arkitekt, der kan male
huset). Det gælder nemlig om hurtigst
muligt at have slagplanen i orden for
foråret - der bliver sandsynligvis ikke blot
i Århus, men også i Kolding og i
Odense.

Må jeg så efter denne forstyrrelse
ønske Deres familie og Dem selv en
god og rolig jul og et gladeligt
nytår for

Deres hengivne

Kjærlighedsfulde

foresatte, viser ogsaa et træk i hans karakter som senere skulde faa betydning i kampen for »Den gamle By«.

I 1907 indvalgte translator Holm, som nu ogsaa havde adskillige rejser til England og Tyskland bag sig, i bestyrelsen for Aarhus Museum og fik den historiske afdeling under sig, og samme aar foreslog det unge statsbiblioteks leder, overbibliotekar Vilh. Grundtvig at vælge ham til formand for det udvalg, der skulde forestaa en historisk afdeling for Aarhus by paa Landsudstillingen 1909.

Modsætningsforholdet til formanden for Aarhus Museums bestyrelse, melgrosserer konsul Frederik Ollendorff, etableredes med det samme, ikke mindst takket være nogle synspunkter paa museumsindretning, som Peter Holm dog ikke var ene om (se ovf. hos Birgitte Kjær). Baade udenfor og indenfor bestyrelsen fandt han støtte. Han var kommet i forbindelse med en ung museumsassistent fra Nationalmuseets 2. afdeling, magister Christian Axel Jensen, nogle aar yngre end Peter Holm, men allerede en anset kender af dansk bindingsværksarkitektur og dansk kulturhistorie. Og i museets bestyrelse fik han samarbejde med arkitekt Hack Kampmann.

Med henblik paa en restaurering af Aarhus Domkirke indledte Kampmann netop i 1907 en dyberegaaende undersøgelse af kirkebygningen, og i dette arbejde kom Peter Holm med. Selve restaureringen kom som bekendt først i gang i 1921 - nu under ledelse af en anden af vore hovedpersoner, arkitekt Mogens Clemmensen. Og samtidig - altsaa i 1907 - gik Peter Holm i gang med omordningen af Aarhus Museums historiske afdeling. I begge forbindelser virkede Chr. Axel Jensen paa afstand som raadgiver.

Der skete mere i 1907. Thi nu blev den Secherske gaard - ogsaa kaldet Borgmestergaarden - solgt til tømmerfirmaet Chr. Pedersen, hvis indehavere vilde bygge en moderne beboelses- og forretningsejendom paa grunden. Denne sag interesserede Nationalmuseet og magister Jensen, der i sit julebrev til Peter Holm 1907 skriver: »... når skal Immervadhjørnet falde? Thi hvorledes sagen går eller ikke går, måles og undersøges må det jo først og fremmest, og der vilde jeg svært gerne være med.« Og med henvisning til et nu tabt brev fra Peter Holm fortsætter han: »Jeg havde egentlig ikke tænkt mig muligheden af at redde tømmeret, men ved nu at modtage de få linjer kommer min fantasi i bevægelse. Foreløbig er jeg dog selvfølgelig ganske uklar og beder Dem blot indtrængende om

Den Secherske gaard paa hjørnet af Lille Torv og Immervad. Fotografi o. 1900.

at holde enten Nationalmuseet eller mig underrettet om sagens udvikling . . . (og om muligvis Kampmann kan skaffe en arkitekt, der kan måle huset.). Det gælder nemlig om hurtigst muligt at have slagplanen i orden for foråret - der bliver tordennejr ikke blot i Århus, men også i Kolding og Odense.«

Bygningen, der laa paa hjørnet af Lille Torv og Immervad (hvor nu Magasin du Nord's ejendom ligger) var opført 1597 som et trefløjet bindingsværksanlæg, tre stokværk højt af raadmand Niels Christensen Skriver og hans hustru Citzel Persdatter. I 1788 var det tredje stokværk blevet nedtaget og den ene sidelænge ombygget fra grunden. Husets kerne var dog bevaret. Peter Holm havde nu faaet den tanke at erhverve gaarden for i første omgang at genrejse den paa landsudstillingen som ramme om den historiske afdeling, og tog sagen op ved et bestyrelsesmøde i Aarhus Museum den 2. januar 1908. »Som ventet - skriver Peter Holm i sin bog om »Den gamle By« - havde Planen ikke Formandens Interesse, og han var just ikke blid i sine Argumenter. . .« Men med støtte af Hack Kampmann lykkedes det at opnaa, at den historiske sektion for landsudstillingen købte huset af brødrene Petersen for 2000 kr., og

firmaet tilbød at genrejse den paa udstillingsterrainet for 2500 kr. Opmaaling og rekonstruktionstegninger blev nu udført af S. F. Kühnel, der var en af byens betydeligste arkitekter og som havde arkitekt M. B. Fritz som konduktør. Som raadgivere stod ikke bare Peter Holm selv, men ogsaa i ny og næ Hack Kampmann, men først og fremmest Chr. Axel Jensen, der stort set har ansvaret for rekonstruktionen af den store pragtgavl.

En hjælp i sagen var det ogsaa, at direktøren for Nationalmuseets 2. afdeling dr. W. Møllerup den 28. februar 1908 udfærdigede Nationalmuseets officielle udtalelse vedrørende den Secherske gaard, hvor det efter en omhyggelig redegørelse for, hvad bygningen selv fortæller, bl.a. hedder: »Og arkæologisk set frembyder Gaarden en ganske særlig Interesse, idet den er den ældste, bevarede Købstadsbygning i Danmark, der er udstyret med hængende Svaler . . . Sammenligner man Gaarden med andre af Renaissancetidens Bindingsværksbygninger i Aarhus selv, vil det snart blive klart, at den i mange Henseender har betydelige Fortrin for de andre. . . . Naar Bygningerne i Ribe undtages, findes der i Danmarks Købstæder kun ganske faa Bindingsværkshuse, der har en højere Alder. -

»Det højtærede Udvalg vil af disse korte Bemærkninger forstaa, at Nationalmuseet nærer stor Interesse for Gaardens fremtidige Skæbne. Den nærmeste Opgave vil blive at fuldende den paabegyndte Opmaaling . . . men det vil altid være Museet en Glæde efter Evne at støtte Bestræbelserne for at redde Bygningen fra fuldstændig Undergang og Arbejdet paa at vække Interesse for den. . .«

Endnu gik alting nogenlunde fredsommeligt. Men snart traadte dramaets 1. og 2. skurk - om man tør bruge saa stærkt et udtryk, men saaledes saa Peter Holm dem - der hidtil havde nøjedes med afsides replikker i kulissen, ind på scenen i fuld karakter. I et brev til Chr. Axel Jensen den 29. september 1908 skriver Peter Holm bl.a.: ». . . vi har ingen Penge. Jeg har oven i Købet allerede overskredet det mig bevilgede Beløb med 47 Kr. og 53 Øre! vi havde et stormende Bestyrelsesmøde i Gaar. Jeg havde anmodet derom, da Ollendorff forleden kaldte Gaarden noget »forbandet Skidt« og erklærede, at vi maatte aldeles ikke give os af med at regne det for en Mulighed, at vi efter Udstillingen havde den Gaard: Thi saa skulde den flyttes og saa videre, og dertil vilde det være umuligt at skaffe Penge. Nej, vi maatte hugge den til Pindebrænde og

Borgmestergaarden paa Landsudstillingen i 1909. I baggrunden t.v. maskinhallen og taarnet over industrihallen (arkitekt Anton Rosen).

derved se at faa saa meget ind som muligt af de 1000 Kr., vi havde været dumme nok til at sætte i den! O. aabnede Mødet med at gentage disse Ord, meddele min Overskridelse og erklære, at Sophus M. ikke vilde synes om den Slags Kunster. Saa fik jeg Ordet og fremstillede kort den hele Sag, og den Vinding, det hele betød for Museet, og jeg fastslog, at der var ingen som helst Grund til Pessimisme. Derpaa tog Kampmann fat: »Ollendorff, De er et forbenet, gammelt Rokkeho'de, det er, hvad De er! Her har vi den største Sag for, Museet i sin Levetid har befattet sig med og saa nøjes De ikke med skamfuld at tie stille, da det er Ting, De ikke har Begreb om, men forsøger paa at spænde Ben for dem, der nu vil gøre et Arbejde for Museet. Føj, De skulde skamme Dem. («Ja, men, jeg gaar s'gu ogsaa min Vejk»). Ja, gaa bare, De er jo værre end den værste, De har blot vist een god Side: De har forvaltet vort Pengevæsen godt, det skal De have Tak for, men De skal holde Deres Næse fra det, der gaar over Deres Forstand, og De skal navnlig ikke gøre den ked af det, der kommer med en god Vilje til at gøre et godt Arbejde.« Ollendorff svandt ind og blev spag, og K. fortsatte saa med at begrunde vore Planer.« - Og

Komiteen til Bevarelse af den gamle Borgmestergaard i Aarhus har herved den Ære at indbyde Dem til at overvære Aabningshøjtideligheden, der finder Sted Fredagen den 24. Juli Kl. 4 i den tidligere „Havsejlskabets Have“.

Man har endvidere den Ære at indbyde Dem til en Middag paa Hotel „Royal“ samme Dag Kl. 7.

Aarhus, den 19. Juli 1914.

Forretningsudvalget:

Drechsel,
Borgmester.

Grundtvig,
Overbibliotekar.

E. Hammerich,
Købmand.

Peter Holm,
Translator.

J. Kühnel,
Arkitekt.

Snarligt Svar udbedes.

Trykt invitation til indvielsen af Borgmestergaarden i Botanisk Have den 24. juli 1914. Kort efter rejste Peter Holm paa ferie og studieophold til London, hvor han oplevede hele spændingen før udbruddet af 1. verdenskrig.

Fra Aarhus Museums historiske afdeling 1907. Samtlige genstande, der ses paa billedet, befinder sig nu i »Den gamle By«.

mødet endte med, at »jeg fik Lov til fremdeles at arbejde med det Perspektiv, at Gaarden bliver vor Ejendom for bestandig. Saa forlanger jeg foreløbig ikke mere. Men det er kedeligt med Ollendorff, to à tre Gange om Aaret maa han have en saadan Omgang.«

I september 1908 begyndte nedtagningen af den Secherske gaard inde i byen og rejsegildet ude på udstillingsterrainet fandt sted omkring nytjaar 1909.

Samtidig skulde Peter Holm fylde huset med historiske stuer, og der skulde ogsaa være et lokale, hvor man belyste Aarhus by's historie, dens teaterliv o.s.v. Allerede tidligt i 1908 havde han faaet den idé ogsaa at udstille en samling gamle dragter, især folkedragter, men da han ikke selv kunde naa det, bad han Chr. Axel Jensen om sammen med Jørgen Olrik paa Nationalmuseet at forestaa dette; men ingen af disse havde tid, og det blev ikke til noget.

Ellers havde han held med sig og noterer 26. april 1908: »Jeg samler jo hele Tiden, forleden tog jeg til Randers, var ude paa Hobrovej inden 7 Morgen for at se paa en Empire Himmelseng, fandt Opkøberen i

Sengen. Sengen var skøn, Prisen 150 kr. Traf i Aarhus en Mand paa Gaden. »Hvorledes skal Museet, der har daarlig Raad, faa fat i en skøn Himmelseng?« »Hvor meget koster den?« »150.« »Naa, ikke mere.« (P. H. fik Pengene og Sengen).«

Men samtidig havde Peter Holm andre jern i ilden. Ved Solbjerg udgravede han paa Aarhus Museums vegne fundamenterne af en romansk kirke, og tillige var han i gang med omordningen af museets historiske afdeling - navnlig kirkesamlingen. Ogsaa om dette korresponderede han flittigt med magister Jensen; 21. november 1908 sender han han fotografier af nogle genstande og skriver: »Bag paa hvert Fotografi finder De et Bogstav . . . E, F, G [ved jeg] ikke hvad er. Epitafiedelev? Kan de ikke ved Ophængning paa Væggen - hvis Alderen passer sammen - . . . hænges tæt op til hinanden, saa der fremkommer noget samlet, thi de smaa Figurer skal nok bevirke Livlighed over Vægfladen. . . . Tralværket er opsat og gør en aldeles glimrende Virkning. Maarslettavlen er kommen op paa sit nye Alterbord. Panelet er ophængt under Vinduet. Det hænger i Kroge, saa det kan løftes af i det Øjeblik, [konservator] Bayer indfinder sig for at fremkalde Billederne. . . . Om Alterbordet hænger jeg det gamle røde Fløjlsalterklæde.« O.s.v.

Og saa var der altsaa stadig travlt med forberedelserne af landsudstillingen. Endnu faa dage før dens aabning den 18. maj 1909 var man i fuld gang med at sætte ting paa plads, ja, saagar med at tapetsere. Det kan ikke undre, at Peter Holm kort efter aabningen brød sammen og maatte tage bort i nogen tid. Men hans afdeling blev den uheldsramte landsudstillings største trækplaster. Og mon det ikke er ham selv, der har skrevet beskrivelsen af Borgmestergaarden i udstillingens katalog, hvor det bl.a. hedder: »En af de Seværdigheder paa Landsudstillingen, der vil samle mange Besøgende, bliver det historiske Musæum, som er indrettet i den gamle Borgmestergaard. Denne karakteristiske Bygning, som i over 300 Aar har ligget paa Hjørnet af Immervad og Lille Torv, blev i Efteraaret 1908 revet ned, det vil sige, den blev med nænsom Haand taget fra hinanden og derefter rejst paany ude paa Udstillingsterrænet i sin smukke oprindelige Skikkelse - saaledes som ovenstaaende Billede viser«.

»Den gamle Bindingsværks-Bygning med sine røde Munkestens-Tavler og med de gamle originale Svalegange ind mod Gaardspladsen danner nu den stilfulde Ramme om en Række Interiører fra vore Forfædres

Fra Aarhus Museums historiske afdeling. Kirkesamlingen efter Peter Holms omordning 1907. Samtlige genstande, der ses paa billedet, befinder sig nu i »Den gamle By«.

Indendørsliv. - Der er indrettet forskellige Værelser, der nøjagtigt, indtil de mindste Detailler gengiver de Forhold, hvorunder den velhavende Borgerstand levede i Tidsrummet fra 1600 til 1848.

»Endvidere er Aarhus Bys Historie belyst ved et meget stort Billedmateriale, der bl.a. ogsaa omfatter den kommunale Forvaltning, Laugsvæsenet, og hvad der sikkert ikke maa regnes for det mindst interessante: Skuespilkunsten i Aarhus i de sidste 100 Aar. . . .

»Fra Aarhus Musæum har Udvalget faaet meget kraftig Støtte, og Gaarden er da ogsaa efter Udstillingens Slutning dette Musæums Ejendom; men det er dog først og fremmest Nationalmusæet, der ved sin værdifulde Bistand har gjort det muligt at føre Sagen igennem.«

Der fik Ollendorff den!

Og nye kampe forestod.

Da Peter Holm i slutningen af juli 1909 kom hjem fra et smut til London, fandt han sine planer krydsede af Ollendorff. Det hedder i et brev til Chr. Axel Jensen den 5. august: »Medens jeg har været borte, har han udfoldet en ivrig *nedbrydende* Virksomhed og bl.a. ladet sig

LANDS
UDSTIL-
LINGEN
ÅRHUS

UDVALG VII,

SEKTION 5:

HISTORISK UDSTILLING

++ FOR ÅRHUS BY ++

ORDFØREREN

ÅRHUS, D. 8/10 '09.

Kære Hr. Magister!

Nu er da Pokke løs! Bedst som Engvættens væsen
indløber smukt og rydeligt, ringe D. mig op og
skalder mig ud. Lænnen P. M. har han erfaret
den tiligtede Engvætte og fortæller mig, at det er
illegalt ^{af mig} at handle således bag de dødes Pigg.
Jeg gjorde ham opmærksom paa, at det var Bladet, men
han hævdede, at som Medlem af Museet var det
iført af mig at arrangere den Plags. Og noget lignende
var det med den Arkiv, de havde skrevet for en Tid
siden. Men - og som blev han gæstet fornæmme om
dem - det var der nu sat en Pigg for, P. M. havde
sat Punkten for den Plags, og ingen derovre i 2 - Afst.

skulle for Fremtiden endte nok vil at skrive om
Provinsmuseerne. Tilige havde de forment den gamle
Bestyrelse ved at tale om et Raad o. s. v. Han var saa
saa i sin Telefonmund, at jeg vil ikke gentage det.
Nu gaar jeg ned af Museet, og saa skylder jeg ikke Museet
Henny. Men jeg saa jo gerne, at Gaarden behandles
fredeligt.

Skal i komme til Kbh., f. Eks. med Dampet
i Morgen Aften, da telegrafer.

Dirch's Møllery har ikke svar. Uller i den
Machepuang og Olske, men de ^{to} har først lige faaet
Brev.

Det er en sadrom kedelig Urtone i Gjeblikket.
Jeg er saa gal paa O. L. M.

De ventlyse Tilseener fra
Min Hustru og Døres
hengivne
Peter Hoem

henrive til Udtalelser om, at »Museet lægger aldrig Navn til et saadant Foretagende (Bevaringen), det vilde være *Bedrageri!* Min Kones uskyldige Syslen med Kniplinger *standsede han*, da han erklærede, at nu skulde alt omordnes i min Afdeling, da Gaardens Inventar nu skal stuves derind. Naa, det kan han jo lade mig om. Jeg skal nok klemme sammen paa Godset. Men nu synes jeg, det kan være nok . . . Jeg spurgte S.M. [o: Sophus Müller], hvorledes han vilde stille sig, om *Byen* spurgte ham. Han vilde da svare, at Gaarden absolut burde bevares.« - Denne udtalelse fastholdt Sophus Müller senere, idet han dog modificerede den til, at kun de to af fløjene burde bevares - den tredie var lavet af Holm og komplet interesse- og værdiløs.

For alvor kom det nu til en kamp mellem tidens modstridende museumssynspunkter, og Peter Holms temperament fornægtede sig ikke. Hvad han fortæller i sin bog (udgivet af hans enke i 1951) er kun en svag - og meget hensynsfuld - skitse af den voldsomme kamp, der opstod, og vi maa jo nok erkende, at ikke blot endte den med sejr for Peter Holm og hans venner, men at det ogsaa er dem alene, der har efterladt materiale til beskrivelse af striden. Det er til gengæld baade fyldigt og livligt. 7. september 1909 skriver Peter Holm saaledes til Chr. Axel Jensen bl.a.: »Jeg har saa i Dag talt med O., der forsvarede S.M.'s »Imitations«-Synspunkt og forsikrede mig, at det var jo ganske net, men det hele var jo ikke af større Betydning. Han saa ikke bedre, end at Gaarden blev hugget til Brændsel. Jeg mente, at Landsudstillingen dog næppe overlod Gaarden med alt det Materiale, der var anbragt i den for at Museet skulde sælge det. Tilmed var jeg ikke sikker paa, at Aarhus-museet havde Lov at tilintetgøre den. Hvorfor ikke? - Fordi den paa en Maade - og det være sagt i al Beskedenhed - ikke var et *Aarhusanliggende* mere end *Helligaandshuset* i Randers var et *Randersanliggende*.⁷ Den havde sin kulturhistoriske Interesse. Ja, men vort Museum her er ikke kulturhistorisk, det er historisk! Den kunde jeg af Forbavelse over Definitionens Finhed ikke give igen paa, og Ollendorff gik derpaa videre ud i Vandet, idet han meddelte, at det blev ikke anderledes. S.M. havde sagt, at Afgørelsen laa i *hans* Haand. Skulde Direktør Møllerup udtale sig, var det højst sandsynligt, at hans Opfattelse af hele Sagen vilde være den stik modsatte, men det fik jo ingen Indflydelse paa Afgørelsen.

»Han er saa sød, S.M., og O. er en køn gammel Epigon.

»Fremdeles refererede Ollendorff, hvad S.M. havde sagt om den

Akvarel af arkitekt M. B. Fritz, som viser paa tænkt placering af Borgmestergaarden ved siden af Frue Kirke. Tilh. »Den gamle By«.

kirkelige Afdeling. Det gik ud paa, at en saadan Samling værdiløst Ragelse havde han (S.M.) ikke engang tænkt sig, at et *Provinsmuseum* vilde vise frem.«

En enquête i »Aarhus Stiftstidende« (iværksat af Peter Holm og Chr. Axel Jensen) fik flere markante personligheder - arkitekter og museumsfolk - til at støtte planen om gaardens bevarelse, selv om Peter Holm den 6. oktober 1909 maatte telegrafere til sin ven i København: »Hedenskabet erklærer ikke at kunne udtale sig. hilsen Holm.«

Nej, »hedenskabet« var sandelig ikke med paa spørgsmaalet, og explosionen udeblev ikke. Den 8. oktober hedder det: »Nu er Pokker løs! Bedst som Enquêtesvarene indløber smukt og nydeligt, ringer O. mig op og skælder mig ud. Gennem S.M. har han erfaret den tilsigtede Enquête og fortæller mig, at det er illoyalt af mig at handle saaledes bag de andres Ryg.« Og en halv snes dage senere: »O. har svaret paa Best. Vegne uden at raadføre sig med f. Eks. mig og han er rigtig ubehagelig,

fraraader Offentliggørelse foreløbig, taler om »utidig Reklame« o.s.v. Jeg blæser ham et Stykke og paa Søndag staar hele Sylten paa Tryk.«

I løbet af november forberedte Peter Holm sin udtrædelse af Aarhus Museums bestyrelse og fik samtidig dannet en komité for bevarelse af Borgmestergaarden med byens kgl. borgmester E. C. L. Drechsel som formand og grosserer Louis Hammerich som kasserer. Ollendorff tilstod, at han »s'gu var imponeret«, og 3. marts 1910 behandlede Aarhus Byraad et andragende fra komiteen om kommunal støtte til bevaringsarbejde samt hjælp til erhvervelse af maleren Fr. Visbys akvareller fra det gamle Aarhus. Det socialdemokratiske medlem Jakob Jensen (langt senere byens borgmester) »kunde anbefale Byraadet at tiltræde Forslaget. . . . Efter Forlydende var det Komiteens Hensigt at samle saa meget som muligt af gammel Bygningskunst, og Byraadet burde være Komiteen behjælpelig i den Henseende. Spørgsmaalet om, hvor et saadant Bygningskompleks skulde ligge, kunde senere overvejes. Den Visbyeske Samling burde ogsaa bevares, og man burde være de Mænd taknemmelige, der satte alt dette i Scene.« En aarlig støtte på 4000 kr. i tre aar blev vedtaget.

Det var jo opmuntrende, og komiteen arbejdede selv stærkt med at finde et sted at genrejse Borgmestergaarden, der ikke kunde blive staaende paa udstillingsomraadet. En akvarel fra 1910 af arkitekt M. B. Fritz viser en af de paatænkte løsninger: Borgmestergaarden anbragt ved siden af Frue Kirke. Saavidt man kan se, maatte denne anbringelse have medført nedbrydningen af en række huse i Vestergade (som jo ogsaa blev gennemført langt senere); men der var rigtignok ikke blevet plads til andre huse - og da slet ikke til en hel by.

Midt i det hele mistede komiteen en af sine støtter, idet direktøren for Nationalmuseets 2. afdeling, dr. W. Møllerup i slutningen af maj 1910 maatte erkende at have forgrebet sig paa betroede midler - et chok for hele den danske museumsverden. Chr. Axel Jensen skriver den 3. juni til Peter Holm: »Ja, De forstår, at det er et hårdt slag for alle os - anden afdelings folk, der alle holdt af deres chef trods hans svagheder; hans godlidende elskværdighed vandt jo alles hjerter for ham. Det gik os som Dem - vor første følelse var medlidenhed og sorg. Mackeprang, der først fik viden om sagen, var fuldstændig nedslået; mig kunde han først give besked mandag morgen. Det var en forfærdelig dag og en endnu værre aften. - Ingen af os har endnu været hos doktor Møllerup, men vi har

Borgmestergaarden under genrejsning i Botanisk Have foraaet 1914. Fotografi i »Den gamle By«.

alle skrevet til ham.« Mollerup blev efterfulgt som direktør for 2. afdeling (og siden jo for hele Nationalmuseet) af M. Mackeprang, der allerede den 11. juni 1910 skriver til Peter Holm og slutter brevet med »et Haab om mange og lange Aars godt Samarbejde.« Dette brev besvarer Peter Holm først den 16. juli og man mærker, at han er ved at bryde sammen dels under arbejdspresset, dels under kampen: ». . . jeg synes, det gaar ned ad Bakke med mig . . . Først var der den gamle Gaard. Ja, den har jeg jo endnu, men med Hensyn til den nærer jeg ingen Frygt, jeg har mobiliseret den ene Hjælpehær efter den anden, og Vennerne har trygt staaet mig bi.

»Saa fik jeg pekuniære Bekymringer, »Gaarden« havde taget over 1 Tusinde ud af min egen Lomme, og jeg syntes, at det nu sved til mig. Men ved et energisk Arbejde klarede jeg den Pynt, der hedder Gæld . . .

»Nu kommer saa imidlertid Bekymringer af en ny Art . . . Det har medført et saa ganske skrækeligt pessimistisk Syn paa alt her i Landet, og jeg omgaaes til Tider alvorligt med Tanken om at rejse bort fra Landet. Jeg synes, at i andre Lande er der mere Sundhed i Befolkningen. . .

»Som anført tænker jeg at tage ned til Svigerforældrene (Distriktslægens) med Kone, Søn og Frøkenpige⁸. Men Nissen følger med: jeg *skal* i Ferien lave to Artikler til »Aarbøger for Aarhus Stift« samt oversætte det meste af en engelsk Roman. I Jyllandsposten har jeg i 6 lange Portioner serveret en mægtig, lybsk Pølse: *Vandringer gennem Lübeck*. . . .«

Og han slutter med at fortælle om C. M. Smidts besigtigelse af nogle middelalderlige murrester, han havde fundet i Klostergade: »Han fandt det mere end almindelig interessant og lod til at tænke sig, at Aarhus Museum vilde foretage sig videre i Sagen. Højst naivt tænkt, thi Aarhus Museum er revnende ligeglad, om der saa fremkommer en hel Domkirke. Det giver jo kun kedsommeligt Besvær og, som Ollendorff (født S.M.) siger, »man har da for Fanden set gamle Mursten før!«

Mackeprang raadede Holm til at tælle til tyve, før han traf en skæbnesvanger beslutning om at forlade landet - men i december 1910 tilbød direktøren for skolevæsenet i Dansk Vestindien O. Rübner-Petersen Holm stillingen som lærer i dansk ved St. Thomas' kommunale skolevæsen, Peter Holm reagerede positivt, og fik i januar 1911 brev fra skoledirektør Sophus Bauditz: »Jeg har til Ministeriet fremsendt Deres første Brev og anmodet Coloniernes Centralbestyrelse om at give Dem de ønskede Oplysninger samt henstillet, at man, saafremt De indsender en formelig Ansøgning, giver Dem den ønskede Udnævnelse.«

Peter Holm maa have opgivet denne alvorlige sag - maaske fordi en anden alvorlig hændelse trængte sig paa i hans liv; i hvert fald findes der ikke mere derom i hans privatarkiv, og sagen nævnes overhovedet ikke i den bevarede del af korrespondancen med Chr. Axel Jensen. Peter Holm havde den sorg, at hans hustru, der fra sin tidlige ungdom havde lidt af en organisk nervelidelse, blev stadig mere sygelig og maatte indlægges på Kolonien Filadelfia ved Dianalund, hvor hun døde i 1929, otte aar efter at Peter Holm havde indgaaet sit andet ægteskab med sin assistent paa museet, Petra Julie Nielsen.

Men sagen med Borgmestergaarden skred positivt frem. I efteraaret 1912 besluttede Aarhus byraad at anvende den jord paa Vesterbro, der indtil 1910 havde været lejet af Jydsk Haveselskab, til en Botanisk Have, hvor der saa ogsaa kunde blive plads til den gamle Borgmestergaard og andre gamle bygninger, »saaledes at der her som flere andre Steder blandt andet i Lund kunde dannes et kulturhistorisk Museum« (byraadsref. 28.11. 1912). I mellemtiden havde man overvejet at placere gaarden

Kannikegadehuset efter genrejsning i Botanisk Have 1916. Fotografi i »Den gamle By« fra ca. 1918.

i Vennelystparken og paa Aarhus Mølles toft, men det sidste sted vilde man hellere med tiden anvende til et nyt raadhus. Gaarden blev nu nedtaget og flyttet for anden gang, og 23. juli 1914 kunde Borgmestergaarden indvies i Botanisk Have.

Allerede før aabningen var det tanken at skaffe flere huse til veje, og meget tyder paa, at Peter Holm (og arkitekt Kühnel) havde den helt originale tanke at skabe en lille *by* - men ogsaa et museum for bondelivet.

Et par aarhusianske byhuse kom allerede i 1914 (Frands Hansens Gaard) og 1916 (Kannikegadehuset, foranlediget af Bispetorvets tilblivelse), og i 1914 erhvervedes ogsaa Bulladen fra Sønder Bjært ved Kolding, i 1917-18 suppleret med Vandmøllen fra Møllerup og et lille hus, der senere blev kustodebolig, oveflyttet fra Alling sogn ved Gjerm; disse tre sidstnævnte huse kom til at udgøre en lille, landlig møllegaard. I alle tilfælde virkede S. F. Kühnel som arkitekt, og det var ogsaa ham, der vistnok i 1921 efter Peter Holms anvisning tegnede en fremtidsplan for museet (se ill. pag. 54). Det ses paa planen, at der var tænkt paa et orangeri (som led i en slags herregaardspark under den landlige afdeling af museet).

Allerede i 1913 havde Aarhus byraad haft heftige diskussioner omkring flytningen af Frands Hansens Gaard fra ca. 1650 i Mejlgade; den tænkte af byrådsflertallet anvendt til stald- og redskabsbygning for Botanisk Have, men af Borgmestergaardens komité til haandværksmuseum; under debatten ytrede et medlem fra Højre, konsul Peter Petersen dog betænkeligheder: »Kan man ikke blive fri for Frands Hansens gamle Gaard. - Det er en gammel Gaard, der ikke har nogen som helst Betydning; det er kun gammel Ragelse, der ikke en Gang kan brænde, - der har været Ild i den 2 Gange, - saa jeg mener, vi ikke bør ofre 5 Øre paa den.«

Jo, Peter Holm kunde nu triumfere, og allerede i juni 1915 skrive i en redegørelse til undervisningsministeriet i anledning af en opstaaet kritik: »Hele denne Virksomhed, der i en usædvanlig Grad er bleven baaret frem ved en Mængde Menneskers frivillige og store Ofre, og som fra Statens og Byens Side kun har mærket Paaskønnelse og Velvilje, søges nu mistænkeliggjort fra en Side, hvis Pligt det snarere maatte være at hjælpe og støtte. Der er for Borgmestergaardens Bestyrelse ingen Anledning til at forsøge yderligere Imødegaaelse af de Indsigelser, der er fremførte. Der er derimod en anden Side at dvæle ved. Ved Vanrøgt og af andre Aarsager er Aarhus Museum i Øjeblikket blandt Provinsernes *ringeste* Samlinger (dette gælder dog ikke den fra Tilsynets Side favoriserede Oldsagsafdeling), og Interessen for Museet er . . . fra Aar til Aar synkende i en foruroligende Grad. Der er ingen Udsigt til, at det vil blive bedre, og det er Museumsbestyrelsens egen Optræden, der er Grunden, hvis Fremtiden skulde opvise noget, der kunde kaldes »Konkurrence.« Thi ikke blot for Borgmestergaardens Bestyrelse, men for Byens Befolkning er Grænsen for Taalmodigheden naaet, og man spørger, hvorfor Sløjhed, naar den ikke hindres, oven i Købet skal støttes. . .«

Jo, der var vind i sejlene (og en mand med baade geni og temperament), og en af Kühnel tegnet plan blev tilsendt byens Forskønnelsesudvalg, der anbefalede den til byraadets vedtagelse - thi området var - ganske som det er i dag - Aarhus kommunes.

Hidtil havde man nærmest tænkt sig et museum af aarhusianske bygninger, og den sidste erhvervelse - Tværgadehuset, der fuldførtes i 1923 - gav ikke tanke om andet. Midt under genrejsningen af dette skiftede man i øvrigt arkitekt, idet den svagelige Kühnel, der altid havde arbejdet

»Møllegaarden« i Botanisk Have ca. 1917. T.v. vandmøllen fra Møllerup, til højre »mollegaarden«s stuehus, den nuværende kustodebolig; i baggrunden anes bulladen, som dengang var straatækt; den er senere flyttet til sin nuværende plads ovenfor Vestergade.

vederlagsfrit, maatte trække sig tilbage og blev afløst af Mogens Clemmensen, der nu blev Peter Holms nærmeste medarbejder i henseende til bygningerne.

Da skete det netop i 1923, at en af de betydeligste aalborgensiske købmandsgaarde - den Klingenbergeske Gaard - stod for fald. Nationalmuseets direktør, Mackeprang (der aaret før ved Sophus Müllers afgang var blevet enedirektør, og var meget velsindet overfor »Den gamle Borgmestergaard«) appellerede til Peter Holm, idet Nationalmuseet ikke havde mulighed for at overtage bygningskomplekset, og der ikke mentes at være stemning for at bevare det i Aalborg - end ikke det prægtige Mansardpakhuis, der nogle aar forinden var blevet fredet i klasse A.

Her kom Peter Holm ind i en ny stor strid. Næppe var det blevet bekendt, at »Den gamle Borgmestergaard« var interesseret, før man begyndte at røre paa sig i Aalborg. Mackeprang troede dog ikke, at Aalborgenserne kunde tage sig sammen til at gøre noget alvorligt for at bevare blot to af bygningerne deroppe, og Peter Holm var hurtig. Han

Fremtidsplan for »Den gamle Borgmestergaard« (nu »Den gamle Byk«), udført af S. F. Kühnel. Det ses, at blandt de projekterede udvidelser var baade Toldboden og Borgerskolen (som nu nummer Væveriet og Spinderiet).

fik et par af sine gode venner - murermester N. M. Bak og tømrermester N. Chr. Withen - til den 3. oktober at købe hele komplekset af ejeren, automobilhandler Kjærulff, dog under den forudsætning, at handelen kun gjaldt, hvis der ikke senest den 15. oktober var kommet et initiativ fra aalborgensisk side. I Aalborg byraad var der ingen videre interesse, men byens borgmester, A. F. Olsen, overraskede pludselig alle ved at faa dannet en komité til bevaring af den Klingenbergiske Gaard og havde planer om at flytte pakhuset og en anden del af gaarden, Trestokværks-

Arkitekt S. F. Kühnel, fru Karen Liisberg Jensen, magister Chr. Axel Jensen og Peter Holm, fotograferede paa trappen foran Borgmestergaarden ca. 1915.

huset, ned som pakhus ved københavnerbaadens anløbsbro; D.F.D.S. mente dog ikke, at de var store nok til formaålet. »Sikken en Rad«, skrev Mackeprang om borgmester Olsen, hvis plan løb ganske ud i sandet; stiftamtmand Bache i Aalborg meddelte beroligende Peter Holm, at kun 25 mennesker var mødt op til et af Olsen arrangeret møde.

I Aarhus byraad var stemningen ikke god. Peter Holm og hans bestyrelsesformand, borgmester Drechsel, søgte om en treaarig bevilling til genrejsning af den Klingenbergeske Gaard. Borgmester Jakob Jensen var

Den Klingenbergsgaard i Aalborg kort før nedtagningen. Til venstre Grotumgade-fløjen, i midten Jacob Kjellerups hjørne, derefter (mod baggrundens midte) stenhuset, trestokværkshuset og mansardpakhuset, alle genrejst i »Den gamle By« - den sidstnævnte dog uden sammenhæng med det øvrige kompleks.

velvillig, men andre var bange for uvenskab med Aalborg, og socialdemokraten Valdemar Pedersen udtalte: »Et Par entreprenante Haandværksmestre og en Translatør fandt paa ved Vold og Magt at ville have denne gamle Gaard ført fra Aalborg hertil; efter at have købt Gaarden forlangte de nu, at Aarhus Kommune skulde betale den, og de havde ikke engang spurgt i Forvejen, om Aarhus vilde have den opført i sit Anlæg. En saadan Optræden burde Byraadet ikke finde sig i. Der var gamle Huse nok i Aarhus, saa man behøvede ikke at købe dem i dyre Domme i andre Byer.« - Byraadet gav i første Omgang Afslag.

I ministeriet søgte man at hjælpe ved et mæglende møde, hvori deltog repræsentanter for saavel Aarhus og Aalborg som »Borgmestergaarden«. Men det endte med, at Drechsel telegraferede til Olsen i Aalborg, at nu ventede man ikke længere, men hentede gaarden.

Nu søgte man igen byraadet - og denne gang med større held; baade Drechsel og Mogens Clemmensen deltog i et møde og slog paa, at gaarden nok kunde rumme ikke blot Aarhus Museums historiske afde-

Den Klingenbergske gaard (nu kaldet Aalborggaarden) ved rejsegildet i »Den gamle By« ca. 1926.

ling, men ogsaa byens naturhistoriske museum, som endnu ikke havde noget hjem. Man fik en bevilling. Men der var ikke plads til det hele. Nogle bygninger af komplekset gik tabt, mens det magtfulde - *i klasse A fredede* - pakhus fik plads i den Algade, Peter Holm nu var ved at skabe.

Den omstændighed, at museet nu ogsaa kom til at omfatte bygninger fra andre byer, medførte, at man besluttede at ændre dets status - og ogsaa dets navn. Med velvillie fra Aarhus byraad og stærk støtte fra Nationalmuseets direktør naede man frem til at affatte nye love for »*Den gamle By*«. Forhandlingerne herom faldt sammen med en henvendelse til Borgmestergaardens bestyrelse fra Aarhus Museum:

Herved tillader vi os at forespørge den ærede Bestyrelse, om nogen af de Bygninger, som hører til den Klingenbergske Gaard, og som formentlig agtes opført i Nærheden af den gamle Borgmestergaard, er af en saadan Størrelse, at den med en passende Indretning kunde rumme

Peter Holm i sit kontor i Kannikegadehuset i det nuværende Glarmesterværksted. Senere havde Peter Holm en kort tid kontor i Aalborggaarden før endelig at faa det indrettet i Aarhus Mølle.

Museets historiske Afdeling, om den kan stilles til Museets Disposition, og i bekræftende Fald paa hvilke Betingelser.

Paa Bestyrelsens Vegne
Chr. Buur

De nye love for den selvejende institution »Den gamle By« blev vedtaget den 4. marts 1924, men en overenskomst med Aarhus Museum om deponering af dets historiske afdeling blev først underskrevet den 20. januar 1926. Peter Holm maa have følt det som en sejr, da denne aftale var halet i land, omend det ikke var hans gamle modstandere, der ved denne lejlighed strakte vaaben; thi konsul Ollendorff var død i 1918 og Sophus Müller gaaet af. Men i hvert fald saa alting anderledes ud nu, kun 17 aar efter den store strid.

Vi har skildret lidt af Peter Holms kamp mod modstandere udefra - og der var saamænd flere i de følgende aar. Stort set maa man sige, at det nu - i 1926 - var lykkedes ham at faa sit museum anerkendt som en

Mansardpakhuset fra Den Klingenbergeske Gaard (Aalborggaarden) kort efter genrejsningen i »Den gamle By« (ca. 1928).

institution af blivende karakter. Nu bestod den jo ikke blot af huse - der skulde ogsaa være noget inden i husene - og igen flere huse til at danne ramme om det indsamlede - en vevsvirkning, der fortsat præger museets arbejde.

Og Peter Holm samlede og byggede med talent og rastløs iver. Umiddelbart efter det store aalborgensiske kompleks kom Aarhus Mølle med sine mange større og mindre bygninger til, derefter Lille Rosengaarden fra Randers og mange andre. Med stædighed og sejghed førte Peter Holm sine planer igennem; for udover disse egenskaber besad han jo - som det fremgaar af citaterne fra hans breve - baade charme og humor. Som gammel haandværkersøn havde han gode forbindelser i haandværkerkredse og kunde vinde dem for sagen, hvorved han ikke blot skaffede en lang række enestaaende værksteder men ogsaa penge til de huse, hvori de skulde indrettes. Ogsaa blandt pengemænd skaffede han sig venner. De danske Spritfabrikkers mangeaarige direktør, Chr. H. Olesen, var een af dem. Textilmuseets tidligere leder, dr. Erna Lorenzen, fortæller, at Holm ofte efter sin middagspause gik en tur i byen - ikke for at drive

tiden bort, nej, han gik paa visit hos formaaende folk for ved sin personlige interesse for deres ve og vel og sine fortællinger om museet at holde forbindelserne varme, saa at han i det rette øjeblik kunde bede dem om et bidrag til »Den gamle By«.

Rastløsheden i Peter Holms væsen var en del af forklaringen paa, at det i løbet af saa forholdsvis faa aar lykkedes ham at skabe et virkelig stort museum. Men det var ogsaa en rastløshed, der kunde bringe fortrædeligheder. Var Peter Holm temperamentsfuld, saa var Mogens Clemmensen det ikke mindre, tværtimod, og ofte slog samarbejdet mellem dem gnister - og det endte da ogsaa med en explosion, saa at Clemmensen forlod museet i 1940. Flere gange skændtes de og blev forsonede - opslugt som de begge var af den store sag. Den 11. december 1930 skrev Peter Holm i et brev til Mogens Clemmensen bl.a.: »Under Dit sidste Besøg bebrejdede Du mig min Rastløshed og tilraadete »mindre Fart«.

»Jeg kan ikke tjene Dig med at sagtne Farten, og jeg skal sige Dig hvorfor.

»Det er en ny (og langt fra daarlig) Tanke at skabe et dansk Købstad-museum og derved vise Rammerne for (eller rettere: om) danske Borger- og Næringsliv i ældre Tid. Og det er paa høje Tid, at man forsøger at realisere Tanken, thi det er ikke for hvert Aar, men for hver Dag, at mere og mere forsvinder af det, der er af Vigtighed som illustrerende Tanken. Det ved jeg bedre end Du og nogen anden, thi Erfaringen har lært mig det under min Gennemtrawlen af Landet for at tilvejebringe det Dusin Værksteder, vi nu har faaet arrangeret.

»Naar det nu er et Faktum, at jeg har det rigtige »Tag« med Hensyn til at faa de forskellige Fags bedste Kræfter frem som »Den gamle By«s gode Hjælpere, tør Du saa paatage Dig det Ansvar, der er forbundet med at bremse mig? . . .

»De Virksomheder, jeg kalder frem, skal installeres i Huse, og før Du ved noget derom, havde jeg erklæret, at nu bygger vi ikke længer, end Sikkerheden for de nødvendige Penge rækker.

»Men jeg skaffer jo ogsaa stadig Penge, i dette Aar 14.000 Kr. til Bygninger foruden de betydelige Beløb til Køb af Museumsgenstande.

. . .

»Paa samme Tid, som Du henstillede til mig at sagtne Farten, var jeg stærkt optaget af (med Held) at faa formaaende Kræfter inden for Fagene

Borgmestergaarden og Tiværgadehuset i Botanisk Have ca. 1924. Bemærk, at det lille stykke gade mellem de to huse - og kun det - er brolagt. I baggrunden bryggeriet »Ceres« skorsten.

til at hjælpe os kraftigt til et Apothek, et Bryggeri, en Sølvsmedje og 4-5 mindre Virksomheder, bl.a. en Barberstue og en Reberbane.«

Det er jo ogsaa et smukt vidnesbyrd om det tempo, Peter Holm havde paa, og det samme kan læses ud af, at han i aaret 1933-34 havde følgende indvielser af nytilkomne huse og værksteder i museet:

1933: Tobakshuset med Tobaksladen

Reberbanen

1934: sidste Del af Lille Rosengaarden med Naalemagerværkstedet og

Lysetøbeværkstedet

Smedien

Bryggeriet

Brændvinsbrænderiet med Fedestalden

- ganske meget.

Naar man læser Peter Holms ord til Mogens Clemmensen kan man faa fornemmelsen af en ikke ringe selvfølelse; men det maa nok her mere betragtes som et vaaben overfor Clemmensens forsøg paa at holde igen, der vel i virkeligheden udsprang af, at han midt i sit store arbejde

1820-stuen i Borgmestergaarden, fotograferet ca. 1930. Den store skabssofa blev erhvervet i 1927.

med Nationalmuseets byggeri ikke rigtig turde binde sig til alt for mange opgaver i »Den gamle By«. Paa bunden var Peter Holm en saare beskeden mand. Det overvældede ham, da Aarhus Universitet i 1946 gjorde ham til æresdoktor, - han erkendte, at han ikke var videnskabsmand. Det var han maaske ikke. Men han havde geni for det, han gav sig af med, havde kunstnerisk intuition, og uden hans evne til at se, at se fortiden for sig, var det næppe lykkedes at skabe den fine helhed af huse fra vidt forskellige byer og (til dels) tidsaldre, som udgør museets kerne.

Og saa havde han - der paa mange maader var dybt konservativ - dristighed til at forfægte nye museumsideer og med stædighed føre dem frem til sejr i en form og et format, der er enestaaende ikke blot i Danmark men i hele Norden.

75 aar efter museets tilblivelse kan man nok finde ting at kritisere og se, hvor Peter Holm og hans medarbejdere har valgt nemme eller mindre korrekte løsninger (fordi der var knapt med tid og penge) og vi kan ogsaa se, hvor de var bundet af deres egen tid og dens opfattelse af fortiden. Men hvem er ikke barn af sin tid? Er det noget at bebrejde folk?

Og hvor meget var saa Peter Holm bundet af sin tid? Er der ikke i hans

Pyramidesalen i Borgmestergaarden, fotograferet ca. 1918.

værk hele tiden noget, der peger fremad - saa vidt som et museum kan pege fremad. Hans blik var frit og aabent og hans smag og stilsans overordentlig sikker. Og han vidste at vælge de rette hjælpere.

Vi har her mest kastet lys over den modgang, Peter Holm stred imod i en periode af sit liv, men der var ogsaa sejlads i medvind; - betydningen af hans værk vil lettere kunne beskrives af folk, der staar udenfor »Den gamle By«. Men det kan ikke betvivles, at »Den gamle By« ved sit arbejde har gjort byerne og deres befolkning mere vaagne overfor de arkitektoniske og kulturhistoriske værdier, de besidder - selv om man stadig oplever beklagelige nedrivninger og gadegennembrud i den ældre købstadsbebyggelse. Og museet giver med sine interiører stadig større skarer af besøgende en fornemmelse af fortidens indeliv - just ud fra Holms princip: at man skulde træde ind i interiøret der var, som om beboerne just havde forladt dem. - Men museet kom ved hans og medarbejdernes utrættelige indsamlingsarbejde til at eje langt flere genstande, end man kan udstille. Og hvorfor det? For at kunne laane rekvissitter ud til TV og film? - Næppe. Selv om vi kan og skal gavne og fornøje. . . Men:

»Museets Embedsmænd skal kunne studere, hvad vi har, sammenholde det med andre Museers Ting og derpaa beskrive og fortælle derom i Bøger, hvad disse Genstande oplyser om Skik og Brug hos det danske Folk igennem Aarhundrede. Først da er Museet en levende og gavnende Institution.«

EFTERSKRIFT

Denne artikel er bygget først og fremmest paa breve i museets korrespondance og i den store samling af Peter Holms papirer, som museumsinspektør, fru Petra Julie Holm i 1972 overlod museet, yderligere suppleret med en del arkivalier efter fru Holms død i 1983. Første gang, jeg benyttede en del af materialet, var i museets aarbog for 1972, udgivet 1973, hvor en mosaik af rejsedagbøger og breve med fru Holms godkendelse blev stykket sammen for at give et portræt af den unge Peter Holm. Ikke mindst brevvekslingen mellem Peter Holm og Chr. Axel Jensen er saa interessant, at den fortjente en fuldstændig, kommenteret udgivelse. Peter Holms ofte drastiske omtale af sine medmennesker kan nu næppe mere saare nogen, blot tjene til karakteristik af ham og dem - og den tid, de levede i.

NOTER

1. Udateret Ego-foredrag i Rotary. - Peter Holms forældre var sejl-, flag- og kompsmager Rasmus Christian Holm (1837-1916) og Emma Petrea Jensen (1846-1932).
2. Mon Peter Holm ikke frit bearbejder et par linier fra C. Hostrups digt »Jeg har faaet en Ven for Livet«:
alting har hun med mig delt,
hun har gjort mit Halvliv helt.
3. Fregatten »Sct. Georg« blev søsat i Tivolisøen 1887 og dens rigning gav anledning til storslaet illumination. Ombord var en sangerindeknejspe, ledet af »admiralen« Thor Jensen, og under dækket (»Lastens Hule«) akkompagnerede Olfert Jespersen syngepigerne. I Bazaren herskede restauratør Carl Neiiendam (senere kgl. hof-hotelejer), mens Balduin Dahl dirigerede orkestret i Koncertsalen.
4. Den nordiske udstilling laa paa samme sted som senere Københavns raadhus og var som dette bygget efter tegning af Martin Nyrop. Længdehallen strakte sig fra den nuværende Raadhushusplads til nuværende Tietgensgade. Udstillingen var ved en bro forbundet med Tivoli, hvor ogsaa nogle af udstillingens afdelinger og den endnu bevarede Tuborgflaske (udsigtstaarn) var placeret.
5. Niels Henrik Volkersen (1820-93), mimiker; optraadte allerede 1840 paa Vesterbros Teater som Pierrot, og fra 1843 til sin død i denne karakter paa Pantomimeteatret i Tivoli; fra 1874 var han teatrets leder. Optraadte i sine sidste aar paa grund af sygdom kun sjældent.
6. Samme billede, som er gengivet paa den historiske sektionens brevpapir (se pag. 44-45).
7. Efter en del skærmysdler restaureredes Helligaandshuset i Randers 1894-97 ved Hack Kampmann.
8. Peter Holm ægtede 1899 Agnes Charlotte v. Haven (1876-1929), datter af distriktslæge i Ebeltoft Lambert v. Haven og hustru Johanne Andrea Margrethe Pedersen. I dette hans første ægteskab (opløst 1921) var der en søn, Ralph Holm (1904-83).

VI SAMLER STADIG!

Af ERIK KJERSGAARD

»Hvornår er I færdige?« spurgte damen bekymret, »hvornår genoprettes idyllen i »Den gamle By«?« Hun kunne ikke forlige sig med synet af stålstilladser omkring bindingsværkshuse, en halvt opbrudt gade, hvor brolæggerne arbejdede, og en brølende rendegraver, der opmudrede havnebassinet. Joh, færdig blev man da, stilladserne blev nedtaget, brolægningen kom på plads og rendegraveren, der var på timebetaling, blev hjemsendt til stor lettelse for budgettet. Men der var andre huse, som trængte til maling og nye vindskeder, andre gader, der råbte på brolægning, og flere opgaver for maskinerne. Idyllen er ikke vendt tilbage. Det gør den først, når stilstanden indfinder sig - den stilstand, der vidner om lammelse og varsler forfald og undergang.

Med al respekt for forgængernes virke, så bryder kun få museumsfolk sig om den tanke, at deres museum skulle gå i stå og standse i væksten. Et »færdigt« museum er vel tænkeligt. Et museum for en berømt maler må stoppe der, hvor alle mesterens billeder befinder sig inden for husets fire vægge; men et kulturhistorisk museum som »Den gamle By« har ikke noget medfødt hormon, der dikterer en grænse for vækst - derimod nok visse økonomiske og pladsmæssige forudsætninger, der på et eller andet tidspunkt lægger sig hindrende i vejen. Vi nægter imidlertid at tro, at denne grænse skulle være nået nu.

Men er fornyelser i »Den gamle By« overhovedet mulige? Når den bekymrede dame ytrede misbilligelse med de støjende og skæmmende aktiviteter, hænger det naturligvis sammen med, at hun - som så mange andre - opfatter »Den gamle By« som noget én gang givet, noget

overleveret og uforanderligt, og denne opfattelse må kaldes en kompliment til museets grundlægger Peter Holm. Det lykkedes ham ud af en bygningsmasse på mindre end et halvt hundrede huse at skabe en helhed - et sammentrængt billede af en gammel købstad så overbevisende, at alle uden videre føler, at det ikke kunne være anderledes, og det kan det følgelig heller ikke. Et mere traditionelt museum med systematiske samlinger i montrer og på vægge kan ændre og revidere sig selv, nyopstille og nyophænge, men et frilandsmuseum er stort set bundet til, hvad der én gang er skabt, dels fordi radikale indgreb ville være uoverkommelige, dels fordi den charme eller karisma, der er egen for »Den gamle By«, ville forsvinde ved enhver hårdhændet behandling, ligesom en berøring vil ødelægge tegningen på sommerfuglens vinger.

Ændringer må da nødvendigvis ligge i tilføjelser, og der er da også føjet mangt og meget til Peter Holms værk, siden han trak sig tilbage i 1945: Teatret, Hobrohuset, Havbogade - for nu blot at nævne det mest iøjnefaldende.

Men at lægge fremtidsplaner for et frilandsmuseum og da ganske særligt for et købstadmuseum er ikke nogen let opgave. Et museum for landbygninger - som Frilandsmuseet ved Sorgenfri eller Hjerl Hede - har i det mindste den fordel, at deres bygninger ligger frit og kan genrejses uafhængigt af hinanden. Men en købstad karakteriseres netop af sin tætte bebyggelse, af husrækker frem for individuelle bygninger, og det kan have sine vanskeligheder, når nye brikker skal passes ind i det givne puslespil. Hvad gør man med et hus på 35 × 10 meter, når byggegrunden er 12 × 8?

Peter Holm, der havde fordelen af at være den, der begyndte forfra, havde nok en idé om, hvor han ville hen og lagde planer herefter, men måtte dog revidere sine projekter kraftigt undervejs, og imens stod hans huse langs tyndt bebyggede gader med meget grønt imellem og lignede, som han selv indrømmede, mere en villaby end en købstad. Alligevel kunne han være nogenlunde sikker på, at han før eller senere ville få det rigtige tilbud, for i hans virketid gik der en storm af hensynsløse nedrivninger over vore gamle købstæder og bykerner; tænk bare på den brutale ødelæggelse af Aalborg, hvor nye gadegennembrud pløjede middelalderbyen ned. Lykkeligvis er der nu ændret signaler. Miljødebat og fremtidsplaner lægger en bremse på vandalisme i den størrelsesorden, og det kan da for resten gerne være, at netop tilstedeværelsen af »Den gamle By« har

medvirket til at åbne offentlighedens øjne for, at lykkelige ikke er beton og P-pladser alene.

Dette skal vi selvsagt være de sidste til at beklage, og vi skal ligeledes være de sidste til at plyndre købstæderne for værdifulde bygninger, hvis de kan overleve på hjemstedet som led i bevarende saneringer. Men et og andet sker der jo stadig rundt omkring. Der er ejere, som ikke ser sig i stand til at vedligeholde forfaldne ejendomme, fordi det er ruinerende, og der er fredede eller fredningsværdige bygninger, som myndighederne må slippe, fordi overordnede hensyn gør sig gældende. Derfor har museet også optaget en formel kontakt med Fredningsstyrelsen, der har opmærksomheden henvendt på en overflytning til »Den gamle By« som sidste redningsmulighed for truede bygninger. Sagen har dog endnu kun været aktuel for et par huse i en jysk by og for så vidt med en lykkelig udgang, som museets interesse virkede ansporende på lokale redningsbestrebelse. Et tilsyneladende fuldt færdigt projekt for en ny bankbygning kunne, da det kom til stykket, godt ændres med henblik på en bevaring af den gamle randbebyggelse på grunden.

Gamle huse hænger altså ikke på træerne mere, og det vil i sig selv indsnævre mulighederne for nye erhvervelser. Alligevel ligger der for tiden to bygninger »i mølpose« på museet - begge erhvervet i 1983, og en plan for deres genopførelse er så langt fremme, at det ene allerede er sat i arbejde. Et af husene stammer fra Søndergade i Middelfart. I halvandet hundrede år har det ligget som baghus til en nyere ejendom, men oprindeligt var det faktisk et gadehus, idet Søndergade blev omlagt i 1828. Takket være dets bortgemte tilværelse har huset bevaret sin oprindelige gadefacade uspoleret af butiksruder og andre nyere påfund, og på museet vil det blive genopført som forhus, nemlig på Lille Torv, hvor det bliver genbo til Holstgården.

Tilbuddet om huset fra Middelfart kom nøjagtig samtidig med, at man på museet drøftede muligheden for at skabe et traktørsted i forbindelse med den allerede eksisterende lille beværterhave. Denne ligger nemlig lige ved siden af en bygning, der tidligere har tjent som bolig for vagtmester S. C. Simonsen. Siden dennes afgang har huset været anvendt til skiftende formål, men på længere sigt var det vort ønske, at det kunne åbnes for publikum som cafeteria og dermed aflaste restauranten. Da vagtmesterboligen imidlertid er for lille til både at rumme serveringslokaler og køkken, med mindre den blev udvidet under en eller anden

»Lille Torv« i »Den gamle By« med Kustodeboligen til højre; umiddelbart i forlængelse af den tænkes Middelfarthuset genrejst. Til venstre et hjørne af Holstgården. Fotografi april 1984.

form, kom Middelfarthuset lige tilpas. Lagt i forlængelse af den gamle vagtmesterbolig vil det kunne rumme køkken og ekspeditionsdisk, og på loftet over de to huse vil der blive plads til frokoststue og andre faciliteter for opsynspersonalet.

Middelfart-huset vil selvsagt skære et stykke af den eksisterende beværterhave, men dette opvejes rigeligt af, at vi kan nedrive to midlertidige bygninger uden museumsmæssig værdi og yderligere føje vagtmesterboligens haveareal til, så der alt i alt bliver tale om en betydelig pladsgevinst. De eksisterende lysthuse bevares, og der tilføjes yderligere nogle løvhytter, således at der bliver mulighed for både uden- og indendørs servering både sommer og vinter. Alt vil blive holdt på et fordringsløst niveau således, at beværterhaven kan modtage såvel skolebørn med madpakke som familien, der ser frem til søndagskaffe med lagkage. Etablisementet har i øvrigt allerede fået navn. Det skal hedde »Simonsens Have« og vil hermed blive et monument over museets for tiden ældste aktive medarbejder, idet S. C. Simonsen blev ansat i 1928 og stadig administrerer opsynstjenesten.

Traktørsted i Middelfarthuset og Kustodeboligen (Simonsens hus). Tegning af arkitekt Aage Kristensen 1984.

Det andet nyerehvervede hus er fra Svendborg, d.v.s. fra Møllergade, og blev opført i 1761 af bagermester Henrik Fich, der - som det ofte var tilfældet - drev bageri i forbindelse med møllen. Medens huset fra Middelfart er yderst beskedent og i kun én etage, er Svendborghuset et stateligt borgerhus med to etager, og eftersom det i sin tid har ligget frit med åben gavl og valmtag, egner det sig udmærket som afslutning på en husrække. Grunden, hvor det skal genopføres, giver sig af sig selv, nemlig for enden af Tobakshuset i Vestergade og som genbo til Apoteket. Dette var et af de arealer, Peter Holm aldrig fik bebygget, og det ligger stadig afmasket med et sort plankeværk. Huset passer på centimeter til grunden, og da Møllergade skråner kraftigt, forudsættes det, at det nye terræn også skråner; det gør det!

Svendborghuset rummede altså oprindeligt et bageri; men da et sådant allerede forefindes, er det tanken, at stueetagen indrettes til skrædderværksted. Man har derfor taget kontakt med tekstilbranchen, som har udtalt interesse for projektet. Overetagen må nok forbeholdes museets personale, idet både kontorer og bibliotek er stærkt overbelastet.

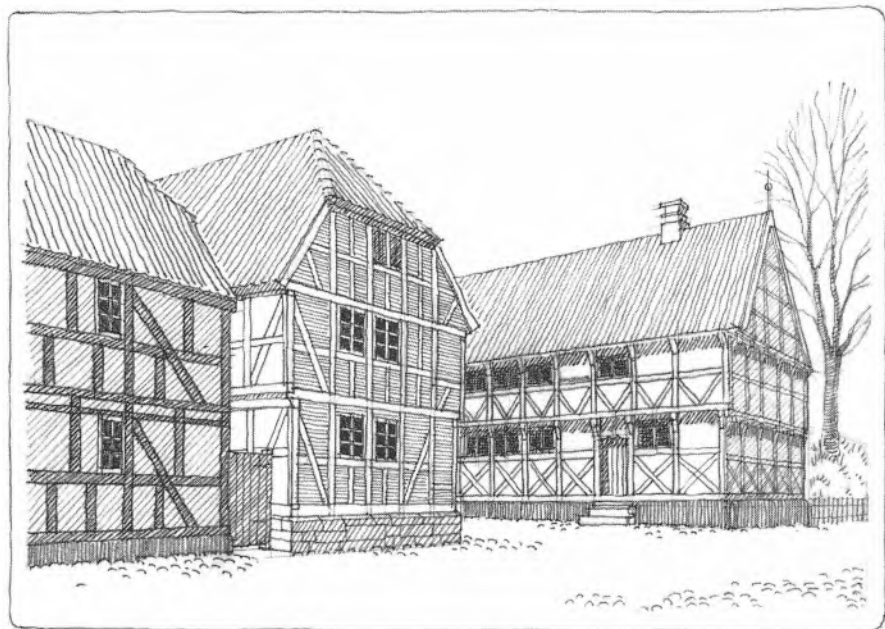

Hjørnet af Ågade og Vestergade: hvor det sorte plankeværk ses, tænkes huset fra Svendborg genrejst. I baggrunden Povl Pops hus fra Aalborg (Apoteket).

Således får vi »plomberet« to »huller« i bebyggelsen, men det tredje og største hul står endnu tilbage, nemlig den side af Store Torv, der vender op imod bakken med Stubmøllen. Det er i grunden et helt urimeligt forhold, at netop torvet står åbent i den ene side, for torvet var jo kernen i den gamle købstad, selve hjertet i købstadens krop, og grundene omkring torvet var de dyreste og mest efterspurgte. Her ville ingen ledig byggegrund få lov til at henligge ret længe. At den kom til at gøre det i dette tilfælde, skyldes det forhold, at Peter Holm drømte om at kunne runde sin købstad af med et rådhus eller i hvert fald et hus, der i størrelse og udstyr kunne stå som et værdigt midtpunkt mellem Borgmestergård og Aalborggård; men ingen by ville undvære sit gamle rådhus, og sagen forblev derfor uløst.

Vi må nok skyde en hvid pind efter et autentisk rådhus; men det skulle nu ikke gøre problemet uløseligt, for det vil være lige så rimeligt at placere et hotel på dette sted - et »Hotel Postgården«, et »Prinsen« eller et »Kong Frederik«, som de kendes fra mange provinsbyer. Da det for et par år siden så ud til, at den gamle postgård i Mariager var i farezonen,

Svendborghuset på sin fremtidige plads på hjørnet af Agade og Vestergade i »Den gamle By«. Tegning af Aage Kristensen 1984.

drøftede museet sagen med Foreningen af Restauratører og Hotelværter i Danmark, som gerne ser, at faget repræsenteres i »Den gamle By«. Krisen i Mariager drev over, og et senere tilbud - »Skandinavien« i Stege - viste sig urealistisk p. gr. af husets meget dårlige tilstand, men det er stadig vort håb, at noget vil vise sig. I påkommende tilfælde er det hensigten at flytte museets restaurant fra den nuværende - moderne - bygning ved Warmingsvej, som sagtens kan bruges til andre nyttige formål, indrette restaurant i stueetagen og lade overetagen blive et egentligt museum for beværterfaget. Dersom der bliver plads, vil det yderligere være rimeligt at flytte postekspeditionen fra Aabenrahuset til hotelbygningen, for som det vel er almindeligt bekendt, var der i ældre tid et sammenfald mellem disse funktioner.

Dog - dette er altså i modsætning til de to huse fra Fyn endnu et luftkastel, og arkitekt Aage Kristensens tegning af en bygning på torvets åbne side bør tages med alle mulige forbehold. Den viser kun, hvordan et monumentalt hus vil virke på dette sted. Alene den høje sokkel må opfattes helt bogstaveligt, for den bratte skrænt op imod møllebakken

Den åbne side af Torvet i »Den gamle By«. Her tænkte Peter Holm sig altid et rådhus placeret - nu påtænkes under alle omstændigheder en eller anden statelig bygning. Til venstre en fløj af Borgmestergården, tilhøjre en del af Textilmuseet.

forudsætter, at bygningen hæver sig væsentligt over torvets niveau. Til gengæld kan vi allerede begynde at danne os et mere konkret billede af interiøret, for »Den gamle By« har for længst erhvervet en del inventar fra ældre restauranter, og i samarbejde med restauratører og hotelværter søger vi at få mere. Huset bør selvsagt rumme en enkel »slyngelstue« såvel som en mere herskabelig afdeling med buffet og panelerede vægge.

Til gengæld er planen om at få et skib i havnen så nær ved sin opfyldelse, at det knap nok kan betragtes som en fremtidsudsigt. Den næsten hundredårige kvase »Fylla« blev i efteråret 1983 hentet fra Horsens, hvor den havde henligget et par år på bunden af havnen, og anbragt på en primitiv bedding for enden af Toldboden i »Den gamle By«. Da et træskib ikke har godt af at tilbringe mere tid på land end højst nødvendigt, påbegyndte man straks den nødvendige istandsættelse af skroget, idet der var enighed om at lade rigning m.v. vente, til båden kom i vandet. Der er nu arbejdet på »Fylla« i godt et halvt år, og det må indrømmes, at hun er blevet et ret dyrt bekendtskab, idet der er medgået meget vellagret egetræ til udskiftning af bundplanker og dæksbjælker, og

Idéforslag af arkitekt Aage Kristensen til nyt hus på Torvets åbne side. Man ser, hvor smukt Torvet ville blive, hvis det blev lukket helt.

finansieringen af projektet er ikke afklaret endnu. Alt i alt vil en fuld restaurering beløbe sig til et sted mellem trekvart og én million kroner, og det er nu alene et økonomisk spørgsmål, hvornår »Fylla« kan ligge fuldt oprigget. I sin færdige skikkelse vil den fremstå som i sin tid ved søsætningen, d.v.s. uden motor, uden styrehus og uden rat, men med fuld rig og rorpind.

Så vidt igangværende og planlagte byggeprojekter; før eller senere kan vi antage, at alt det ovennævnte er realiteter. Men dertil kommer de ideer og tanker, vi gør os om udviklingen i øvrigt, og som endnu er uforpligtende for alle parter - som f.eks. gadebelysning. »Den gamle By« er efter mørkets frembrud særdeles dyster - så mørk, at man end ikke kan arrangere en byvandring om aftenen. På længere sigt ønsker vi at få indlagt en diskret belysning i samlingerne, men foreløbig holder vi os til udvendig belysning, som vil være en forudsætning for, at nogen overhovedet kan pejle sig frem til disse samlinger. Der har været fremført forslag om, at »Den gamle By« ligesom andre historiske monumenter skulle bades i projektørlys, men man kan vel næppe forestille sig en mere

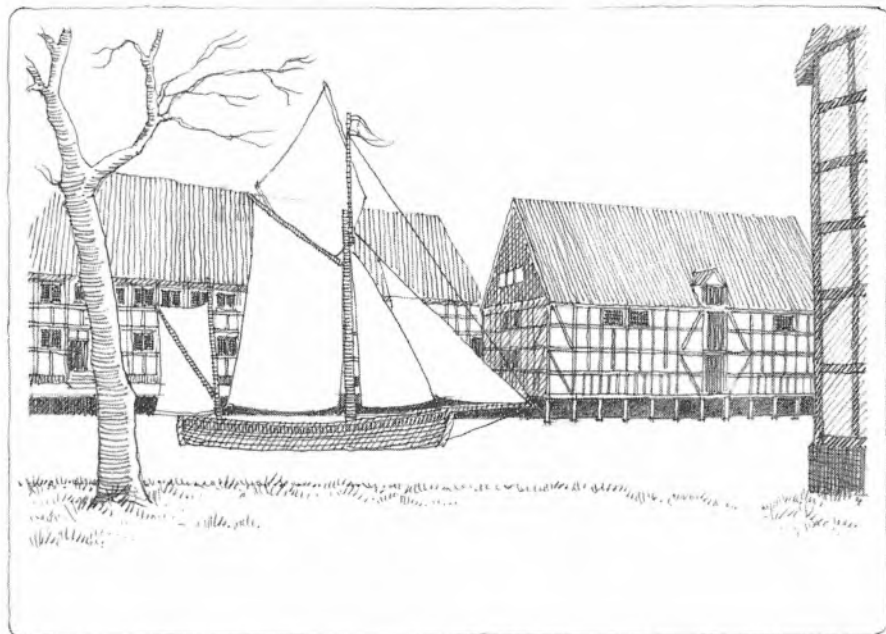

Åhavnen foran Toldboden og Væveriet. Ved Toldbodens gavl ses fiskekvasen »Fylla« på sin bedding. Det er tanken at anbringe »Fylla« i vandet lige på dette sted.

illusionsdræbende effekt end netop det skærende hvide lys fra projektører. Gadelygter derimod vil harmonere godt med museets karakter, og det er teknisk muligt at indrette dem på to belysningsniveauer: et lavt, der illuderer tranlamper, og som nærmest vil være stemningskabende, og et højt niveau svarende til gaslys, som tillader de besøgende at orientere sig.

Da Århus kommune har planer om at indrette den gamle politistation - og før dette rådhus - i Rosengade til ét egentlig bymuseum, og da »Den gamle By« bifalder dette og har lovet at afstå genstandssamlinger til formålet, kan man forudse, at Marcus Bechgården i Vestergade helt vil blive tømt for indhold. Gården er relativt rummelig og har store lokaler, og det vil derfor være muligt her at indrette forskellige faciliteter til glæde for publikum. Tidligere har museet med turistorganisationerne drøftet et - som det hedder på nudansk - »tourist wellcome centre«, hvor gæsterne kan indhente vejledning og information, og dette center kan få sin plads i stueetagen. På førstesalen kan man så indrette en biograf, hvor der non-stop vises et lysbilledshow om museet, dets baggrund, funktio-

»Fylla« pa sin fremtidige plads i Ahavnen. Tegning af Aage Kristensen 1984.

ner o.s.v. med skiftende speakerkommentarer på dansk, engelsk og tysk. Sådanne dias-shows har længe været brugt f.eks. på Nationalmuseets særudstillinger i Brede, og foruden andre fordele har de den, at de - i modsætning til film - er slidstærke, kun forudsætter en lille bemanning og derfor er yderst økonomiske i brug. Omkostningerne ligger i etableringen, for de kræver en otte-tolv projektorer med tilhørende relæer, højttalere o. lign.

Et dias-show kan også imødekomme et ofte gentaget publikumskrav til museet, nemlig ønsket om »liv i »Den gamle By«« således forstået, at museet skal »bemandes« med statister i tidssvarende dragter. Ønsket er næppe ganske gennemtænkt, for alene lønningsudgifterne til disse statister vil lavt regnet løbe op til 30.000 kr. pro persona i tre sommermåneder, og det er næppe gjort med mindre end et halvt hundrede statister, hvis de da ikke skal forsvinde helt i omgivelserne. Under disse omstændigheder må man nok betragte et sådant folkelivsbillede som en uoverkommelig luksus for et fattigt museum. Men et lysbilledshow kan råde bod på mangelen, for det lader sig dog gøre at samle en halv snes

modeller, klæde dem korrekt og instruere dem foran et kamera. I øvrigt er jeg sikker på, at dette kan gøres med langt mere takt og indføling og dermed også mere overbevisende end det karneval i gaderne, der dog aldrig kan blive andet end netop et karneval.

Alt det ovenstående kan være problemfyldt nok; men det er dog alene økonomien og arbejdsindsatsen, der konstituerer problemerne. Andre af vore overvejelser - og alt det følgende er absolut kun på overvejelsernes stadium - indebærer mere principielle problemer af museums-mæssig karakter - f.eks.: hvor skal »Den gamle By« sætte sin tidsgrænse? Peter Holm selv gjorde sig mange tanker herom og sluttede med at anlægge den ved ca. 1870. Der var saglige grunde til det, for netop ved 1870 begyndte virkningene af industrialiseringen at sætte sit meget stærke præg på byudviklingen. »Den gamle By« blev altså den præ-industrielle købstad med dens købmandsgårde, laugsbundne håndværk o.s.v. En anden og måske lige så væsentlig årsag til netop denne tidsgrænse kan være, at Peter Holm kom til verden i 1873, og det er ikke ualmindeligt, at museumsfolk instinktivt betragter deres egen levetid som kulturhistorisk uinteressant. (Grundlæggeren af Dansk Folkemuseum Bernhard Olsen, der var født i 1836, anså empiretiden, som han i øvrigt afskyede, for den sidste periode, der burde præsenteres i museet. Holm ville derimod nok anerkende biedermeier og den begyndende klunketid).

Men der er jo løbet meget vand i stranden siden, og spørgsmålet trænger sig unægteligt på: hvad med de seneste hundrede år? »Den gamle By« er så småt begyndt at nippe til industrialismen. Cyklemuseet, der for tiden er under nyopstilling, repræsenterer jo et fænomen, der først kom til udfoldelse i slutningen af 1800-årene, og når huset genåbnes, vil man kunne se både et cykleværksted og et håndværkerhjem fra ca. 1910-20. Med frøken Hedvig Wahlstrøms hus fra Lemvig har man ydermere udadtil brudt med de hidtil herskende principper, idet huset er forsynet med butiksvinduer af en type, der hører vort eget århundrede til. Når huset alligevel falder inden for rammerne, skyldes det dels, at der stadig er tale om en ældre bygning, dels at det er så lille. Men kan man fortsat klare sig med det?

Repræsentanter for F.D.B. har spurgt om muligheden for en brugsforening. Nu begynder brugsforeningsbevægelsen faktisk før 1870 og endda i byerne, før den får sit afgørende gennembrud på landet; men blomstringen falder i dette århundrede, og det vil næppe være muligt at skaffe

ældre inventar. Og hvad med en bank? Det forslag foreligger også, og selv om bankerne først for alvor slog igennem netop med industrialiseringen - de var jo på én gang industrialismens barn og ophav - er det mere end hundrede år siden, at banker blev en del af gadebilledet. Det går da vel an at indpasse både en brugs og en bank - måske i huse af noget ældre dato; men det må anses for en uløselig opgave at give et virkeligt dækkende indtryk af industrialismens arkitektur, fordi byggeriet radikalt skiftede karakter netop i de år. Hvor den gamle før-industrielle by bar præg af lav bebyggelse og små huse, er de sidste hundrede års byudvikling bl.a. karakteriseret ved store lejekaserner og forretningsbygninger. Hvordan flytter man et femetagers murstenshus med seks opgange - og hvordan ville det tage sig ud i »Den gamle By«? Det må anses for en teknisk umulighed og en æstetisk katastrofe.

Alligevel vil vi ikke give op over for denne opgave. Inden for begrænsede rammer vil det dog kunne lade sig gøre at illustrere nyere tids boligkultur og erhvervsliv; men hvad det samlede bybillede angår må man foreslå en anden løsning - stærkt i slægt med den »museumsgade«, Københavns kommune har etableret i forbindelse med bymuseet i den gamle Skydebane på Vesterbro. Man har simpelthen totalfredet et stykke af en typisk Vesterbro-gade med ejendomme fra 90'erne. Gaden er påny brolagt med brosten, der er opstillet gamle telefonskabe, vandposter etc., og så hensynsfuldt som muligt - for husene er stadig beboet og butikkerne i brug - restaureres facaderne, så de fremtræder i deres originale skikkelse. Eftersom det netop var i denne periode, at Århus fra en småstad udviklede sig til en storby, og eftersom der faktisk er bevaret kvarterer, der stadig står med næsten ubrudte husrækker, skulle det efter vor opfattelse være muligt at etablere en slags annekst til »Den gamle By« ved ganske enkelt at totalfredet et af disse eksisterende miljøer. For nogle år siden ville en sådan tanke støde på uovervindelig modstand; men i dag vil mange og ikke mindst beboerne formentlig finde den tiltalende, så sandt som især de unge med forkærlighed bosætter sig i omgivelser, som deres bedsteforældre tolererede og deres forældre hadede. Eksempelvis kan jeg nævne kvarteret omkring Jægergårdsgade og Frederiksbjerg, men der kan også være andre muligheder.

Bemærk venligst, at det *ikke* er tanken at flytte »Den gamle By« ud fra dets nuværende plads - ej heller at lave et beboet kvarter om til et museum. Det skal forblive beboet, og det vil ikke i nævneværdigt omfang

kunne aflaste det nuværende museum, når vi ser bort fra f.eks. nogle få lygtepæle af støbejern, der for tiden fylder op i vore magasiner. Derfor ligger der heller ikke i de anførte projekter nogen løsning på det problem, som for tiden nok er det største og mest uoverskuelige for medarbejderne i »Den gamle By«, nemlig brugbare magasiner.

Man har spurgt os: »Samler I ikke på for meget?«, men dertil kan vort svar kun være: »Vi er museumsfolk. Vi er sat til at varetage de materielle levn af fortiden, og vi kan ikke bare lukke øjnene, når vi ser disse ting gå til og forsvinde. Om vi ligefrem samler på for meget, kan kun fremtiden afgøre. Vi ville derimod svigte vor opgave, dersom vi *ikke* samlede.« Nylig erhvervede vi en hestetrasket flyttevogn fra Broager. Den fylder meget, men mon det ikke den er den sidste i sin art?

Det kan gerne være, at jeg burde lade disse spørgsmål uomtalt i denne sammenhæng, for det, der interesserer museets publikum, er vel navnlig, hvad der er at opleve på museet, eller som snart vil blive gjort tilgængeligt, og jeg aner for tiden ikke, hvordan eller hvornår flyttevognen skal udstilles. Men har man ikke magasiner at »tage af«, vil der heller ikke blive mere at vise. I øvrigt er der også andre måder at udnytte samlingerne på end netop gennem en permanent opstilling. F.eks. kan jeg nævne, at Det danske Filmstudie nylig afsluttede optagelserne til filmen »Min Farmors Hus« efter Soyas roman, og at farmoderens klunkehjem blev bygget op med møbler udlånt fra »Den gamle By«s magasiner. Ulykken er imidlertid, at magasinpladsen er meget trang og for det meste yderst uhensigtsmæssig. Museets huse er museumsbygninger, derfor kolde og fugtige, og den plads, der kan afses til magasinering, er oftest kældre og lofter. Genstandene lider under denne uhensigtsmæssige opbevaring, og de byttes sammen som på det mest overfyldte pulterkammer. Vi stiller ikke krav om ideelle magasinbygninger, selv om det ville være at foretrække. Hvad vi forestiller os er snarest noget i retning af, hvad Nationalmuseet i sin tid opnåede med Brede - ældre fabriks- og lagerbygninger, der frembød megen plads og et tæt tag.

Og til sidst - for nu at slutte af med en fremtidsvision, der måske har lidt mere appel til vore besøgende: *et husenes hus!* For »Den gamle By« er stadig først og fremmest et bygningsmuseum, dernæst Danmarks største håndværkermuseum. Peter Holm sørgede for, at disse to områder blev museets raison d'être, og det holder vi fast ved. Men netop disse to hovedområder burde forenes i et hus for netop de fag og håndværk, der

Klunkestue til filmen »Min Farmors Hus« efter Soyas roman. Møblerne er udlånt af »Den gamle By«. Efter fotografi stillet til rådighed af Det danske Filmstudie, København.

berører byggeri: arkitekten, tømreren, snedkeren, teglbrænderen, stenhuggeren, mureren, maleren o.s.v. Her skal man kunne se prøver på murforbandter fra Valdemarstiden til vore dage, tømrerarbejde på bulhuse og bindingsværk, dørgerichter fra det 16., 17., 18. og 19. århundrede, vægmaling og papirtapeter o.s.v. o.s.v. Mærkeligt nok - snart sagt alle museer ejer materiale til en sådan udstilling, men ingen har nogensinde realiseret den. Vil byggeindustrien være med til at føre en sådan idé ud i livet? Det ville i givet fald være en smuk krone at sætte på Peter Holms værk. Jeg lover dog ikke, at det bliver noget punktum, for som sagt: Vi samler stadig.

»DEN GAMLE BY« OG DENS ARKITEKTER

AF HANS HENRIK ENGQVIST

Da »Den gamle By« den 21. maj fejrede sit 75 års jubilæum, holdt museets mangeårige arkitekt Hans Henrik Engqvist et foredrag om »Den gamle By« og dens arkitekter. Årbogens redaktion bad arkitekt Engqvist om at måtte bringe foredraget som artikel, og det gengives her efter foredragsmanuskriptet.

Som alle ved begyndte det med Landsudstillingen i Aarhus 1909. Ja, i virkeligheden var det allerede i 1907, da det blev besluttet, at Landsudstillingen også skulle omfatte en historisk sektion for Aarhus by. På dette tidspunkt stod den Secherske gård på hjørnet af Lille Torv og Immervad for fald og her er det, at Peter Holm får den idé, at erhverve og herefter genopstille den store renæssancegård på udstillingsterrænet som ramme om en historisk Aarhusudstilling. Støttet af bl.a. magister Christian Axel Jensen fra Nationalmuseets 2. afdeling føres denne idé ud i livet.

Gården bliver målt op og magister C.A.J. foretager en meget grundig bygningsarkæologisk undersøgelse af

bygningernes indre og ydre, hvilket på dette tidspunkt var noget temmelig enestående. Bl.a. afdækkedes en række kalkmalede vægdekorationer og bjælkebemalinger fra forskellige tider, som gav ideen til den kronologiske interiørsamling, der den dag i dag vækker beundring og glæde såvel hos publikum som blandt fagfolk. Det bør her nævnes, at det var arkitekten S. F. Kühnel med arkitekt S. B. Fritz som konduktør, der kom til at stå for genopførelsen på udstillingsterrænet.

Bakket op bl.a. af en række af landets betydeligste arkitekter, såsom H. Storck, Martin Nyrop og Hack Kampmann lykkedes det at skabe interesse og grundlag for en bevaring af

gården efter at den havde gjort tjeneste som udstillingsbygning. Og i 1913-14 genrejses »Den gamle Borgmestergaard« i »Selskabshaven på Vesterbro«. Samme år opføres den lille thepavillon og havemuren samt Frands Hansens hus, hvilket viser, at Peter Holms og arkitekt Kühnells drøm om en gammel by allerede i 1914 var ved at blive til virkelighed.

At flytte en gammel købstadsgård ud blandt Anton Rosens yderst moderne udstillingsbygninger for at anvende den som ramme om en byhistorisk sektion var en særpræget idé og på det tidspunkt bestemt ikke daglig kost, og man kan ikke lade være med at spekulere over, hvordan en sådan idé opstår. Men lad os se på årene, der gik forud.

Den vågnende interesse for de nordiske landes gamle bygningskultur havde i slutningen af forrige århundrede givet stødet til oprettelsen af en række frilandsmuseer - Bygdöy i 1881, Skansen i 1891, De Sandvigske Samlinger i Lillehammer i 1894 og vort eget Frilandsmuseum, der lagde ud i Kongens Have i 1897 og blev overflyttet til Lyngby i 1901. Men det var endnu kun gamle og ejendommelige bygninger fra landet, man interesserede sig for.

Imidlertid udgav R. Mejborg i forbindelse med den store nordiske udstilling i København i 1888 et hæfte med titlen »Gamle Danske Hjem«, som også omhandlede en række købstadsbygninger. Publikationen, der skulle have været efterfulgt af flere,

var resultatet af en tilsyneladende hæsblæsende berejsning af landet, hvis yderst interessante resultater befinder sig i Nationalmuseets 2. afdeling - ofte nedskrevet og skitseret på tilfældige papirlapper og gamle konvolutter. Det er et vanskeligt materiale at finde rundt i, men jeg skal love for, at Mejborg har set og optegnet mangt og meget i vore købstæder, som forlængst er forsvundet og gået i glemmebogen.

På Kunstakademiet var man tidligt begyndt at studere vor egen arkitektur - selv om det stadig var det klassiske studium, der dominerede. En række fine opmålingsværker var bl.a. resultatet. Jeg tænker her på »Tegninger af Ældre Nordisk Arkitektur«, hvis udgivelser påbegyndtes i 1872, og »Opmålinger udgivet af Foreningen af 3. December 1892«, idet disse publikationer rummer en række opmålinger af købstadsbygninger - og det gælder såvel helheder som konstruktive og dekorative detaljer - hvilket viser, at interessen for købstædernes bygningskultur i høj grad var ved at vågne. Og så må vi ikke glemme Troels-Lund, hvis »Dagligt Liv i Norden« udkom i 1903. Og kort efter - i det første årti af vort århundrede - iværksættes de første restaureringer af købstadsbygninger. Således Eiler Rønnows gård i Odense i 1903, Vestergade 16 i Køge i 1907 og Weis' Stue i Ribe i 1908. Så man kan jo nok sige, at interessen for vor gamle købstadskultur *ligesom lå i tiden* - selv om man virkelig var tidligt på den, da

man i 1907 besluttede at flytte den Secherske gård i Aarhus ud på Landsudstillingen.

Vi skal nu beskæftige os lidt med »Den gamle By«s ledere og noget mere med de arkitekter, der stod for bygningernes genopførelse - samt med de forskellige tanker og idealer, der i byens 75-årige levetid har været bestemmende for de genrejste bygningers fremtræden.

LEDERNE

Peter Holm var en skabermatur i stor stil, og samtidig var han besjælet af en dybtgående kærlighed til gamle byer og bygninger. Han havde rejst en del og set meget. Han var en venlig, belæst og meget kultiveret mand, og han kunne være yderst charmerende. Men han kunne også være lidt af en ræv, og når det drejede sig om at skaffe penge til »Den gamle By«, gjaldt alle kneb. Aarhusianerne beundrede ham - især var de stolte over hans værk, men samtidig frygtede de ham, for når han meldte sig, vidste de, at det drejede sig om penge - og de vidste også, at han med sin entusiasme, sin veltalenhed og sin charmerende optræden næsten altid gik af med sejren. Og jeg har en fornemmelse af, at det både irriterede dem og morede dem.

Han kunne være utrolig dristig, når det gjaldt »Den gamle By«. Han satte således ikke sjældent byggerier i gang, selvom han kun havde halvdelen af det nødvendige beløb, idet han regnede med, at det nok skulle lykkes

ham at skaffe resten, for ingen kunne da nænne, at han skulle stå med en halvfærdig bygning. Det så ofte galt ud og gav da også anledning til nogle voldsomme kontroverser. Men det gik jo da trods alt, og i løbet af de 31 år, han var museets leder, blev der rejst omkring 40 bygninger i »Den gamle By«.

Når der trods denne kolossale aktivitet kun skete få fejltagelser, skyldes det nok først og fremmest Peter Holms gode ven og vejleder magister Christian Axel Jensen, der havde været med lige fra den allerførste begyndelse. Chr. Axel Jensen var en fremragende bygningshistoriker og samtidig et kultiveret, mildt og venligt menneske, som Peter Holm fuldt og helt stolede på.

Helge Søgaard, der i 1945 efterfulgte Peter Holm som museets direktør, var Peter Holms diametrale modsætning. Han var frem for alt videnskabsmand. For ham var arkivstudiet og udforskningen af genstandene og deres anvendelse det væsentligste. Hvad bygningerne angår, er det mit indtryk, at de var ham temmelig ligegyldige. I alle tilfælde hævdede han, at opmålingen og bygningsundersøgelsen var det væsentligste. Når en bygning først var flyttet, var dens værdi som forskningsobjekt gået tabt og den var hermed temmelig uinteressant.

Efter 18 år som direktør trådte Helge Søgaard tilbage og blev afløst af magister Hans Lassen, der frem for alt satte liv i »Den gamle By«. Den

rystede støvet af sig og blev udadvendt. Der blev marked på Torvet og udskænkning i det store stenhus' hvælvede kælder.

En hyggelig lille beværtningshave fandt man også plads til. Det var alt sammen såre godt, og flere gode bygninger blev der da også rejst i Lassens direktørtid.

I 1981 - efter 17 år i direktørstolen - afløstes Hans Lassen af Erik Kjersgaard, som det dog er alt for tidligt at give et eftermæle.

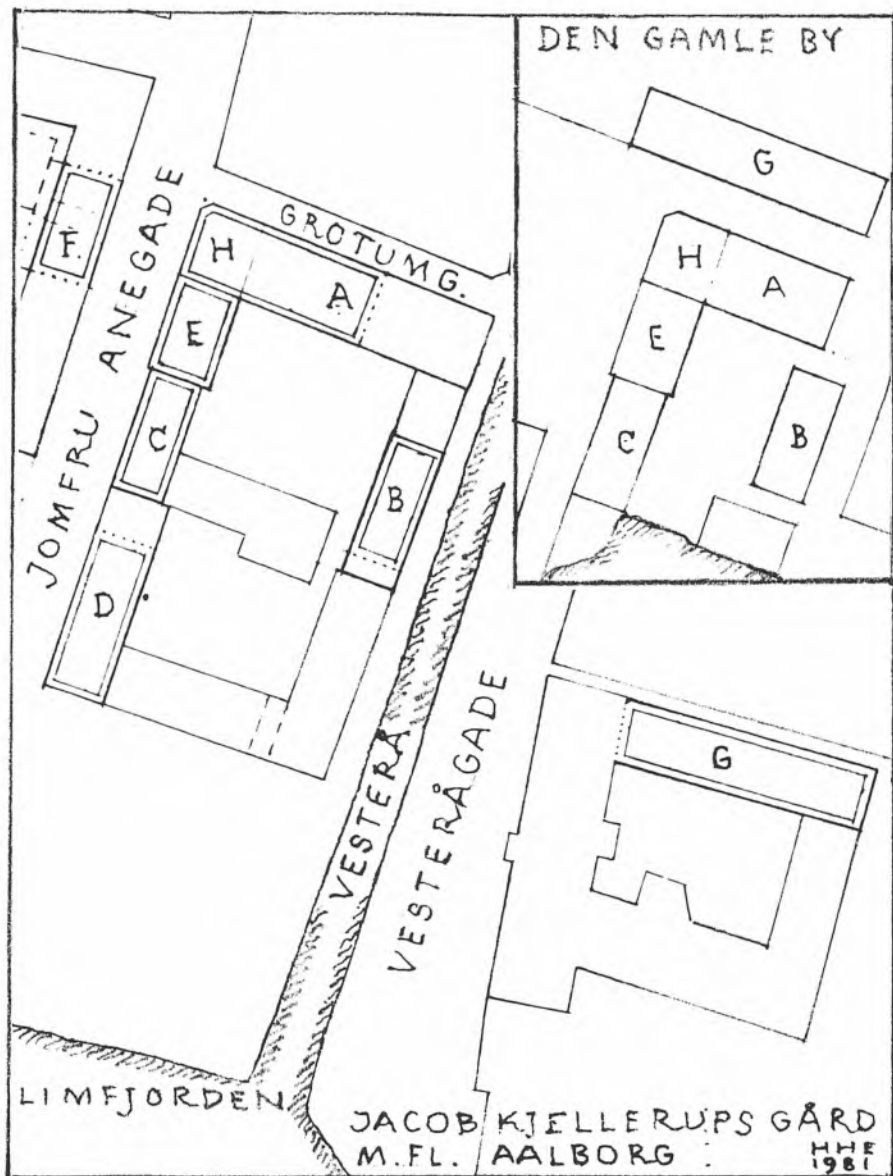
ARKITEKTERNE

Museets arkitekter er et kapitel for sig. Også de tegner museumshistorie, idet de - trods faglig viden og ønsket om at genopføre bygningerne så rigtigt som muligt - er afhængige af de tanker, der rører sig i tiden. Arkitekt Kühnel og hans medarbejder S. B. Fritz' genopførelse af Den gamle Borgmestergård er således stærkt præget af den nationalromantiske stilopfattelse, hvis fornemste repræsentant er Martin Nyrop. Et særkende for denne opfattelse er, at de gode og ægte materialer skal fremtræde uden overfladebehandling, så man ret kan glæde sig over deres skønhed. Karakteristisk er således behandlingen af Borgmestergårdens sokler, der fremstår i munkesten iblandet marksten og genanvendte kirkekvadre. Og vi ved, at arkitekt Fritz før nedtagningen på Lille Torv har indtegnet hver sten og herudover har ladet soklen gennemfotografere stykke for stykke, hvilket viser hvor

stor vægt man lagde på denne side af sagen. Også tavlenes udmuring med munkesten - nu og da lagt i mønster - er udført med stor ømhed, og her har man ved fugningen renskåret stenedes kanter, så de enkelte sten kunne komme til deres ret - hvilket i øvrigt slet ikke er karakteristisk for renæssancetidens murbehandling. Men uanset om dette eller hint skulle være ukorrekt står Borgmestergården i dag som et smukt og helstøbt bygværk, der også i fremtiden bør forblive uantastet.

De øvrige bygninger, der blev opført i de ni år Kühnel var museets arkitekt, er noget mere overfladisk behandlede. Og man fornemmer, at museets ledelse endnu ikke rigtigt havde fundet sit ståsted. Bl.a. genopføres i årene 1914-17 det sønderjyske bulhus, vandmøllen fra herregården Møllerup og stuehuset fra Alling - alle tre landbygninger, som ikke hører hjemme i et bymiljø. Som bulladen nu er placeret i byens udkant går det endda an, idet der som bekendt fandtes bulhuse i de sønderjyske byer - både som baghuse i gårdene og fritliggende i byernes udkant.

I 1923 trådte arkitekt Kühnel tilbage og afløstes af arkitekt Mogens Clemmensen, som var en mand af en helt anden støbning. Han var frem for alt bygningshistoriker og hans kendskab til ældre dansk bygningskunst var både omfattende og dybtgående - især når det gjaldt bindingsværk og tømmerbygninger i det hele taget, var han helt suveræn.

Plan af Aalborggården (den Klingenbergske Gård) på sin oprindelige plads i Aalborg. Udarb. af forf.

Den Klingenbergsske Gård i Aalborg. Langs Jomfru Anegade ses det grundmurede salshus fra 1636. Trestokværkshuset fra 1585 og Mansard-pakhuset fra ca. 1600. I forgrunden empirehjørnet, opført 1807 af Jacob Kjellerup til erstatning for boliglængens oprindelige frontgavl.

Hans første opgave blev genopførelsen af Jacob Kjellerups købmandsgård fra Aalborg, der med sine otte større og mindre bygninger blev opmålt og nedtaget i efteråret 1923. Som gården stod i Aalborg var det et fantastisk bygningskompleks og det er den også i sin genopbyggede skikkelse i »Den gamle By«, selvom enkelte bygninger blev beskåret og der ikke var plads til at genopstille alle bygningerne i deres rette sammenhæng. F. eks. blev det flotte mansard-pakhus placeret for enden af Frands Hansens hus, hvor det i øvrigt tager sig storartet ud. De væsentligste af

købmandsgårdens bygninger har imidlertid fået samme placering i forhold til hinanden og i forhold til det faldende terræn som i Aalborg. Og så har man stort set holdt sig fra egentlige rekonstruktioner. Lykkeligt, at man besluttede sig for at bevare det i 1807 opførte empirehjørne, der danner en spændende og samtidig meget harmonisk overgang mellem den øvrige del af stuelængen (Grotumlængen) fra 1580'erne og det store stenkøbmandshøj bindingsværkspakhus fra 1585. Med sin velbevarede knægtbyggede gavl afslutter Trestokværks-

Aalborggården (den Klingenbergske Gård) på sin nuværende plads i »Den gamle By«. Forf. fot.

huset i dag bebyggelsen ned mod åen, ligesom det har gjort det i Aalborg, indtil man i begyndelsen af 1600-årene udvidede gården ud mod Limfjorden med det tidligere omtalte pakhuis, der langt senere udstyredes med sit karakteristiske mansardtag.

Også den 1927-28 genrejste Møllegård med sine mange forskelligartede bygninger må nævnes, som en af de virkelig lykkelige genopførelser, der blev til i Mogens Clemmensens arkitektperiode. Her er det dog ikke blot bygningernes kvalitet, men i høj grad også placeringen langs Ågade, der spiller ind. Og her må vi tro, at netop placeringen skyldes Peter Holms ska-

bende fantasi. Han havde i øvrigt også haft tid til at tænke sig om, idet møller Ernst Weis allerede i 1912 havde lovet at skænke Aarhus Mølle til komiteen, hvis det lykkedes at gennemføre den fortsatte bevaring af Borgmestergården.

Blandt de omkring 25 bygninger, der blev genopført i »Den gamle By« i de år Mogens Clemmensen var mu-seets arkitekt, er Søren Mammens Boder fra 1741 en af de mere betydningfulde - i alle tilfælde i kulturhistorisk henseende. Og boderækken, der lå i Lille Rosengården - et stræde, der strakte sig sydpå fra Vestergrave - blev stort set genopført, som den stod

»Lille Rosengården« i Vester Grave i Randers, opført 1741. Ældre fot.

i Randers med sine seks bittesmå lejevåninger, der to og to er fælles om såvel forstue som køkkenskorsten.

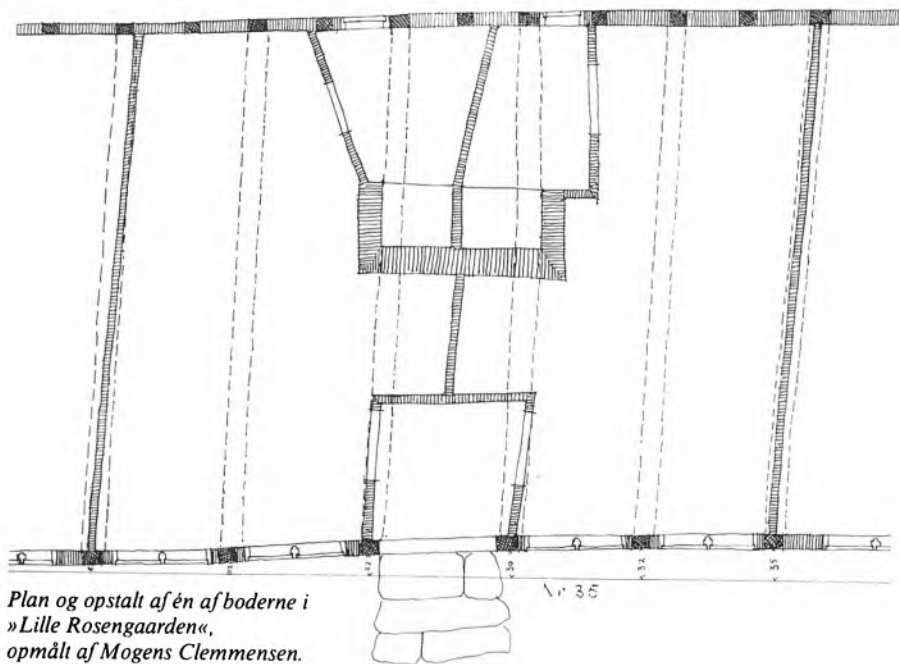
Den sidste bygning Mogens Clemmensen kom til at stå for som »Den gamle By«s arkitekt, var Povl Pops Trefoldighedshus fra Aalborg. Bygningen, der er opført i 1571, blev allerede nedtaget i 1909, efter at den var blevet omhyggeligt opmålt og undersøgt for Nationalmuseet af Mogens Clemmensen og Chr. Axel Jensen.

Umiddelbart før nedrivningen var bygningen i en temmelig ynkelig forfatning. Dækket af grå oliemaling og berøvet sine knægtbyggede gavle var det svært at erkende, at der var tale om et ærværdigt og såre interessant renæssancehus. Bl.a. derfor valgte

Clemmensen at føre bygningen, der skulle indrettes til apotek, tilbage til dens oprindelige skikkelse. De knægtbyggede gavle blev genskabt og det i tidens løb ændrede bindingsværk rekonstrueret, ligesom renæssancetidens farveholdning og overfladebehandling blev genskabt - alt efter de spor Clemmensen og C. A. Jensen havde iagttaget under opmålingen og nedtagningen i 1909. Resultatet blev en vederhæftig og instruktiv rekonstruktion, der imidlertid den dag i dag virker temmelig stiv og tør - og set i sammenhæng med de øvrige bygninger også noget fremmedartet.

I det hele taget var Mogens Clemmensen - især i de senere år - formentlig på grund af sin store byg-

Plan og opstalt af én af boderne i
 »Lille Rosengaarden«,
 opmålt af Mogens Clemmensen.

»Lille Rosengården« på sin nuværende plads i Vestergade i »Den gamle By«.

ningshistoriske interesse og viden tilbøjelig til at føre bygningerne tilbage til deres oprindelige skikkelse. Dette gælder bl.a. det nuværende hvidtølsbryggeri - et oprindeligt fritliggende magasinhus med natstue i overetagen, som havde været indbygget i den Klingenbergeske gårds Vesteråfløj. Og fremfor alt gælder det den bygning, der rummer museets tekstilsamlinger. Her er der ydermere det uheldige, at denne store bygning, der i dag virker temmelig dominerende i gadebilledet, i virkeligheden er en sidelænge, der i Aalborg strakte sig bagud fra det grundmurede forhus, hvilket vil sige, at den nuværende gadeside før flytningen vendte ud mod en gårdsplads.

For denne beklagelige fejldisposition var Peter Holm nok mindst lige så ansvarlig som Mogens Clemmensen. Og hertil er blot at sige, at der i disse år fra forskellig side var så stærkt et pres på museet, at man havde vanskeligt ved at skaffe de nødvendige bygninger.

I 1941 trådte Mogens Clemmensen tilbage som museets arkitekt, hvorefter Aksel Skov, der havde sit virke i

På side 95:

Povl Pops hus på hjørnet af Torvegade og Brødregade i Aalborg, opført 1571. Langsiden mod Torvegade har knægtbårne stokværksfremspring over begge etager. Gavlene, der har haft en lignende opbygning, har mistet de fremkragede gavltrekanter ved senere ombygninger. Ældre fot.

Povl Pops hus (Apoteket) på sin nuværende plads i »Den gamle By«. Gavlpartierne rekonstruerede af Mogens Clemmensen ved genrejsningen 1939-40. Forf. fot.

Aarhus, og jeg selv - vel frem for alt som bygningshistorisk sagkyndig - blev opfordret til at overtage hvervet. Nye koste fejer som bekendt bedst - i alle tilfælde efter egen formening - og vi havde bestemt vore tanker om, hvordan »Den gamle By« burde være. Den forekom os således alt for broget og usammenhængende. Vort

ideal var forrige århundredes bybillede, som vi kendte det fra gamle fotografier, hvor de overkalkede og gråmalede gadesider føjede bygninger fra mange forskellige tidsaldre sammen til en harmonisk helhed.

Og så var vi stærkt optaget af de ændrede synspunkter, der i disse år satte deres præg på Frilandsmuseets

genopførelser. Her var man hidtil gået ind for, at de genopførte bygninger frem for alt skulle være typiske for de egne, de repræsenterede, hvilket resulterede i, at man nu og da ændrede de erhvervede bygninger for at imødekomme dette ønske. I sidste halvdel af 1930'erne var arkitekt Arne Ludvigsen blevet knyttet til Frilandsmuseet og han havde den opfattelse, at de erhvervede bygninger skulle genopstilles nøjagtigt som de stod før nedtagningen med alle de ændringer og skævheder, der i tidens løb var tilkommet.

Heri lå mange forskellige tanker. For det første, at man i de genopstillede bygninger skulle kunne aflæse alle de brugsbetonede og modeprægede ændringer, der i tidens løb havde fundet sted. Hertil kom ønsket om at bevare de genopstillede bygningers kildeværdi for den fremtidige forskning. Og endelig ønskede Ludvigsen at bevare de æstetiske kvaliteter, der alt for ofte går fløjten ved bygningernes flytning. Ved genopførelsen af Frilandsmuseets Pebringe-gård gennemførte han disse tanker i deres yderste konsekvens.

Med alt dette i bagehovedet var vi klar til at tage fat. Men der skulle gå en rum tid, før vi fik lejlighed til at føre disse idealer ud i livet. Det første hus, vi skulle tage os af - det i øvrigt helt storartede tre stokværk høje pakhus fra Østerå i Aalborg (nu sadelmagerens hus) - lå nemlig på jorden, da vi så det første gang. Og værre var det med det næste - de ti fag af den oprin-

delig 22 fag lange Marcus Bech'ske gård fra Badstuegade i Aarhus, der allerede var nedtaget i 1916. Den lå som en stabel tømmer og vort eneste udgangspunkt var et fotografi.

Trestokværkspakhuset blev målt, som det lå på jorden i baggården til Østerå 15, og det kom da op at stå med sin bagside ud til åen. Hertil skal blot føjes, at denne bagside, hvis tavler var lerklinede, blev hvidkalket over stolper og tavler, som det nu engang var skik og brug, når det gjaldt husenes mere bortgemte sider. Men dette skulle ikke være ved. I dag står bindingsværket sorttjæret også ud mod åen.

Marcus Bech's gård, der skulle huse en del af Aarhus-samlingen, kom da også op at stå efter at hvert tømmerstykke var målt og herefter lagt ud og samlet på grundlag af tømmernummereringen. Og her forsøgte vi at genskabe 1800-årenes karakter. Bygningen blev således udstyret med forskelligartede sene vinduesformer og gadesiden blev malet grå over stolper og tavler. Resultatet blev nu ikke umiddelbart vellykket, og Peter Holm, der i øvrigt heller ikke var helt tilfreds med Mogens Clemmensens seneste rekonstruktioner, var skuffet over, at det flotte renæssancehus, der skulle blive den sidste bygning, der opførtes i hans mangeårige direktørtid, fik et så kedsommeligt udseende.

Men herefter fik vi lejlighed til at vise, hvad vi duede til. Huset fra Provstegade i Randers (det nuværende garveri) blev målt og undersøgt

på stedet efter alle kunstens regler og det blev stort set genopstillet som det stod, også med hensyn til de skævheder, det havde erhvervet sig i årenes løb. Hvad indretningen angår, så blev også denne - for forhusets vedkommende - gennemført som den var i Randers. Man kan således stadig ane, hvordan den var, da huset i sin tid opførtes som en enfamiliebolig. Sidenhen er huset blevet opdelt i flere små lejligheder, hvis åbne ildsteder på snedig vis kobler sig på den oprindelige køkkenskorsten.

Og her vil jeg tillade mig at komme med et hjertesuk. Huset er i »Den gamle By« indrettet til garveri, hvilket harmonerer temmelig dårligt med den omhyggeligt genfremstillede indretning, der i øvrigt også med den nuværende anvendelse er vanskelig at forstå. Man havde her haft mulighed for at vise en enfamiliebolig, der i tidens løb var blevet ændret og opdelt i flere små lejligheder, hvilket ville have været af stor interesse - såvel i bolighistorisk som i socialhistorisk henseende. Det er imidlertid »Den gamle By«s skæbne, at størstedelen af dens bygninger er opført som udstillingsrum for de mange forskellige håndværk, der efterhånden er repræsenteret i museet. Og så må vi ikke glemme, at genopførelsen af disse bygninger mere eller mindre blev bekostet af de håndværksfag, der skulle blive husenes fremtidige »beboere«. Sådan er det altså bare. Men man kunne ønske, at der indimellem også måtte være råd til at vise eksempler

på de boligtyper, der gennem tiderne har været karakteristiske for de forskellige samfundslag.

En krævende opgave var flytningen af Storegade 2 i Aabenraa - et bindingsværkshus fra omkring 1625 med en grundmuret gadegavl fra 1738. Jeg havde allerede i 1936 målt dette gavlhus for Mogens Clemmensen. I 1952 blev det virkelig gennemmålt og nedtaget i samarbejde med »Den gamle By«s fremragende håndværkere med sigte på en genopførelse efter de Ludvigsenske metoder. Og der blev virkelig tale om en genopførelse, hvor så at sige hver sten blev genindsat på sin gamle plads og alle skævheder blev bibeholdt, idet vi mens huset stod i Aabenraa havde lavet en række skabeloner, som blandt meget andet kom til at danne grundlaget for genopførelsen.

Her havde vi den store tilfredsstillelse, at husets typiske sønderjyske indretning blev bibeholdt som bolig og udstyret med sønderjyske møbler og genstande. Gavlhusets bageste del, der i fordums tid havde rummet den til boligen hørende sal - »piselen« - var i forrige århundrede blevet ombygget og indrettet til flere små selvstændige boliger. Denne sene indretning blev også genskabt i »Den gamle By« - og herefter indrettet til postkontor, som så måtte finde sig til rette, så godt det nu lod sig gøre, i de små og temmelig skæve rum.

Den største opgave, der blev gennemført i de 19 år Aksel Skov og jeg fungerede som »Den gamle By«s ar-

Provstegade 6 i Randers, opført ca. 1650 (opr. sammenhørende med nr. 8). Ældre fot.

Provstegade 6 i Randers fotograferet kort før nedtagningen.

kitekter, var flytningen af Helsingør Theater. Her blev opmålingen og nedtagningen, som var et kæmpe-mæssigt arbejde, lagt i hænderne på arkitekt Curt von Jessen. Som et enkelt eksempel på den omhyggelighed, der prægede dette arbejde, kan nævnes, at selv gulvbræddernes mange slidspor og huller, der eventuelt kunne fortælle noget om skiftende tiders sceneteknik og kulisseeopstillinger, blev indmålt og registreret. Med sit store kendskab til teatret kom

Curt von Jessen også i en vis udstrækning til at stå for genopførelsen i »Den gamle By«, som fandt sted i årene 1958-61. Det var en stor dag, da lysekronen den 2. december 1961 forsvandt i kronehullet og tæppet herefter gik op for den festlige indvielsesforestilling.

Allerede året forinden var Aage Kristensen, der som Aksel Skovs medarbejder i en årrække havde haft sin gang i »Den gamle By«, blevet museets arkitekt. Genopførelserne af

*Provstegadehuset (Garveriet) på sin nuværende plads
i »Den gamle By«. Erna Lorenzen fot.*

Hobro-længen 1968-70, af de små Havbogadehuse fra Sønderborg 1977-78, af sidebygningen til Gøyerne's gård fra Næstved (der allerede var blevet målt og nedtaget i 1956) og Frøken Wahlstrøms hus fra Lemvig er alle meget vellykkede. Og jeg tror at kunne sige, at Aage Kristensen nok er mere nøgtern end Skov og jeg var - og vel også på sin vis bedre funderet i håndværksmæssig henseende.

Med opførelsen af de to gavlhuse fra Sønderborg side om side med Sto-

regadehuset fra Aabenraa var der skabt et sønderjysk gadebillede - og her kunne jeg tænke mig, at den daværende direktør, magister Hans Lassens æstetiske sans tillige med hans byhistoriske interesse har spillet en væsentlig rolle.

Købstadmuseet har således været hele turen igennem med fire forskellige direktører og fire forskellige arkitekter, der hver især har haft deres idealer og deres kæpheste. Var direktørens og arkitektens synspunkter

Aalborggården. Trestokværkshuset. Hjørnekonstruktion (efter flytningen til »Den gamle By«). Billedet viser den klare konstruktive sammensøjning af langsiden og gavlens tømmerstykker (gavlen til højre). Forf. fot.

samstemmende, gik alt godt; men det var bestemt ikke altid tilfældet, hvilket i tidens løb har givet anledning til en del basseraller. Dog kan sådanne konfrontationer mellem forskellige synspunkter også være yderst givtige. Ingen har vel helt ret og ingen helt uret, og vi kan altid lære af hinanden, når vi blot kan tale sammen uden at det behøver at udarte til skændsmål.

Til slut skal vi se lidt på »Den gamle By«s betydning for den bygningshistoriske forskning.

Hvad helheden angår, må vi nok erkende, at »Den gamle By« kun brudstykkevis giver et blot nogen-

lunde sandfærdigt billede af en gammel købstad. Som vi tidligere har været inde på, er den alt for broget - de mange bygninger fra forskellige stilperioder og forskellige byer har svært ved at gå sammen til en rimelig helhed - og så er der i øvrigt for mange store og flotte bygninger og alt for få af de små spagfærdige huse, der altid har udgjort en meget væsentlig del af byernes bebyggelse.

I »Gamle Bergen« er det lykkedes for Kristian Bjerknes at skabe nogle rimelige og samtidig meget helstøbte gadebilleder; men her er alle bygninger også fra samme by og af ensartede materialer - og så er der ingen tilbage-

Aalborggården. Mansardpakhuset. Hjørnekonstruktion (efters flytningen til »Den gamle By«, hvor huset ligger adskilt fra gardens øvrige bygninger) med gavlstikbjælker i højde med det normale bjælkelag. En diagonal stikbjælke støttes af en speciel hjørnekægt. Forf. fot.

føringer, idet Bjerknes valgte at lade de enkelte bygninger fremtræde i den skikkelse, de havde i forrige århundrede.

Men lad os vende tilbage til »Den gamle By« og se på de enkelte bygninger. Og her er der virkelig tale om en værdifuld kulturhistorisk og bygningshistorisk studiesamling, der omfatter en række forskellige bygnings typer: købmandsgårde og lejevåninger, håndværkerhuse, pakhuse og lysthuse, en skole, en tolbod, et sprøjtehus og et theater m.m.

Vi kan også lære en del om de enkelte byers lokalpræg, idet der i »Den

gamle By« findes repræsentanter for de fleste jyske købstæder - og takket være de foragtede rekonstruktioner findes der også flere meget instruktive eksempler på forskellige tidsaldres byggemåde.

Et mørkt punkt er - som tidligere berørt - den bolighistoriske side af sagen, idet de fleste bygninger i dag tjener et formål, der som oftest ligger fjernt fra den funktion, vedkommende bygning havde, da den stod på sit oprindelige sted. Der er dog enkelte lyspunkter - også når det gælder boligen. Jeg tænker her især på de små lejevåninger fra Randers, på

Aabenraa huset og på købmandens butik og lejlighed i Holst's gård.

Endelig er »Den gamle By«s huse overordentlig værdifulde når det gælder studiet af vore historiske bygningskonstruktioner. Og her kan det uden overdrivelse fastslåes, at det i dag ikke ville være muligt at gennemføre et studium af dansk købstadsbindingsværk, hvis vi ikke havde haft »Den gamle By«s bindingsværksbygninger at støtte os til. Det bør i øvrigt i denne forbindelse nævnes, at der lige siden Chr. Axel Jensen i 1908 angav retningslinierne for genopførelsen af Den gamle Borgmestergård,

har været lagt vægt på at gengive konstruktionerne nøjagtigt, som de forefandt.

Og hermed vil jeg slutte denne lange redegørelse - nogen egentlig festtale blev det jo ikke - og jeg ville i øvrigt gerne have sagt noget mere om medarbejdernes store indsats i det daglige arbejde og de fortrinlige håndværkeres dygtighed og altid loyale interesse, som er og har været af uvurderlig betydning for »Den gamle By«. Men det må være nok for i dag. Lad os ønske Købstadmuseet alt godt i fremtiden.

*Volutsvungen konsolknægt
på Aalborggårdens Mansard-pakhus.
Forf. fot.*

TID, TING OG TØJ

AF ERNA LORENZEN

Tid er et mærkeligt udefinérbart begreb, og vi tager dagligt ordet i vor mund i højst forskellige forbindelser - blandt andet forsikrer vi hinanden om, at vi *ikke har* tid. Der er mange mere positive variationer over begrebet. Men her er det meningen at prøve en indkredsning af et stykke tid, og det er noget lidt andet.

75 år, som »Den gamle By« runder her i 1984, er som tid betragtet mindre end et fnug i universets historie. For et barn er det en evighed at se tilbage på - bedste- og oldeforældres tid. For et menneske, der har nået de 75 år, er der ikke så lidt at reflektere over - hvor blev tiden af? Og alligevel - i et livs forløb sker der meget for en selv, som føles betydningsfuldt. Men stillet i relation til »den store histories« gang forsvinder de enkelte mennesker. De sidste 75 år vil blandt andet huskes for de to verdenskrige, der netop ændrede historiens gang, de vil blive stående som dystre milepæle. Teknologiens fremgang og udvikling

på så at sige alle områder er en eksplosion, der ikke har nået højdepunktet endnu, men fra hvis begyndelse ekkoet stadig lyder.

Såfremt vi nu gjorde det tankeeksperiment, at man rykkede de 75 år 200 år tilbage i tid, altså fra 1709 til 1784, skete der også ting af de store, som i høj grad beskæftigede sindene. Det er først og fremmest historikerne inden for de forskellige discipliner, der ved studiet af billed-, bog- og arkivmaterialet har givet os viden om den tid. Og det er ikke småting, der skete inden for landegrænserne, for en stor del som følge af påvirkninger udefra. Den rædselsfulde pest, som i 1711 på få måneder decimerede Københavns befolkning på ca. 70.000 indbyggere til ca. 49.000, var en højst uønsket »import« sydfra. Den store nordiske krig, der sluttede 1721, var vi naturligvis heller ikke ene om - der skal flere til at slås i det format. Tor-denskjold, der netop her udfoldede sit talent, havde sin vugge i Norge. Det

*I begyndelsen af 1800'erne vr empiremoden med det korte liv og den glatte underdel næsten ene-
radende. Denne kjole har tilhørt en velstaaende købmandsdatter i Kiel. Hun blev gift i 1817. Fru
»Den gamle By«s bryllupsparade 1967. Mus.nr. 304:55.*

Da en datter af malermester Brandstrup i Århus i 1909 blev gift med købmand Sjørup Jørgensen, var empirens korte liv atter moderne, hvilket den bevarede brudekjole viser. Fra »Den gamle By«s bryllupsparade 1967. Mus.nr. 27:67.

samme var tilfældet med Ludvig Holberg, som vi ikke med urette har taget til vort hjerte. Disse berømte mænd i forbindelse med salmedigteren Hans Adolf Brorson, digterne Ambrosius Stub og Johannes Ewald samt de mere eller mindre pikante begivenheder omkring Frederik d. IV og Anna Sophie Reventlow, det pietistiske kongepar Christian d. VI og Sofie Magdalene og endelig det ulige trekløver Christian d. VII, Caroline Mathilde og Struensee hører til i de samme 75 år.

På det religiøse område var det pietismens hykleri, der bredte sig ud over landet i første halvdel af 1700'årene. Merkantilismen med dens protektionisme af den første gryende industri var en anden side af tiden. Og så kom de helt nye tanker i midten af århundredet, hvor naturen så at sige blev opdaget, nu skulle den være den kilde, fra hvilken verdens rigdomme skulle hentes. Med den lille hofrevolution i 1784, hvor den 16-årige kronprins Frederik tog tøjlerne i sine spinkle hænder, men med en fast vilje til forbedring af bøndernes kår, var landbrugsreformerne lige om hjørnet.

Det var blot store træk af 75 år, hvor meget andet og mange andre med samme ret kunne være nævnt. Og dertil kommer alle de enkelte mennesker, hvor hovedparten ikke engang kunne føre en pen og fortælle om deres daglige dag og eget hårde, tit kummerlige liv. Vi ved ikke meget om dem. Kun gennem retssager, kir-

kebøger, fæstebreve, skifter og enkelte dagbøger, træder de frem af mængden og mørket. Og så var det dog dem, der bar byrderne og gjorde det muligt for de andre at leve og skrive historie - tidens historie.

Ud fra de nævnte store begivenheder og datidens arkivstof får vi indtrykket af 1700'årenes 75 år. Generaliseringens hårde linieføring kan ikke undgås på 200 års afstand. Det må naturligvis være anderledes med »vore« 75 år. Her er der et væld af litteratur, som alle kan dykke ned i, hvis de vil. Alle kan skrive og læse - om ikke andet den kulørte ugepresses sensationer. Gennem radio og TV strømmer informationerne ind fra de skelsættende til de mest ligegyldige banaliteter. Men de er der, og enkelte forudseende mennesker opbevarer vor tid på bånd. I hvert fald vil forskerne gennem båndoptagelser og elektronisk databehandling stadig lettere kunne fremdrage facts til videre vurdering af vor tid.

En tid er dog ikke tilstrækkelig bevaret alene igennem båndoptagelser. Men så meget andet stof fra vore 75 år er der, at der sikkert på grund af mængden må destrueres med generalisering til følge. Her vil faren komme for, at højtråbende prædikater opstår. De brølende 20'er - de glade 60'er, velfærdssamfundet, fattig-80'erne og andre lignende. Det er i virkeligheden en letfærdig måde at karakterisere tidsepoker på. For der vil altid være et overtal, som hverken har fornemmet brøl, glæde, velfærd eller

*I 1960'erne kom empiremoden igen - mest i brudetøj. Denne kjole er fra »Lilly Brudekjoler«. Vejle.
- Også i 1980'erne har flere brugt det korte liv til pænere brug.*

Alle kjoler blev korte i 1920'erne, og kvinderne skulle være flade både for og bag. Den lave talje og det løse liv udjævnede alle linier. Kjolen har tilhørt konditor Emmery's datter (i Guldsmedgade, Arhus), hvis maleri ses på væggen. Fra »Den gamle By«s registrering af det Emmery'ske hjem i 1966.

egentlig fattigdom. Her kan man nok give sig til at spekulere over, hvad folk om 200 år vil sige om os. Vil man så give sig tid til dybdegående forskning og behandling af det uhyre stof fra vor tid? Eller vil man bare i almindelighed bruge et af de tidligere nævnte slagord om perioden? Måske går man lidt videre og taler om plast-,

rum- og atomalder, det er først afstanden i tid, der giver betegnelserne for alvor. Med en sådan forenkling kan vi med egen erfaring godt se, at sporene af de ganske almindelige mennesker og deres liv om 200 år rimeligvis vil være forsvundne. Ganske vist er der et stort billedstof fra vor tid - millioner af fotografier - men

En anden typisk kjole fra 1927 med lodrette linier og taljer under hoften. Har tilhørt fru P. B. Me-den, Århus. »Den gamle By«, mus.nr. 2180:82.

vil de på grund af mængden blive bevaret? Er der plads til dem?

Vi er kommet frem til tingene, det håndgribelige. 1700'årenes malerier, for en stor del portrætter, fortæller om tidens topfigurer i silke og andre dyre stoffer, ofte med pudret hår og parykker. Undertiden er der på det grundlag flot talt om »paryktiden«.

Ja vel, men parykkerne, frisurerne og tøjets snit ændrede sig skam, selv om det gik noget langsommere i 1700-årene end nu. Vil man på grundlag af den slags tilsvarende ting i vor tid om 200 år tale om korthårsmoden, hængelhårs- eller strithårstiden, miniskørttiden eller cowboyepoken? Måske vil man bruge lyden og tonerne

Mod slutningen af 1920'erne blandede »stilkjoler« sig med det løse snit, og fornedden måtte kjolen gerne dryppe. Denne selskabskjole er fra 1929 og har tilhørt nu afdøde fru museumsdirektør Peter Holm. »Den gamle By«, mus.nr. 1047:52.

og anvende ord som jazztiden, rocktiden og punktiden. Det er ikke til at forudsige, men vi, der lever i perioden, kan vel nok enes om, at ingen af etiketterne dækker den mangeartede sammensætning af det, der var og er fremme i vore 75 år.

For os i dag er det meget let at se de uhyre forandringer, der er sket inden

for arkitekturen, boligindretningen, møbleringen, belysningen, spisevænerne og folks krav. Der er mange ting, som er blevet »en menneskeret«, som ingen bare kunne drømme om i 1909. Men ved at stå stille lidt og trække vejret, vil vi også erfare, og tydeligt erkende, at de samme ting og stiltræk gentager sig med mellem-

Modens »bøtte« bliver stadig vendt. I 1982, hvor bæreren Mariann Ploug tegnede og syede denne selskabskjole, var det helt nyt at lade underkanten dryppe. Nu ses dette træk fra slutningen af 1920'erne oftere.

rum. Dog er der ved hver gentagelse altid andet, som røber, at det er opstået på en anden tid, der er noget, som ikke stemmer sammen med det foregående. Her har vi nærværets fordel, som vi mangler, når vi står over for løsrevne ting fra 1700-årene. folk vil om 200 år (2109-2184) have det samme dilemma.

Her vil vi kigge lidt på tøjet. »Den gamle By« er så heldig at have en brudekjole fra 1909. Bruden fik det mest hypermoderne, formentlig fra brudgommen, Sjørup Jørgensens forretning i Århus. Kjolen er ikke »højhalset«, det vil sige med opstående flip. Det havde ellers været det eneste saliggørende, man kan næsten sige

anstændige, siden begyndelsen af 1880'erne. Men ikke alene havde bruden blottet hals, kjolen var også på det nærmeste i empiresnit med ret kort liv - en gentagelse af idealet 100 år tidligere. Langt senere dukkede moden op igen. Først så man den i 1960'erne, og just nu ser man den også ved siden af meget andet, og har set den, i det mere særprægede tøj et stykke tid. Også et kendt firma med brudekjoler som speciale har kreeret en lang række brudekjoler med kort empireliv i mange variationer. Forskellen på de andre detaljer og tilbehøret samt stofferne, symetoden etc. kan dog sagtens i dag hjælpe os til at afgøre alderen på de forskellige former for empiresnit, men vil man også kunne det om 200 år?

I 1920'erne slog den korte mode afgørende igennem såvel i selskabs- som i dagligtøj. Kjolen rakte omkring 1926-1928 kun til knæene. Samtidig forsvandt kroppens linier i det løst hængende snit. Kvindeme skulle være flade både for og bag, så taljen blev rykket helt ned på eller under hofterne. Hvis taljen altså i det hele taget blev markeret. Tiden var tillige for lige-op-og-ned kjoler. I dag kalder man den slags for chemisekjoler, i 20'erne sagde man bare mere populært sække-kjoler.

I slutningen af 1920'erne blev en del kjoler asymmetriske og havde flere former for »dryp« i underkanten. Længden var på vej nedad igen, omend den kun i selskabstøjet kom til at feje gulvet.

I mangt og meget ligner kvindemoden i dag 20'ernes. Samme løse, kropscamouflerende snit, og min sandten om ikke »dryppet« har vist sig igen! Alligevel er der en umådelig forskel på andre områder i de to perioders unge tøj - for eksempel halsudskæring, ærmer eller ej og selve stofferne. Vi kan godt se forskellighederne, men kan man det om 200 år, hvor ejerne og deres øvrige ejendele mangler?

Det er nogle spredte betragtninger over et stort og mangesidet emne. Og det kan ikke gøres udtømmende på hverken en lille plads eller i et stort værk. For det vil, når det gælder tøj, så godt som altid alene være festtøjet, man har som sammenligningsgrundlag. Det er det, som er bevaret fra tidligere perioder, og det er det, der vil blive gemt, hvis private mennesker i det hele taget gemmer noget som helst.

Sammenfattende må siges, at de nævnte eksempler er komplet utilstrækkelige. Således er de mange idealer og skiftende påvirkninger udefra i blot sådan en ting som buksemoden slet ikke omtalt. De unges dagligtøj er ikke med, og heller ikke de andre aldres påklædning på forskellige sociale niveauer. Det tøj, som er trukket frem fra 1909, 20'erne og 80'erne er pynten på kransekagen, ligesom det vi bedømmer 1700'årenes klædedragt efter. Ved at se os om i busser, tog og på gaden, til daglig og til fest, i diskotek og i ældreklub, sommer og vinter, så må vi erkende mangfoldigheden i

Også den løse stil optræder her i 1980'erne. Den ses i utallige variationer. Ligheden med 20'ermøden, hvor kroppens linier udviskes, er tydelig. Tegnet og udført af bæreren Mariann Ploug.

påklædningen. Og det selv om hvert år har sine fremtrædende træk i stoffer, farver og snit. Som det er med klæderne, er det også med andre ting. Fik vi lov til at se indenfor i de forskellige hjem, ville variationerne over sammensætningen af ting være utallige. Alligevel ville der hele tiden være ting, som tydeligt afslørede netop vor tid - noget gennemgående.

Trods en relativ rig præsentation på vore museer af boligudstyr og dragtdele fra 1700'årene er det uhyre beskedent, hvad der er bevaret af dagligklæder og hverdagsting fra de bredere lag af befolkningen. Der vil blive gemt mere fra 1900'årene, takket være museerne og de nuværende indsamlingsmetoder. For i virkeligheden er museernes fortsatte eksistens den eneste mulighed for, at folk om 200 år og senere kan få en håndgribelig fornemmelse af det, som vi er omgivet af i vor tid. Selvfølgelig er såvel arkivstof, bøger, båndoptagelser, film og billeder af *helt* uvurderlig betyd-

ning. Men den *nære kontakt* med selve genstandene kan kun ske ved museernes mellemkomst - den fortsatte bevaring og vedligeholdelse af tingene. Går det materielle kulturstof til grunde, vil der kun være andenhånds viden at formidle fremover til efterslægten. Ved tingene selv mærker man - igen ganske udefinérbart - de mennesker, der har ejet dem. Det ville være dejligt, hvis man om 200 år om vore 75 ville sige som noget væsentligt for perioden: »Det var dengang, man omsider oprettede faste stillinger på provinsmuseerne. Og det var dengang, man indså, at konservering og gode magasiner måtte være en nødvendig side, for at disse museers eksistens kunne fortsætte. Og det var sandelig også dengang, at frilandsmuseerne uden for hovedstadsområdet oprettedes - for eksempel Købstad-museet »Den gamle By«!«

Skal det kunne siges med rette, er der bevillingsmæssigt endnu meget at leve op til.

MED LER OG TEGL

Af NIELS BRØNDUM JOSEPHSEN

»Og ægypterne tvang israeliterne til trællearbejde og gjorde dem livet bittert ved hårdt arbejde med ler og tegl«.
(2. Mosebog, 1. kap.)

»I dag henligger mange teglværker i romantisk forfald«, hedder det i den seneste danske arkitekturhistorie¹⁾, ligesom der tales om »den atmosfære af harmløshed, der omgiver produktionsbygninger med gammel hjemfødsret«²⁾. Således kan ruinfascinationen fejre det fysiske forfald. Den kritikløst nydende beskuen kaster et forsonende, nostalgisk skær af landluft og hævdvundenhed over den bestående produktionsmådes ruiner.

Samtidig med at den tidlig-industrielle fortids synlige spor i landskabet er ved at forsvinde, har interessen bredt sig for at konservere karakteristiske dele af industrialismens arvegods.

De malerisk medtagne efterladenskaber fra tidligere tiders teglværksindustri er i dag museums-modne.

I 1984 genrejstes således i »Den gamle By« en tørrelade fra det nedlagte Hvorupgaard Teglværk ved Nørresundby.

Det ER vigtigt, at anlæg og genstande fra den tidlige industrialisme søges registreret og bevaret på linje med andre historiske monumenter. Men der findes måder at agte og omgås fortiden på, som fører til, at man annullerer den, idet man gør den steril og fordøjelig. Overfor en konformisme, der - ved at indlemme disse materielle levn i den såkaldte kulturarv - truer med endegyldigt at bringe fortiden til afslutning, er der grund til at insistere på, at det historiske spor i tingene, det skjulte spor af fortidens ophobede lidelse, ikke glemmes. Det er derfor værd at understrege, at bevaringen af de fortidige levn bør ske i nøje sammenhæng med registrering og udforskning af de dertil knyttede arbejdsmæssige og sociale forhold: at der hånd i hånd med bevaringsarbejdet foregår en indsamling af oplys-

ninger om levevilkår, om arbejds-, løn-, bolig- og organisationsforhold og andre sider af det daglige liv på værksted og fabrik. Kulturhistorie er ikke en historie om produkter, men om livsforhold.

På dette felt er arbejdet i gang. Det sønderjyske Teglværksprojekt, der er det hidtil mest omfattende af sin art herhjemme, og som påregnes afsluttet i løbet af 1985-86, spænder over en række elementer: indsamling af interviews og arkivundersøgelser, varetaget af Institut for Folkemindevidenskab, et egenspil med lokale amatører opført på det nedlagte Cathrinesminde teglværk, og en særudstilling på Museet på Sønderborg Slot (1981-82)³⁾.

Publiceringen af Teglværksprojektets forskningsmæssige resultater ventes påbegyndt fra slutningen af 1984. Endnu er den eksisterende litteratur om fortidens teglværksliv dog spredt og af beskedent omfang⁴⁾.

Det er den foreliggende artikels hovedsigte at belyse sider af leve- og arbejdsvilkårene på og omkring danske teglværker i sidste del af forrige århundrede.

Men forhistorien starter 700 år forinden.

Fra engang i midten af 1000-tallet, da murerteknikken vandt indpas i landet, begyndte kirker og borge af tilhugne natursten at fortrænge tilsvarende bygninger af træ. Flertallet af de gamle landsbyer havde allerede ombyttet deres gamle trækirker med

stenbygninger før sidste halvdel af 1100-tallet, da teglstenteknikken kom til Danmark.

Den danske kirkes primas, ærkebiskop Eskild lod efter alt at dømme en borg af tegl opføre ved Søborg i Nordsjælland omkring 1150. Det statelige borganlæg vidnede om den magtfulde ærkebiskops selvbevidsthed og må have virket udfordrende på kongemagten, som endnu ikke ejede et tilsvarende bygværk. Under Eskilds landflygtighed i 1161 benyttede kong Valdemar den Store (1131-82) lejligheden til at bemægtige sig Søborg⁵⁾. Næsten samtidig påbegyndtes ved rigsgrænsen mod syd den 4 km lange Danevirkemur, om hvilken det i kongens gravskrift udtrykkeligt hedder, at den byggedes af »bage sten« (ex lateribus coctis). I anden halvdel af 1100-årene slog teglbrændingskunsten igennem på en række store, i første række sjællandske, byggepladser. Igennem 1160'erne og 70'erne opførtes således klosterkirkerne i Ringsted og Sorø, der i realiteten havde henholdsvis kong Valdemar og ærkebiskop Absalon (1128-1201) som byggherrer, selvom det var de to munke-samfund (benediktinere og cisterciensere), der ledede byggearbejderne. I tiden omkring år 1200 var det første sæt af romanske teglstenskirker på Sjælland fuldendt (Ringsted, Sorø, Kalundborg, Roskilde), en egentlig romansk teglstensarkitektur havde fået fodfæste ved Østersøens bredder. Da Norden ligger fjernt fra de tidlige romerske områder, hvor teglbyg-

geri stadig praktiseredes, eller hvor ældre eksempler var for hånden, må teglbrænding og teglstensstil være introduceret af fremmede bygmestre og håndværkere, som beherskede kunsten at stryge og brænde tegl. Teglbyggeriets daværende centrum var de lombardiske byer Milano og Pavia og de store cistercienserklostre i Po-området. Ved det foregående slægtleds store byggeforetagender i Nordens ærkesæde Lund havde lombardiske bygmestre og håndværkere været ledende. I deres spor fulgte nu et nyt kuld af omvandrende teglbrændere og murere, som oplærte nordiske arvtagere. Det er muligt, at cistercienserordenens internationale kontaktnet har spillet en væsentlig rolle ved formidlingen af den nye teknik⁶⁾.

I løbet af kort tid blev tegl det fremherskende byggemateriale til kirkebygninger, til klostre og bispesæder og i vigtige verdslige byggerier iværksat af kongen og stormændene. Det nye materiale var lettere at forarbejde og transportere, og velegnet ler fandtes i store mængder over næsten hele landet. Små teglbrændingsovne kunne opføres lige ved selve byggepladsen. I den primitive teglværksdrift ligger en del af forklaringen på den relative langsommelighed, hvorved murværket voksede på de middelalderlige byggepladser. Store kirker kunne stå under opførelse i menneskealdre. I betragtning af den mængde sten, der medgik - til Roskilde domkirke uden tilbygninger ca. 3.000.000⁷⁾ - kan et enkelt af de små

teglværker, man anlagde til eget brug, ikke have slået til, selvom man havde flere ovne i virksomhed: man må også have skaffet mursten andetsteds fra.

Materialer var kostbare i forhold til arbejdsløn. Her havde godsejere den fordel, at de havde adgang til bygningstømmer fra deres skove, ler til teglbrænding har de kunnet få på deres marker, arbejdsmænd blandt deres fæstere og tjenere. Anderledes forholdt det sig med faglærte bygningshåndværkere: teglbrændere, kalkslagere, stenhuggere, murere, tømrere og den eller de bygmestre, der forestod byggearbejderne. De måtte indforskrives udefra, og de har arbejdet for betaling.

Et indtryk af, hvordan der er arbejdet på et middelalderligt teglværk, får man gennem den kontrakt, nonnerne i St. Clara-klosteret i Roskilde 1302 indgik med Claus Teglbrænder om forfærdigelse og levering af sten til nyopførelse af klosterets bygninger efter en brand. Bisperne i Århus, Viborg, Ribe og Roskilde udstedte afladsbreve for alle, der ville hjælpe med til at opføre det afbrændte kloster af grundmur. Samtidig sluttedes en kontrakt med Claus Teglbrænder, hvorefter denne forpligtede sig til, mod en nærmere fastsat pengebetaling at levere både almindelige mursten og tagsten. Han måtte selv skaffe sig det nødvendige antal arbejdere - en 6-8 mand. Med denne arbejdsstyrke skulle han grave ler og få det bragt til selve teglværket. Hans redskaber,

som klosteret var forpligtet til at skaffe, var en vogn, 6 hjulbøre, foruden 6 andre kærre. Videre rådede han over 1 hakke, 2 spader, 2 »urner« (baljer?) og 2 spande. Når leret var tilbørligt behandlet, begyndte hans egentlige arbejde: på rette måde at forme og tildanne (incidere, komponere) stenene. Af klosteret havde han fået overladt 4 forme »til begge slags sten«, dvs. almindelige mursten »til at bygge med« (pro muro construndo) og tagsten (lateres pro tectura). Disse tagsten skulle han glassere på midten, til gengæld skulle søstrene betale ham særskilt derfor. Alle redskaber, han benyttede, skulle efter brugen leveres tilbage i velbeholden stand til klosteret. Når brændingen skulle foregå, måtte han sørge for at få fyldt brændsel på ovnen. Brændselet skulle Clarisserne skaffe til veje. Måske belært af dårlige erfaringer havde nonnerne udtrykkelig forbudt ham at tage noget af trækullet (de carbonibus) til eget brug eller at føre det andetsteds hen, »for at det ikke skulle kunne bebrejdes ham, at han brugte mer brændsel end nødvendigt til ingen nytte«. Han var ikke forpligtet til at bringe de færdigbrændte sten længere bort fra ovnen end 10 alén (ad decem ulnas), herfra har så klosterets egne folk ført dem til byggepladsen. Teglblænderen var på egen kost og måtte også bispise sine 6-8 svende. Hertil kom reparationer og vedligeholdelse af redskaber, der dog næppe har spillet nogen større rolle. Når bortses fra en art forskud, han straks

havde modtaget af søstrene, skulle Claus have ugentlig $\frac{1}{2}$ mark for hver svend, han holdt, altså 3-4 mark pr. uge. Denne betaling pr. arbejder var nok vederlag for teglblænderens udlæg til sine svende, og man har følgende i denne sum en angivelse af arbejdslønnen i faget. Teglblænderens egentlige løn beregnedes efter antallet og arten af de sten, han leverede. For 1000 mursten skulle han have $1\frac{1}{2}$ mark penge; for tagsten skulle klosteret betale ham $2\frac{1}{2}$ mk., foruden ekstrabetaling for glasserede sten. Alle murbrokker skulle vederlagsfrit tilfalde klosteret, de kunne bruges som murfyld. Mens den betaling, der ydedes ham efter antallet af svende, udbetaltes hver uge, skulle hans eget honorar udbetales ham i to rater. Desuden skulle han have en hest, en ko og et lispund byg⁸⁾. Det gik uroligt til på arbejdspladsen. Det kom til slagsmål mellem klosterets svende (pueri) og teglblænderen. Han blev såret, og svendene måtte betale ham en bøde. Trods kontrakten opstod der strid mellem Claus og klosteret om redskaber, værktøj og levering af sten. Desuden bebrejdede søstrene i St. Clara ham mange overgreb overfor deres jord og ejendom, og trætten måtte bilægges ved forlig 1. august 1306⁹⁾.

De fleste klostre havde en grund, hvor de kunne grave ler til mursten. Ligesom Claraklosteret i Roskilde havde Franciskaner-klostrene i Ribe, Husum, Horsens, København, Malmø, Randers og Viborg eget tegl-

værk med ovn, tegllade og lergrave¹⁰⁾. Havde et kloster ikke selv teglværk, måtte det skaffe sig sten andetsteds fra. 1505 fik Svendborg kloster 6000 mursten fra Langeland, og guardianen (forstanderen) i Nykøbing betalte 1507 dronning Christine 100 mark for mursten fra Tranekær¹¹⁾.

Kirkeværgens regnskabsbog for 1557-61 fra ombygningen af Sankt Olai kirke i Helsingør giver et indblik i, hvorledes man så sent som en snes år efter Reformationen afviklede et større byggeri på middelalderlig vis. De første arbejdsfolk, kirken antog i begyndelsen af oktober 1557, var fire karle til lergravning og Niels Olsen, som var »høffuedtz mand« (formand) for at grave ler. Samme efterår indkøbtes sild, torsk, kuller, hornfisk, lamme- og oksekød i tønnevis, tørrede flæskesider, smør, mel, malt, humle osv. Kirken oparbejdede et forråd til en husholdning, som tilsyneladende startede lige efter påske 1558, og som blev forestået af Marine Bundtmagers og 2 skiftende kokkedrenge. Indtil husholdningen kom i gang, arbejdede folkene på egen kost, eller også havde kirkeværgen dem i kost. Januar 1558 gik en teglstryger i gang i teglgården, og samme måned drog kirkeværgen til København »til Herluf Trolle om den murre mester og om hans brændere og om 1 torre graver« (tørvegraver). Kirkens vogn istandsattes, en hestestald byggedes, der købtes havre, høg og hakkelse til de 2 nyanskaffede heste, der i de føl-

gende par år gik i trædekulen for at ælte ler eller foran kirkens vogn. Denne vogn foruden mange andre gik i fast rutefart mellem stranden og teglgården med ler, sand, tørv, ved og kalksten, og senere mellem teglgården og kirken. I juni 1558 begyndte teglbrændingen, omkring Sankt Hans sendte man bud til abbed Peder i Esrum om hans brændere. Skolens peblinge tjente sig en hvid ved at bistå, når ovnene i teglgården skulle fyldes og tømmes. I ugen efter Skt. Mortensdag brændte Laurids Teglbrænder den sidste ovn det år, og fik sin betaling herfor 12. november. Samtidig afregnedes med arbejdsfolkene, samt for brød til dem, der havde fyldt den sidste ovn, og for 3 tønder øl, som medgik ved brænding af de to sidste ovne. En ovn rummede ca. 13-14.000 sten og et vognlæs 100. I december begyndte lergravningen påny til næste års stenfremstilling. Endelig ankom 20. februar 1559 Peder Ipsen Murmester fra Landskrona sammen med sine hjælpere, og byggeriet kom i gang. Da det stod klart for murmesteren, at kirken ikke havde tilstrækkeligt med sten, skikkede man bud til Esrum kloster og Villingebæk, som sendte ialt 6.000 sten med skib. Heller ikke da tårnet skulle forhøjes, slog kirkens beholdning af mursten til, flere tusinde skaffedes fra »Slottens teglgård« og fra andre teglværker. 26. september kunne murmesteren forlade Helsingør efter at have boet hos værgen 31 uger og 1 dag »til mad, øl og seng«¹²⁾.

Trods adskillige fund af middelalderlige teglovne¹³⁾, ofte i tilknytning til kirker, klostre og bispesæder, forblev tegl gennem hele Middelalderen et forholdsvis sjældent anvendt materiale. Bortset fra den kirkelige arkitektur og enkelte profanbygninger holdt man sig til træ og bindingsværk.

Ud over de bygninger, som kirkens folk lod opmure i byerne, rejstes dog i Senmiddelalderen enkelte råduse og helligåndshuse (hospitaller) af murværk, således i Næstved. Også rige købmænd og de religiøst prægede borgersammenslutninger, gilderne, kunne undertiden tillade sig at opføre et stenhus. »Paaskesønnernes gård« i Randers (1460'erne) og »Kompagnihuset« i Næstved (ca. 1500) er eksempler herpå¹⁴⁾.

Siden Senmiddelalderen søgte statsmagten at fremme brugen af tegl, både i mur og på tag. Erik af Pommern lovede i 1426 i sine bestræbelser for at gøre Helsingør til en velbygget købstad dem, der opførte stenhus 10 års skattefrihed, mens de, der byggede huse af træ, kun fik 5¹⁵⁾.

I Kristian 2.'s byret, den såkaldte »verdslige lov«, udstedt 1522, bestemtes det, at nye huse herefter skulle være af mursten, i hvert fald gavlen, som vendte ud mod gaden. Videre skulle magistraten i de købstæder, hvor der fandtes en teglovn, overtage bestyrelsen af denne. Stenene skulle udføres efter de forme, staten autoriserede, og bystyret skulle sørge for at holde en pris på 1.000 stk. for 1 gylden¹⁶⁾. Disse bestemmelser

fik ikke gyldighed længere end til Kristian 2.'s fordrivelse året efter, men af andre vidnesbyrd fremgår det, at 1500-tallet bragte et opsving i brugen af tegl.

Reformationen medførte stilstand i det kirkelige nybyggeri, men teglovene brændte videre, ikke mindst til de tiltagende kongelige og adelige byggerier, ligesom enkelte murede bygninger fandt indpas i de større købstæder¹⁷⁾.

Faste teglværker fandtes ved flere købstæder og kongeslotte.

Efterhånden som Københavns forbrug af mursten blev større, bl.a. til befæstningens porte, tårne og mure, blev det hensigtsmæssigt, at byen anlagde sin egen teglgård. Den ældste, nordvest for Gammel Torv, kendes kun fra grundudgravninger, og den var, viste jordfundene, endnu i brug omkring 1400. Formentlig er den ikke længe efter dette år solgt til de omliggende grunde, samtidig med at en anden teglgård blev anlagt langs Nørrevold. Denne teglgård omtales tidligst 1505 i byens regnskaber, idet rådmand Mattis Busk aflagde regnskab for byens tegllade, og samtidig nævnes, at han lod bygge en ny tagstenslade. I vognmændenes lavsskrå fra 1518 fastsattes der en betaling på 1 skilling for at køre et læs sten fra teglladen ud i byen¹⁸⁾.

Flere byer arvede de gamle kloster-teglværker. Ribe havde tidligere haft en teglgård ved St. Peders kirke, men den var efter byens ældste jordebog nedlagt ved midten af 1400-tallet. Da

gråbrødre-klosteret var kommet i gæld til byen, måske i anledning af byggeforetagender, overdrog det til afgørelse af denne gæld i 1510 et teglværk til byen med tilhørende hus, jord, 4 heste, 2 kærre foruden andre redskaber - endvidere en eng vesten for teglværket, hvor der var gravet klæg til teglværket. Dog skulle klosteret beholde 1 års klæg, som allerede var opgravet, og være berettiget til at gøre sten deraf. Fremdeles skulle Ribe i 7 år levere klosteret en ovnfuld sten årligt og, når brødrene forlangte det, overlade dem teglværket frit til brug i endnu et år¹⁹).

Den gamle teglgård syd for Kolding var opført af munkene i gråbrødre-klosteret. 1523 gav klosterbrødrene Hans Esgesen og Laurids Hansen skøde på teglgård, lade og eng til Oluf Nielsen Rosenkrantz til Vallø, der indtil dette år var lensmand på Koldinghus. Oluf Nielsen skødede 1532 teglgården til »borgmester, råd og menighed« i Kolding. Siden dreves tegloven af enkelte borgere, der svarede en afgift deraf til staten. Således havde borgmester Søren Skriver 1559 byens teglgård sammen med Niels Nielsen og Hildeborg Severinsdatter og aflagde overfor byen regnskab derfor²⁰). 1536 fik Helsingør kgl. gavebrev på sortebrødre-kloster med huse, jorde, kirke, teglgård og -ovn, for at det kunne omdannes til hospital. Hertil viste det sig dog for lille, og det nedbrødes senere²¹). 1530 bekræftede kongen et skøde på »tegladen« fra prior og brødre i Helsingørs kar-

melitterkloster til storkøbmanden Sander Leiel. Da staten fra 1539 tog Leiels teglovn i brug, fik han overladt afgifterne af 4 gårde i Horserød²²). 1564 var »den gamle teglgård« inde ved byen forfalden og måtte »lyses i fred på tinge«, da den blev bortstjålet. Den afløstes ved år 1600 af tolderen Morten Jensens teglgård²³).

At teglovnene til kongens slotte skulle vedligeholdes indskærpes i lensbrevene. 1552 hed det i forleningsbrevet for Albret Gjøe på Skanderborg Slot: »Han skal holde tegloven til slottet færdig på sin egen bekostning (...) De sten, han brænder, må han beholde til slottets bygnings behov«²⁴). Og i 1577 fastsloges det i Manderup Parsbergs forleningsbrev på Silkeborg Slot og len: »Han skal (...) holde tegloven ved Silkeborg Slot i stand på egen bekostning (...) Af de sten, der sælges, skal kronen have den ene halvdel og han den anden«²⁵).

Med det økonomiske opsving, der i begyndelsen af 1500-tallet afløste den lange senmiddelalderlige stagnationsperiode, fulgte gode afsætningsmuligheder for danske landbrugsprodukter. Eksport af stude, kvæg og heste gav god fortjeneste til adelen, der sammen med kronen havde faktisk eneret på studedefning og -eksport. Også kornproduktion var indbringende, gennem salg af landgildekornet høstede herremændene fordelene af de stigende priser.

Godskoncentration og forøget hoverti var baggrund for et omfattende

byggeri af slotte og herregårde rundt om i landet.

Som Middelalderens kirker og klostre begyndte mangan renæssanceherremand sit byggeri med at anlægge egen teglovn med tilbehør. Således rigsråd og lensmand Bjørn Andersen Bjørn, da han skulle opføre nye bygninger på gården Vaar i Slet herred. Den nærboende præst Christiern Nielsen Juel i Vadgård, har fulgt, hvad der foregik; i hans dagbog anføres under 1578: »Dette år begyndte Bjørn Andersen først at bygge på Worgaard, og blev bygget i dette år den store ladehus«. Og året efter »blev teglgården bygget i Wore, både teglladen og teglovn«⁽²⁶⁾. Også den godsgriske lensmand og rigsråd Peder Oxe lod opføre et teglbrænderi ved Gisselfeld⁽²⁷⁾.

Almindelige arbejdsmænd kunne kongelige og adelige bygherrer altid skaffe sig. Nu som før måtte de hove-ripligtige fæstebønder grave, fælde træer, brænde sten, arbejde med på byggepladsen med alt, hvad der kunne forefalde, og køre i ægt. 3. februar 1562 påbød kongen de skånske bønder »i Torna, Harjager, Onsjö og Bara herreder hver at køre 2 læs mursten fra Fulesang til Malmø«⁽²⁸⁾. 24. april samme år udgik besked »til bønderne under Skivehus. Da fru Magdalene Banner, Iver Krabbes enke, til opbygning af sin gård har købt nogle mursten af hr. Otte Krumpen og har begæret, at kronens bønder måtte hjælpe hende med at bringe dem til gården, befales det dem at

møde med hest og vogn, hvor hun tilsiger dem, og hver køre et læs mursten«⁽²⁹⁾. 15. marts 1581 udstedtes ordre »til kronens bønder i Soesmarke birk. Da kongen har befalet Hak Ulftand på Aalholm at bygge en tegllade ved Soesmarke til at opsætte de sten i, der skulle brændes til byggeriet på Aalholm, skulle de køre tømmer og andet, som behøves til teglladens bygning, og ved til teglovn, samt siden hjælpe til med at føre de brændte sten på vejen til Aalholm, så ofte de tilsiges«⁽³⁰⁾. Utallige er de træakslede vogne, der i al slags vejr har skrumpet sig afsted ad uvejsomme spor med deres læs på 50 mursten. Vi kan ikke vide, hvad de bønder, som måtte køre sten og tømmer til byggerierne, har tænkt og følt. Nogle har måske været efterkommere af dem, som under Grevefejden i sin tid havde flokkedes om Skipper Klement; andre kan have haft slægtninge blandt dem, der blev slagtet ved Assens af den holstenske hærfører Johan Rantzaus knægte. . . . Mange klostre og kirker blev nedrevet efter Reformationen. Der var god brug for materialerne andetsteds. 26. juni 1552 fik borgerne i Skelskør brev om at nedtage og bruge halvdelen af karmelitterklostrets kirke til at forbedre deres sognekirke og rådhus med. Den anden halvdel skulle benyttes til byggeri på Nyborg Slot⁽³¹⁾. 5 år efter tillodes det borgerne at bryde 4.000 sten af »den gamle kirke (...) til deres skoles bygning, som er meget forfalden«⁽³²⁾. Endelig fik borgerne i 1562 atter lov til at tage mursten og

Københavns gamle teglgård, ca. 1587. (Fra: Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, 1677. Foto: Det kgl. Bibl.).

Der alte Kopenhagener Ziegelhof, etwa 1587.

The old tile-works of Copenhagen, about 1587.

kalk fra den gamle kirke til sognekirke og rådhus mod til gengæld »at rydde pladsen, så at der kan bygges derpå, og anvende gruset derfra til at forbedre de onde veje udenfor byen med«³³⁾.

Bindingsværksbygninger voldte det næppe synderligt besvær at skaffe materialer til, men det kneb med mursten: store huse med svære, solide mure slugte mange sten, og det blev også sværere at skaffe det fornødne brændsel fra de forhuggede skove. Herom vidner et brev, fru Anne Rud, Henrik Krummediges til Valden, skrev 2. juledag 1530 til sin svigersøn, Eske Bille, rigsråd og lens-

mand på Bergenhus. Hun savnede et skib til »at føre ved med ned til vor tegleovn ved Monstrup (...) Jeg har stor nød for ved. Eders kære fader [dvs. svigerfader] lod gøre ovnen så stor« - altså øjensynligt større end ellers vanligt - »at der går mer end 18.000 sten ind, og der ligger nu endt en ovn sten ubrændt for veds skyld«³⁴⁾. Så når der eksempelvis 1552 bestiltes godt 14 millioner sten til byggearbejde på Københavns Slot³⁵⁾, har selv herregårdsovne til 18.000 sten ikke slået til. Man måtte ty til såvel genbrug som import. Skønt rigsråd og admiral Herluf Trolle 1561 havde fået det pålagt at

indrette teglovne ved Esrum, Æbelholt og Krogen for at brænde sten til det ny slot, der skulle opføres ved Hillerødsholm³⁶⁾, så måtte man tage sten dertil fra slottene Søborg, Gurre, Asserbo og Dronningholm, fra Æbelholt kloster og Esrum klosterkirke³⁷⁾. Endnu sent i 1600-tallet sejlede man emner fra det nedbrudte Kalø Slot til opførelsen af Charlottenborg.

Storforbrug af teglsten kunne man kun dække ved også at indforskrive dem, ofte langvejs fra.

13. december 1575 fik toldereren i Helsingør, borgmester Henrik Mogensens Rosenvinge, besked »om i Embden eller andensteds i Nederlandene at bestille 6 eller 8 mål 100.000 mursten til byggeriet på Krogen, så at de kunne komme efterhånden i sommer«³⁸⁾. 1. februar året efter fik han fornyet pålæg: »Han skal i Embden bestille så mange mur- og tagsten, som kunne fås dér, og betale dem«³⁹⁾. Slog bestillinger i udlandet ikke til, opkøbtes byggematerialer fra skibene, der løb igennem Øresund. 14. marts 1576 udgik »befaling til Henrik Mogensens, der tidligere har fået ordre til at bestille mursten i Nederlandene til bygningen på Krogen, om desforuden at købe de klinker og sten, som de til Sundet og Helsingør kommende ballastede skibe have inde, og dem, der ellers kunne fås, samt al den kalk, som kommer i Sundet«⁴⁰⁾.

Teglvarer fra Skt. Petri teglværk i Lübeck synes at være landet i mange danske søkøbstæder fra Senmiddelalderen og langt ind i nyere tid. Stenene

herfra er kendelige ved et fabrikmærke: en nøgle og bogstaverne S.P.⁴¹⁾.

I 1581 leverede en borger i Flensborg 153.000 mursten til byggeriet på Kronborg⁴²⁾, og Hertugdømmernes teglværksdrift vandt senere stærk udbredelse⁴³⁾.

Men trods den stigende import, trods brandfaren og myndighedernes gennem århundreder gentagne byggebestemmelser, der under trusler foreskrev tækning med tegl i købstæderne⁴⁴⁾ og forordnede grundmur til gaden, forblev bindingsværk længe den altdominerende byggemåde. Og mens gadesidens tavl udmuredes med brændte mursten mellem tømmerskelettet, holdt klinede tavl sig sejlilivet til skillevæggene og til gårdsiden.

I Odense var byggevirksomheden meget ringe mellem 1660 og 1700, og ikke eet stenhus opførtes i det tidsrum⁴⁵⁾. En optælling fra 1717 viser, at blandt Helsingørs 399 beboede gårde og huse var dengang kun 27 grundmurede⁴⁶⁾. Assens fik sin første bygning i grundmur 1777, Maribo havde 1813 drevet det til 3 grundmurede bygninger, Svendborg kunne 1821 opvise 4⁴⁷⁾. Selv ved opførelsen af store ejendomme har man adskillige eksempler på, at man nøjedes med at gøre facaden af grundmur, mens resten opførtes i bindingsværk. Efter Københavns brand 1728 søgtes murværk her gjort obligatorisk til ydermure ved nybyggeri, men borgerne

I renæssancen iværksatte adel og kongemagt et omfattende byggeri af slotte, fæstningsanlæg og herregårde. Bygherrerne dirigerede store stienmængder sendt over betydelige afstande. (Stik fra: Peder Hansøn Resen, Kong Frederichs II's krønike, som var Dannemarckis, Norgis, Vendis oc Gottis konge. . . . Kbh. 1680. Foto: Statsbibl.).

Während der Renaissance wurde von dem Adel und der königlichen Gewalt eine umfassende Bautätigkeit von Schlösser und Herrenhöfer ins Werk gesetzt.

During the Renaissance the aristocracy and the kings started an extensive building of castles and manor-houses.

havde ikke råd til at bygge, som der forlangtes. Efterhånden blev stentage dog de almindeligste. 1781 var intet tag i Helsingør mere tækket med strå eller halm⁴⁸⁾, 1828 forsvandt det sidste stråtag i Slagelse⁴⁹⁾, men først ved forordningen af 1832 om brandordningen for købstæderne i forbindelse med de bedrede konjunkturer afskaffedes byernes stråtage endeligt.

I det skovfattige Vestslesvig, hvor landbefolkningen i umindelige tider var henvist til at samle ilanddrevet skibstømmer, vandt grundmurede gårde allerede indpas fra slutningen af 1600-tallet, efter hollandsk og frisisk mønster. Om undersåtterne i Tønder amt siges i 1710, at de forstår at brænde teglsten undtagen i Hviding herred, hvor bygningerne derfor også forfalder, mens de i de øvrige dele af amtet er i god stand⁵⁰⁾. Udnyttelsen af lerforekomsterne rundt om Flensborg og Aabenraa fjorde, hvor der var adgang til brændsel fra skove og mulighed for søværts transport af de færdige produkter, betød, at teglsten tidligt blev et overkommeligt byggemateriale. Fra 1700-tallets midte gik enen ved Flensborg Fjord, Sundeved og efterhånden også det meste af Aabenraa amt over fra bindingsværk til grundmur. Fra Sønderjylland trængte teglbyggeriet i en bræmme op i Vestjylland. I 1766 gav Vilslev-præsten Knud Jørgensen Lang dette billede af udviklingen: »At brænde teglsten og bygge med grundmur istedet for bindingsværk etc. er skønt ganske langsomt på en

tid af 50 år avanceret skridt for skridt fra sogn til sogn fra Sønder til Nord, så at exempli gratia her i sognet, hvor før fast ej var en mursten at se og intet andet end lervægge i husene, nu ere adskillige teglovne oprettede og få eller ingen bondegårde, der jo enten ganske eller til dels består af grundmur, mest på den søndre side«⁵¹⁾.

Et opsving for den hjemlige teglværksdrift begyndte fra slutningen af 1700-årene og i særdeleshed efter den store landbrugskrisens ophør i 1828.

Baggrunden herfor var bl.a. den efterspørgsel efter byggematerialer, som udflytningen af landbrugsejendomme medførte.

Man kan skelne mellem tre slags teglværker⁵²⁾.

Rundt i landet opstod en række bondeteglværker, dvs. værker anlagt af bønder til eget og måske naboers behov. Leret brændtes under primitive former i miler eller midlertidige ovne. Når det lokale behov var tilfredsstillet, standsede driften; andre gange kunne teglovnen danne grundlag for et bierhverv. Skulle bonden have hele sin gård ombygget, måtte han i flere år forud brænde sten dertil. I sine »Erindringer fra en dansk bondes lange liv« fortæller Poul Terp, at hans far havde overtaget en gammel, forfalden gård; »først i 1840'erne eller måske sidst i 1830'erne byggede han et ret stort teglværk tæt syd for, hvor den nye gård skulle ligge. Han brændte så alle stenene til gården (...) Efter at gården 1846 var færdig, blev

han ved at brænde sten til flere andre gårde (...) Teglværket blev drevet indtil 1861, da min broder (...) lod det nedbryde«⁵³⁾.

Der næst fandtes godsteglværker, der i mange tilfælde var anlagt til godsets egne behov. I forbindelse med udskiftningen og udflytningen indenfor landbruget oprettede foretagsomme godsejere teglværker til opbygning af de nye bondebrug. Således grundlagde greve, gehejmeråd og finansminister Schimmelmann 1799 et teglværk ved gården Gudumlund i Aalborg amt, - og derudover oprettedes et glasværk, et saltværk, et sæbesyderi, en kemisk »fabrik« og en stentøjs- og fajance-»fabrik«. Af disse forskellige anlæg var det dog kun teglværket og et 1778 igangsat kalkbrænderi, der - bl.a. takket være gårdens store tørvemoser - viste nogen levedygtighed, de andre virksomheder blev opgivet efter kortere tids forløb⁵⁴⁾.

Godsteglværkerne var større og havde flere redskaber, tørrelade, tag over ovnen osv.; forretningshensynet kom efterhånden til at dominere mere og mere. Og fra 1830 undergik disse værker en udvidelse og modernisering, hvilket bl.a. skyldtes, at de bedre tider for landbruget og byernes vækst skabte muligheder for afsætning af større mængder teglsten: i mange tilfælde blev købstæder forsynet fra omegnens godsteglværker. Hertil kom, at som fordringerne til byggemåden steg, stillede der krav om sten, som de små teglværker van-

skeligt kunne fabricere: brøndsten, tagsten, kamsten osv.⁵⁵⁾

Endelig fandtes byteglværker, der lagde an udelukkende på salg af deres produktion, og som særlig havde deres marked i købstæderne, selvom de ikke altid lå på købstadsjord (f.eks. teglværker i Frederiksborg amt, der havde deres marked i København).

Iflg. Statistisk Tabelværk var der i Danmark 1838 984 teglværker med en samlet produktion af 31 mill. mursten og 1½ mill. tagsten. Kun 8 af værkerne lå på købstadsjord, de var til gengæld relativt store, idet de producerede 1½ mill. mursten og 59.000 tagsten. De øvrige 976 optalte teglværker lå i landdistrikterne, ulige fordelt over landet. Således lå alene i Ringkøbing, Ribe og Thisted amter ⅔ af alle de talte værker. Deres årsproduktion var ringe, gennemsnitlig 12-18.000 mursten pr. teglværk, og det oplyses, at de fleste af dem kun dreves som bibeskæftigelse enkelte tider om året. I andre amter var teglværkerne gennemgående større, de 23 værker i Aalborg amt brændte hvert 130.000 sten. Størst var produktionen på de værker, der lå på købstadsjord. Aalborg havde således en produktion på 600.000 sten, Århus på 300.000⁵⁶⁾.

Når Ribe, Ringkøbing og Thisted amter havde så mange små teglværker med ringe produktion pr. værk, er det udtryk for, at bondeteglværket var det dominerende i Vestjylland, hvor bebyggelsen var spredt, og der kun var få godser. Om teglbrændin-

gen på hederne i Ribe amt oplyses det i 1808, at 3-4 bønder i fællesskab indrettede en teglov, hvori der årligt brændtes 2-3 gange med 6-10.000 sten i hver brænding. Der fyredes med tørv⁵⁷⁾.

Anderledes var forholdene f.eks. i Svendborg amt, hvor godser var udbredt. Amtsbeskrivelsen fra 1837 oplyser, at man her ikke havde mange teglovne, men at de, der var, til gengæld var betydelige. Grevskabet Langeland havde 1 ovn, hvori der årligt foretoges 5-6 brændinger à 30.000 sten⁵⁸⁾.

I tiden indtil midten af forrige århundrede blev teglbrænding i selve kongeriget endnu i vid udstrækning udøvet til eget behov eller drevet som en slags binæring til landbruget. Produktionen foregik uden væsentlige ændringer siden Middelalderen. Mursten blev fremstillet helt igennem håndværksmæssigt, skulle der produceres store mængder, skulle der flere hænder til. Til hestegang, kørsel osv. benyttedes endnu så sent som 1855 undertiden pligtarbejde⁵⁹⁾.

Men derefter indtrådte der et omslag, fra 1860'erne udskiltes teglproduktionen som en selvstændig erhvervsmæssig drift. Ny teknik i form af lerælningsmaskiner, drænrørsmaskiner, ringovne og senere dampmaskiner holdt sit indtog. Godsteglværkerne gik først i spidsen for den tekniske udvikling for derefter at blive afløst af egentlige teglfabrikker, som ofte var uden forbindelse med land-

bruget. Ved siden af den moderne industri opretholdtes dog i vidt omfang den »hjemmeindustrielle« brænding, som var af betydning også efter 1900.

Forklaringen på denne udvikling er de tekniske og organisatoriske ændringer, som vandt indpas under indflydelse af den stærkt stigende efterspørgsel efter teglværkernes produkter. Den voksende efterspørgsel stammede navnlig fra det vældige byggeri såvel på landet som i byerne.

Den voksende kornproduktion og -eksport fra 1830'erne til midten af 1870'erne gav gode indtægter i det større landbrug og medførte betydelige investeringer, der igen stimulerede udviklingen i de øvrige erhverv. Gamle bindingsværksbygninger erstattedes af murstenshuse, nye huse opførtes i stor mængde. 1844 berettede overtoldinspektøren for Jylland, at teglbrænderier her efterhånden blev mere almindelige, »et vidne om den større sans for solidere og smukkere bygninger, som mer og mer gjør sig gældende blandt landalmuen, der tidligere langt hyppigere end nu nøjedes med usle våninger, hvis vægge til dels vare opklinede af ler«.

Fra Fyn hed det nogle år senere, at anlæg af teglværker blev mere almindelige, og at stenene fandt god afsætning, »fordi det ved bondens tiltagende velstand er bleven en mode at bygge«⁶⁰⁾. Fra 1835 til 1850 forøgedes antallet af huse i landdistrikterne fra ca. 90.000 til ca. 110.000, men 1873 var tallet vokset til ca. 165.000, altså steget ca. 50%⁶¹⁾.

De færdigformede produkter skulle tørres inden brændingen. Denne tørring, der foregik i tørrelader, hvor stenene stabledes på hylder, kunne vare 10-20 døgn. Af hensyn til frosten var driften sæsonpræget: Fra april-maj til oktober. (Aarup Teglværk, 1893. Foto: Arbejderbrev. Bibl. og Arkiv).

Vor dem Brennen müssten die geformten Erzeugnisse in Scheunen getrocknet werden. Die Saison war April-Mai bis Oktober.

The ready-made products had to dry in barns before the burning during the season from April/May to October.

Hertil kom en specialefterspørgsel fra landbruget, da man fra 1860'erne tog fat på at dræne ved hjælp af teglrør. De gunstige kornpriser og den rigelige arbejdskraft, der var til rådighed på grund af befolkningstilvæksten, tilskyndede til en udvidelse af det dyrkede areal, især gennem hedeopdyrkning, men tillige ved bedre landbrugsmæssig udnyttelse af de allerede eksisterende arealer. Fra 1860'erne, da teglværkerne begyndte at fremstille drænrør, blev der langt bedre mulighed end tidligere for af-

vanding af fugtig jord, og de åbne grøfter erstattedes i stadig større omfang med teglrør, som kunne lægges dybt og kunne holde til tryk fra heste og landbrugsredskaber. I 1861 omfattede dræningen kun 1,6% af det samlede landbrugsareal mod ikke mindre end 20,8% i 1881, en udvikling, der bl.a. gav plads for oprettelse af ca. 25.000 nye husmandsbrug i årene 1860-73⁶²).

Udviklingen i teglværksdriften stod således i nær tilknytning til landbrugsinvesteringerne, men den heraf

afledte voksende erhvervsaktivitet i andre sektorer og de mangfoldige byggeforetagender i forbindelse med byernes vækst stimulerede også byggebranchen.

Befolkningstilvæksten, som allerede i århundredets første halvdel havde været betydelig, fortsatte, og i tiden fra 1840 til 1901 fordobledes folketallet. Endnu omkring 1820 kunne købstæderne karakteriseres som »teglhængte landsbyer med privilegium på brændevinsbrænding«⁶³⁾, og i første halvdel af 1800-tallet udgjorde landbefolkningen ret konstant ca. $\frac{4}{5}$ af hele folketallet⁶⁴⁾, men efter Næringslovens indførelse blev arbejdskraften mere mobil, befolkningsoverskuddet og den i landbruget overflødiggjorte arbejdskraft strømmede til byerne, med drømmen om et andet og bedre liv som næsten eneste bagage. 1840-60 voksede bybefolkningen mere end dobbelt så stærkt som landbefolkningen, dette forhold vedblev 1860-70, mens bybefolkningens tilvækst 1870-80 var næsten 5 gange så stor som landbefolkningens⁶⁵⁾. Hvor 21% af befolkningen i 1840 boede i byerne, var tallet i 1870 vokset til 25%, og 1890 udgjorde bybefolkningen 33%⁶⁶⁾. Hverken før eller siden er de danske byer forholds-mæssigt vokset så stærkt som i denne periode. For byggevirksomheden måtte dette blive af betydning.

Bygehåndværket oplevede et betydeligt opsving fra 1840'erne. Hvor den samlede beskæftigelse inden for

bygesektoren kan anslås til ca. 12.000 personer (murere, tømrere, snedkere) i 1840, var den i 1855 steget til ca. 20.000 og 1870 til ca. 25.000 personer⁶⁷⁾.

Til trods for landbrugets problemer og et faldende prisniveau fra midten af 1870'erne var det økonomiske klima gunstigt for håndværk og industri. I løbet af 1860'erne og 70'erne anlagdes hovedlinjerne i det danske jernbanenet, og hertil afsattes en del af teglværkernes produktion⁶⁸⁾.

Landbrugets investeringer i bygninger og maskinpark som led i 1880'ernes driftsomlægning til intensivt husdyrbrug og mejeridrift på andelsgrundlag satte ny produktion i gang, og anlæggelsen af sukkerfabrikker, bryggerier, mejerier og slagterier gav bl.a. øget efterspørgsel på teglværksprodukter. Fra midten af 1890'erne til 1. verdenskrigs udbrud fortsatte vandringerne fra land til by i et lidt langsommere tempo end i perioden forud, og provinsbyerne voksede nu lige så stærkt som hovedstaden. Der kom påny gang i jernbanebyggeriet, fra 1890'erne anlagdes et mylder af oplandsbaner, der fragtede landbrugsvarer til de større byer og bragte råstoffer, maskiner og forbrugsvarer den anden vej.

Landbrugets stigende omsætning stimulerede en lokal økonomisk udvikling. Dels nød mange mindre provinsbyer godt heraf, dels blomstrede en mængde nye småbyer op i landdistrikterne: stationsbyerne, der typisk havde mejeri, slagteri, maskinfabrik,

sparekasse, trælasthandel og - teglværk.

Mens forbruget af mursten i Danmark i 1848 udgjorde ca. 50 mill. stk., blev det 1897 anslået til langt over 370 mill. stk.⁶⁹⁾. For at imødekomme denne forøgede efterspørgsel måtte teglproduktionens hidtidige »husindustrielle« former sprænges og en omdannelse finde sted baseret på mekaniske hjælpemidler og en ny brændingsteknik. De tekniske nydannelser stillede store kapitalkrav og førte derfor til, at »hjemmeindustrien« produktionsmæssigt efterhånden gled i baggrunden. Også de nye transportmuligheder greb ind i lokaliseringen og bidrog til at skabe en koncentration på større og færre bedrifter. Jernbanerne medvirkede til, at enkelte værker, som f.eks. havde adgang til stenfrit ler, kunne udstrække deres marked og udkonkurere de dårligere teglværker⁷⁰⁾.

Den afgørende nyopfindelse indenfor teglfremstillingen og den, som især bidrog til at udskille produktionen som selvstændig erhvervsvirksomhed og give den karakter af fabriksmæssig drift, var ringovnen. Dennes opfinder, Fr. Hoffmann, fik i Berlin 1858 preussisk patent på en ringformig brændeovn, der - i modsætning til de gamle eenkamrede ovne - var i kontinuerlig drift. I den flerkamrede ringovn (rund- eller langovn) gik lufttrækket gennem kamre med nybrændte sten, gennem et kammer, hvor der var ild, og derfra videre gennem kamre med rå,

ubrændte sten ud i skorstenen. Der ved opnåedes en væsentlig brændselsbesparelse, idet luften, der kom udefra, ved at afkøle de brændte sten selv opvarmedes, inden den nåede forbrændingskamret, samtidig med at den varme røg, som i de eenkamrede ovne gik direkte op i luften, her anvendtes til tørring og opvarmning af de efterfølgende rå sten. I passende afstand bag den vandrende ildzone toges de afkølede sten ud, og rå sten fyldtes ind, hvorimod de eenkamrede, periodiske ovne måtte slukkes og afkøles før tømning, fyldning og fornyet brænding kunne foretages. Hvor man med de periodiske ovne regnede med et brændselsforbrug på 2½ td. kul pr. 1.000 sten, var det ved ringovnen reduceret til 1 td. Samtidig rummede denne ovntype gennemgående langt flere sten end de gamle højovne. Den kunne imidlertid kun betale sig at anskaffe, hvor produktionen af sten årligt oversteg 1 million. Det første værk herhjemme, der fik ringovn, var Klostermosegård i Helsingør i 1861⁷¹⁾.

Men denne udvikling af produktivkræfterne foregik ikke som en retlinet, mekanisk fremadtrømlende selvudfoldelse. Den ekspansive produktionslogik realiserede sig ikke uden videre i et historisk tomrum. Den kunne kun blive til kød og blod ved at installere sig i et allerede givet stofligt grundlag. Denne overordnede, upersonlige økonomiske vækstlogik måtte sætte sig igennem ved at underlægge sig, præge eller

omforme et trægt materiale. Den var henvist til at eksistere gennem tilknytning til naturgroede og historisk overleverede forhold.

Hermed er vi så nået frem til udgangspunktet!

Kulturhistorie er historien om den dagligdags formidling af produktionsformerne, af det modsætningsfyldte økonomiske fremskridt. Hvis den ikke vil fremstå som bidrag til sejrherrenes udglattende, harmoniserende historieskrivning, må den søge at gengive de størknede former deres fylde og genstridighed. Den må handle om dagligdagens lidelser og tvangsforhold, om magtens manipulationer, om arbejdende menneskers navnløse møje, om deres kampe, sejre og nederlag.

Da man ikke kunne fabrikere mursten om vinteren, men hentede hele årsproduktionen ind i sommerhalvåret, måtte arbejdsstyrken udvides i den travle tid. Hertil kom, at arbejdskraftbehovet svingede stærkt i takt med byggekonjunkturerne. Og byggeriet var karakteriseret ved hyppige, ofte drastiske ændringer. Mellem 1880 og 1884 steg således nybyggeriet i København med næsten 50%, men fra 1886 til 87 faldt det nybyggede etageareal i København fra 664.000 kvadratalen til små 300.000 - altså en reduktion på godt og vel halvdelen⁷²⁾. En branche med så store sæson- og konjunktursvingninger i beskæftigelsen måtte støde på rekrutteringsproblemer, hvor det ofte med kort varsel gjaldt om at mobilisere

den nødvendige arbejdskraft. Selvom teglværksarbejderen dagløn var højere end landbrugsarbejdernes, kunne de lokaltboende ikke i løbet af en halvårlig sæson tjene så meget som ved landarbejde året rundt. Dette var en medvirkende årsag til, at udenlandske sæsonarbejdere i størstedelen af 1800-tallet tegnede sig for en betydelig procentdel af de beskæftigede. I tiden 1840-70 var det fortrinsvis tyske vandrearbejdere - navnlig fra Lippe-Detmold -, man benyttede sig af ved kongerigets teglværker. Alleerede i 1700-tallet var det blevet ret almindeligt, at folk fra Lippe-Detmold om sommeren drog til Holland og andetsteds hen for at arbejde på teglværker, men de store vandringer kom først i 1840'erne, da linnedvæveriet her blev slået ud af maskinerne, og det er også først fra dette tidspunkt, hvor kravene til sten øgedes, at Lippe-Detmoldere kom hertil som arbejdere⁷³⁾.

Økonomen V. Falbe-Hansen mente i 1869, at »de fremmedes flid og tarvelighed har været et godt eksempel for vore arbejdere«⁷⁴⁾. Den fastboende befolkning var dog ikke altid særlig begejstret for disse læremestre i »flid og tarvelighed«. Det skyldtes til dels, at der i 1860'erne var perioder med arbejdsløshed, men den væsentligste årsag var den tyskfiendtlige stemning efter krigen i 1864. Tyskerne var jo fædrelandets arvefjender, men nu hidkaldte arbejdsherrene alligevel ganske uanfægtet tyske lejetropper!

Sæsonarbejderne var ofte tilrejsende udlændinge. Først var det Lippe-Detmoldere, senere svenskere og polakker. En af datidens økonomiske vismænd mente, at »de fremmedes flid og tarvelighed har været et godt eksempel for vore arbejdere«. Arbejdsgiverne fablede om at importere russere og kinesere. (Tyske arbejdere på Teglgården, Aalborg 1875-80. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Aalborg kommune).

Die Saisonarbeiter waren oft zureisende Ausländer, erstens Leute aus Lippe-Detmold, späterhin Schweden und Polen.

Frequently the seasonal workers were people who came from abroad only for the season. In the beginning most of them came from Lippe-Detmold, but later on they came from Sweden or Poland.

Flere steder kom det til uroligheder: på Hakkemose teglværk ved Sengeløse, i Helsingør og ved Nivå⁷⁵). »Dags-Telegraf« kunne 15. maj 1865 meddele: »Søndagen den 7de ds. har der ved nogle teglværker mellem Hørsholm og Helsingør været en del optøjer, foranledigede ved, at de danske arbejdere havde ytret misfornøjelse med, at der ved værkerne var antaget en del tyske arbejdere. Imidlertid blev disse optøjer med lethed

dæmpede, efter at enkelte af urostifterne vare anholdte, så at de rekvirerede husarer ikke blev benyttede. I fredags (Store Bededag) aftes samlede der sig atter (...) en del folk, mest bestående af drenge, men da man havde fået at vide, at dette ville ske, havde man rekvireret en kommando husarer, og det blotte syn af disses patruller bevægede folk til at adskilles, uden at nogensomhelst uorden forefaldt«⁷⁶). Anderledes gik det på

Antvorskov teglværk. Under overskriften »Revolution i Slagelse« rapporterede »Folkets Avis« 13. maj 1864: »Grosserer Schow⁷⁷⁾ i Slagelse, der er en ægte dansk god patriot, ejer et teglværk lidt udenfor Slagelse by. Til driften af dette har han i de sidste syv år benyttet arbejdere fra Lippe- Detmold, der som bekendt ere særdeles øvede i dette slags arbejde. Lippe- Detmolderne kom hvert forår og rejste igen hjem om vinteren efter at have arbejdet så flittig sommeren igennem, at de havde opsparret så mange penge, at de om vinteren kunne leve i deres hjem af kartofler og spegesild, hvad der nok skal være et traktement der. I forrige uge ankom de samme Lippe- Detmoldere til Slagelse og begav sig til teglværket for at begynde deres vante arbejde. Men folket i Slagelse ville det anderledes. Arbejdsfolkene og en del pøbel, hvoraf der jo findes en del i enhver by (...), sammenrottede sig og marscherede med en Dannebrogspane i spidsen ud til teglværket og fordrede, at grosserer Schow skulle udlevere Lippe- Detmolderne, da de ikke ville tåle disse tyskere i landet, og mente, at det var tilstrækkeligt, at Jylland og Slesvig var okkuperede. Da hoben ikke ville lade sig tale tilrette, indgik man en våbenhvile, under hvilken grosserer Schow lovede at sende Lippe- Detmolderne hjem, hvilket også er sket, og således endte den første Slagelse- revolution«⁷⁸⁾.

Den anden udspillede to år senere. »Det havde allerede i nogle

dage været bekendt, at en sammenrottelse af arbejdsfolk som den, der fandt sted den 8de maj 1864, var påtænkt til igår (...) Politimesteren i Antvorskov birk, birkedommer Bech, havde således haft tid til at træffe de fornødne forholdsregler for at afværge excesser og skandaler; med hele den politistyrke, byen kan afgive, samt en del sognefogder o.fl., forsynede med politiskilt, var han også igår eftermiddag personlig tilstede udenfor agent Schous bopæl ved Antvorskov, ligesom en deling dragoner var konsigneret ved eskadronens stald for i fornødent fald at afgive assistance. Omtrent kl. 6 samlede efterhånden en stor del arbejds- mænd sig foran huset, og da de viste opsætsighed mod politimesterens opfordring til at fortrække, blev dragonerne kaldt til hjælp. Kort efter så man arrestanter, i det hele 5, efterhånden at blive indbragte til byen under eskorte af dragoner, og ved denne kraftige optræden syntes den afskyelige selvtægt at skulle blive kvalt i sin begyndelse, da mængden, afskrækket ved de værste skrålhalses skæbne, for størstedelen adspredte sig. Mulig ville spektaklet hermed have været endt, når hensigtsmæssige foranstaltninger havde været truffet til ved mørkets indtræden at forebygge videre sammenrottelse; men begunstigede af dette kom den tumultuerende skare tilbage, forøget ved en mængde tilskuere og fornemmelig læredrenge, som ved slige affærer møde med langt større iver end i aftenskolen og ikke

var de mindst virksomme ved de senere forefaldende skandaløse oprin. Disse måtte upåtvivlelig endnu kunne have været hindrede ved en kraftig, omend human, anvendelse af magten, der efter sigende var tilbudt forøget med den øvrige del af eskadronen, men uforklarlig nok blev næsten al modstand opgivet fra det executive politiske side mod den rå vold, som også snart tog sin begyndelse med en demolering af teglværket og en bombardering af hovedbygningens kostbare vinduer, uagtet dragonerne holdt ved indgangene til gårdspladsen, parate til at anvendes efter politimesterens bud. Selv hine blev ikke sparede og en underofficer måtte, truffen af en sten over armen, forlade valpladsen, ja selv politimesteren følte følgerne af »folkets« uvilje, idet han blev hårdt truffen af en sten, som blev kastet på så kort hold, at der ingen tvivl kunne være om, hvem den var tiltænkt. Som sidste middel til at standse voldsomhederne, hvis endemål, da de nu engang havde fået frit løb, også var vanskeligt nok at forudse, greb man da til at underhandle med sejrherrene. Alle deres betingelser blev tilståede: de tyske arbejdere skulle strax afskediges, en dannebrogsskand, som var frataget dens bærer, skulle tilbageleveres, de fem fanger frigives, og den dem tilføjede tort vederlægges med 5 rd. til hver, en fordring, der dog højmodigt nok blev nedsat til 1 rd. pr. stk. For at opfylde fredsbetingelsernes sidste klausul blev to dragoner afsendt med

ordre om fangeres udlevering tilligemed vogn til deres anstændige transport, men på grund af en let forklarlig vægning fra arrestforvarerens side, med mindre en skriftlig befaling fra politimesteren medfulgte til bekræftelse på en forholdsregel, hvorved al retsbevidsthed trådtes under fødder, måtte den ene dragon ride tilbage, for at udvirke en sådan bekræftelse, hvorpå man havde det opløftende syn, at vognen, med en dragon som æresgarde i spidsen, førte fangerne tilbage til det suveræne folk, som naturligvis modtog dem med jubel⁷⁹⁾.

»Folkets Avis« konstaterede, at der ikke var »den ringeste anledning til at søge årsagen i ophidselsen fra noget politisk partis side, men ene og alene i den lavere befolknings uvilje over, at agent Schou har indkaldt tyske teglværksarbejdere på en tid, hvor der hersker stor arbejdsløshed der i egnen«. Avisen anslog »agent Schous tab (...) til ca. 300 rd. for ødelæggelsen af hans ejendom og lige så meget i erstatning til de hjemsendte tyske arbejdere«⁸⁰⁾. De aktionerendes sejrstrus blev dog kort. Dagen efter at folkemængden var vandret hjemad »gennem alle afsyngende fædrelandsange (...) ankom en politimand fra København med nogle betjente, og så blev der taget fat og arresteret«⁸¹⁾. Dommene faldt året efter: »De mest kompromitterede ere dømt til forbedringshusarbejde i 1 år eller 8 måneder, nogle til fængsel på vand og brød, andre til simpelt fængsel og en-

kelte til rottingslag. Endvidere ere alle de tiltalte på een nær (...) dømt til in solidum at udrede sagens omkostninger, og en erstatning af 600 rd. til agent Schou, foruden til at betale den eventuelle erstatning, som denne muligvis vil komme til at udrede til hans tyske arbejdere«⁸²⁾. Blandt de dømte var en kvinde, kaldet Emma Rødkalot⁸³⁾.

Med tiden aftog folkestrømmen fra Tyskland imidlertid. Den tyske teglindustri voksede og fik selv brug for arbejdskraften. Med indførelsen af murstensmaskinen omkring 1870 gik de hjemlige teglværker i stigende omfang over til at anvende dansk og svensk arbejdskraft. Teglværksejerne begræd dog til et stykke ind i 1900-tallet savnet af de udeblevne Lippe-Detmoldere, og drøftede fra tid til anden, om det dog ikke var muligt at skaffe nogle herop igen.

Men nye udlændinge søgte på grund af dårlige eksistensmuligheder i deres hjemland til danske teglværker, i første omgang svenskere fra Skåne, Blekinge og det sydvestlige Småland. Det var »fattige bønderknøse og flickaer, der trængte til at tjene en god sommerløn, som de så om efteråret rejste hjem med til forældrene, der tit ikke ejede andet »end tre-fire gedar og en liten bukkejævel«⁸⁴⁾.

I maj 1897 fandtes der iflg. håndværks- og industritællingen lidt over 6.900 mandlige teglværksarbejdere, og heraf var ca. 1.150 svenskere, mens godt 250 var tyskere. Af 603

kvindelige arbejdere var 72 svenskere⁸⁵⁾.

Om konsekvensen på arbejdsmarkedet af denne sæsonindvandring var økonomen Falbe-Hansen ikke i tvivl: »Det, der (...) måske mest af alt har bidraget til at holde arbejdslønnen lav her i landet, er indvandring af svenske arbejdere; siden 1860 er hvert år tusinder af svenskere strømmede herind og have trykket lønnen i næsten alle erhverv«⁸⁶⁾.

»Social-Demokraten« udmalede i 1891 forholdene for de svenske arbejdere på Hanemose teglværk ved Sakskebøing: »Unge piger går med opkiltrede skørter, lange, nøgne ben og fødder, fulde af vådt ler, og triller ler og rå sten på en hjulbør. Eller de tager med hænder, som ikke er til at se for snavs, leret fra møllen og bærer det til valseværket. De slæber det våde, bløde, skidne ler på de bare arme klemt ind mod brystet, så deres tøj er som draget op af en rendesten (...) Det er lutter svenske arbejdere, mænd såvel som kvinder, der findes på fabrikken (...) De lokkes dertil gennem disse samvittighedsløse fæstemænd og menneskehandlere her i København, der altid stå rede til at skaffe selv de usleste arbejdskøbere den fornødne arbejdskraft (...) Kvinderne er unge kraftige bønderpiger (...) De bor i to forskellige huse. Vi tager det bedste først, og går ind i en af stuerne. Her bor 5 piger, som ligger i 3 såkaldte senge. Disse er råt sømmede sammen (...) I bunden ligger der en gammel halmsæk, og ovenpå den

I 1897 fandtes der ifølge industritællingen 671 teglværker, der beskæftigede i alt 7.541 arbejdere. 30 pct. af værkerne havde mekanisk bevægkraft. 383 blev drevet som hiehverv. Af arbejderne var 6.938 mænd, iberegnet 119 drenge mellem 10 og 14 år. Der var ansat 603 kvinder, heraf 47 piger mellem 10 og 14 år. 21 pct. var født i udlandet, alene fra Sverige kom 17 pct. (Bechs Teglværk. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Aalborg kommune).

Im Jahre 1897 gab es 671 Ziegeleien mit 7541 Arbeiter, von denen 21% im Auslande geboren waren: allein aus Schweden kamen 17%.

In 1897 there was 671 tile-works in Denmark with 7541 workers. 21% of the workers were born outside Denmark, and 17% come from Sweden.

nogle kulsorte lagner, som de havde ligget med i 3 måneder. Over sig havde de endelig nogle væmmelige tæpper (...) I den anden hule var der endnu værre. Det var en gammel udbrændt teglovn, som var lavet om til beboelse (...) I dette usle hul (...) bor der 6 piger (...) Kakkellovn er der ingen af, men udenfor er der en »grotte« med en slags åben skorsten, hvor der næppe kan stå en gryde på en defekt trefod. Her koger de deres lukuliske måltider. Nat og dag har de stadig selskab af en skare fjendtligsinde-

de rotter, som æder deres mad og napper deres tæer. Lige som vi var kommen indenfor døren, kom beboerne fra arbejde (...) Efter at de havde vasket ansigt og hænder, gav de sig i færd med at tilberede middagsmåltidet, der bestod af 2 spegesild og nogle kogte kartofler uden spor af dypelse. Silden, som de ufrivillig købte hos fabrikkernes marketender, så gul og harsk ud«. De ugifte mænd var indkvarteret »på loftet ovenover marketenderen (...) Ad en (...) stige, som havde mistet de halve trin, kravlede

man derop. Der var så mørkt, så man ikke kunne se tre skridt foran sig (...) Midt gennem loftet var der en smal gang og på begge sider fandtes »sengene« i to etager (...) Dem, der lå i nederste etage, lå på det bare gulv, og hos dem i etagen ovenover var bundbrædderne så utætte, at halm, sand og andet snavs dryssede ned i hovedet på dem undermeden (...) I hver bås lå der to mand med en tot halm i en sæk under hovedet (...) Hver arbejder og arbejderske skal efter kontrakten have udbetalt 4 kr. om ugen i kostpenge. Det får de ikke. Derimod får de leveret 4 papstumper, hvorpå der står skreven »1 krone« (...) For disse papstumper kan de købe varer i markentenderiet og selvfølgelig kun dér (...) Følgen deraf er naturligvis, at de kun får dårlige varer, som de må betale med højere priser end de kan købe gode varer for lige ved siden af. Dette gælder navnlig i høj grad om smør og flæsk. Mælk har marketenderen ikke haft hele sommeren (...) Men de er fattige og kan ikke kræve deres ret, værgeløse som de er i arbejdskøberens magt ved en uforsvarlig kontrakt. Ved den er de bunden til 1. november (...) og rejser de før den tid, får de ikke en øre af, hvad de har til gode. I sommer rejste 2 mand derfra (...) De mistede derved 40 kr. og 35 kr., som de havde til gode (...) Tidligere har arbejdstiden været fra 5½ morgen til 7½ aften - 14 timer -, men så meget har øvrigheden dog lagt sig imellem, så at den har fået arbejdstiden indskrænket fra 6 til 6 for nogle og fra

5½ til 6 for andre. Pigerne får 80 kr. for tiden fra maj til november (...), men mændene arbejder mest på akkord. Vi har set flere arbejdsbøger med den indførte ugentlige fortjeneste, og den så således ud: 9 kr. 56 øre - 11 kr. 8 øre - 11 kr. 49 øre - 10 kr. 72 øre«⁸⁷).

Borgmesteren i Sakskøbing indledte i 1889 en offentlig undersøgelse af arbejdsforholdene på Hanemose foranlediget af, at en svensk arbejder havde ligget syg ved værket uden pasning eller lægehjælp, skønt han var medlem af fabrikkens sygekasse. »De svenske arbejdere«, hedder det i en erklæring fra denne retssag, »var hyp-pigt drenge mellem 15 og 20 år. Sat i et fremmed land under sådanne forhold som på Hanemose teglværk, og med skældsord og prygl holdt til et i forhold til deres kræfter hårdt arbejde, var de mest at anse som en flok slaver. Når de blev bortjagne som ubrugbare, det vil nærmest sige, at deres kræfter ikke slog til, var de komplette lazaroner. De ejede aldeles intet, og der var for politiet intet andet at gøre, end at give dem de allernødvendigste klæder og at sende dem ud af landet«⁸⁸).

At tilværelsen trods alt bestod af andet og mere end det, der optoges af arbejdsdagens udmarvende, sure slid, fremgår i små glimt af spontan, ureglerlig livsudfoldelse: »Når svenskerne om foråret kom til Hakkemose, bragte de liv og munterhed med sig, og selv om de havde slidsomme dage i lergrave og slemmegrave, kunne de

dog i de varme sommeraftener med fynd og klem traktere harmonikaen, og så gik dansen på strømpesokker hen over stenpladsen. Når svenskerne spillede, kom de danske også til, lokket af tonerne, og man morede sig sammen til klokken var en ti-elleve stykker (...) Svenskerne var et livligt folkefærd, og det danske øl og brændevin smagte dem ganske godt. Hos købmændene var der den gang åbent for handel efter kl. 4 om eftermiddagen hver søndag, og svenskerne drog med fuld musik i spidsen op til Hans Folmers' i Thorstrup og til Prangereis i Sengeløse og drak sig tit omtrent fra vid og sans. Når øllet gik ind, gik forstanden ud, og svenskerne sloges, »så toet røg«⁸⁹⁾.

Fra omkring århundredskiftet blev det efterhånden vanskeligt at få svensk arbejdskraft. Det svenske gesandtskab meddelte, at der i 1908 kun var enkelte teglværker, der endnu beskæftigede et større antal svenske arbejdere⁹⁰⁾. Den store emigration af arbejdskraft til Amerika og industrialiseringen, især i Malmøhus len, medførte, at løngabet mellem Danmark og Sydsverige havde udjævnet sig, eller ligefrem forskudt sig i svensk favør⁹¹⁾.

Men ny billig indvandrerarbejdskraft var allerede ankommet på scenen. 1908 blev der i Folketinget fremsat »forslag til lov vedr. anvendelse af udenlandske arbejdere til arbejde i visse virksomheder samt det offentliges tilsyn dermed«. I bemærk-

ningerne til lovforslaget hed det: »Hverken tyske eller svenske sæsonarbejdere træffes for tiden i større tal; tilgangen fra disse lande synes i det væsentlige ophørt. Derimod indkaldes der hvert år et betydeligt antal polske arbejdere, mænd og kvinder, til arbejde i landbruget og enkelte andre erhverv, navnlig teglværker. Polakkerne ankomme hertil i marts-april måneder og forblive her i reglen til november (...) I henhold til de (...) på Rigsdagen fremsatte ønsker er der i foråret 1907 ved indenrigsministeriets foranstaltning gennem samtlige landets politiværdigheder foretaget en tælling af de herværende polske arbejdere, hvis samlede antal viste sig at være 6.647; dette tal er formentlig i sommerens løb bleven noget forøget ved yderligere tilgang«. Knap 400 eller ca. 6% var beskæftigede uden for landbruget, dvs. som teglværksarbejdere. »De er uden forståelse af landets sprog og derfor som oftest ude af stand til selv tilstrækkeligt at varetage deres interesser, ligesom de i det hele er ukendte og hjælpeløse med hensyn til forholdene i Danmark. De er bundne ved en mellem dem og arbejdsgiveren eller en mellemmand (...) indgået arbejdskontrakt, men kontraktens indhold er ofte kun i ringe grad klargjort for arbejderne. I mange tilfælde er udbetalingen af arbejdslønnen betroet den arbejderne ledsagende opsynsmand eller fører, der da uden virksom kontrol kan foretage vilkårlige afskortninger. Som følge heraf fremkommer der let for de

polske arbejdere vanskeligheder og uoverensstemmelser, som også har givet sig udslag i urolige arbejdsforhold og arbejdsnedlæggelser til skade både for arbejdere og arbejdsgivere samt til udgift for det offentlige, der - hvor arbejdsforholdet ophører i urette tid - så godt som altid har måttet bekoste de pågældende arbejdes hjemsendelse«⁹²). Arbejdsgivernes sammenslutning, Teglværksforeningen, modsatte sig forgæves, at teglværkerne skulle inddrages under den såkaldte Polaklov. 1908 vedtoges loven for både landbrug og teglværker, hvorefter polakker, der blev ansat på kontrakt, skulle være sikret mere tålelige forhold.

For driftsherrerne tog fremmedarbejdernes traditionelle adfærdsmåder og sociokulturelle værdimønstre sig ud som en produktivitetsmæssig hæmsko: »Første klasses arbejdere er polakkerne ikke, hvad det virkelige og ret svære teglværksarbejde angår. Kvinderne kan nok anvendes ved afskærerborde, til afpudsning o. lign. lettere arbejde, og mændene, som er ret letbenede, kan bruges til fratrilling; men det arbejde, som kræver enten styrke eller nøjere forklaring, eigner polakkerne sig ikke til, dels fordi de mangler de fornødne kræfter, og dels fordi de ikke kan dansk. Det bør dog fremhæves, at de som regel er flinke og fredsommelige folk, når man behandler dem godt. Nogle dovne findes der naturligvis imellem dem - men det er jo også tilfældet med folk af andre nationaliteter end

polakkerne«⁹³). De havde deres specielle, katolske helligdage, hvor teglværket så måtte standse maskinerne. Da man i 1909 forhandlede om indførelsen af særlige kontrakter for polske arbejdere, forespurgte Teglværksforeningen ministeriet, om man ikke kunne dispensere og lade polakkerne arbejde på katolske helligdage. Men ministeriet svarede, at det var erfaringen, at de overhovedet ikke ville arbejde på disse dage. En sådan holdning var man ikke vant til blandt danske og svenske arbejdere⁹⁴). I en status over sommerkampagnen 1913 bedømtes »arbejderforholdene« som »jævnt gode; så længe der anvendes polakker på en del teglværker, kan man ikke kalde dem helt gode. Det er nemlig kun som nødhjælp, man tager denne fremmede arbejdskraft«⁹⁵). En enkelt teglværksleder formulerede mere åbenmundet arbejdsgivernes interesse i denne tilførsel af tilskudsarbejdere, hvis behov og krav til løn- og arbejdsforhold lå under de gængse, og som derved indirekte udøvede et disciplinerende pres på hele arbejdsstyrken: »En meget væsentlig årsag til, at teglværkerne tage udenlandske arbejdere, kan være den, at disse ere rolige og besindige mennesker, der ikke true med striker eller stadig stille højere krav på lønningsforhøjelser, forkortet arbejdstid m.m.«⁹⁶). I deres årvågne søgen efter nye reservoirer, hvorfra strømmen af udenlandsk tilskudsarbejdskraft kunne bringes til at flyde, kastede teglværksejerne blikket vidt omkring: »I fjor var der flere

Ved industritællingen 1906 taltes 558 værker med 7.593 arbejdere, heraf ca. 400 kvinder. Der anvendes forholdsvis mest kvindelig arbejdskraft i de større virksomheder. Den gennemsnitlige daglige netto-arbejdstid var op imod 10¹/₄ time. Den gennemsnitlige ugeløn var for mandlige arbejdere 18,50 kr., for kvinderne 9,70 kr. (maleri af L. A. Ring, Ladby Teglværk [1892].

Foto: Det kgl. Kunstakademis fotografisamling).

Im Jahre 1906 gab es 558 Ziegeleien mit 7593 Arbeiter, von denen ca. 400 Weiber waren. Die durchschnittliche tägliche Arbeitszeit war etwa 10¹/₄ Stunden.

In 1906 there was 558 tile-works with 7593 workers. About 400 of the workers were women. The average hours of works were about 10¹/₄ hours per day.

landmænd og enkelte teglværker, som ikke fik de polske arbejdere, som de havde ventet. I løbet af vinteren har kammerjunker v. Beck, bestyrer Faye og hofjærgemester Tesdorff været i Østrig for at sikre Danmark de fornødne folk fra Galizien (...), men skønt rejsen ikke har været resultatløs, må man dog være forberedt på, at det i fremtiden vil skorte på polske (galiziske) arbejdere. Der kunne derfor være anledning til at søge de arbejdere andetsteds, som Danmark har brug for (...) I flere egne af Rusland sulter folk ihjel - skriver aviserne - og der siges, at det er fordi bønderne

har for lidt jord til at leve af. Den sande grund er vel nok, at de driver jorden dårligt; men hvad grunden nu end er, så skulle man tro, at der i de egne, hvor hungersnøden hersker, må være mange, der med glæde drager ud af landet for at tjene en god arbejds-løn om sommeren. Vi henstiller til overvejelse, at der foretages undersøgelser i denne retning⁽⁹⁷⁾. Videre forlød det: »Kinesere er der også nogle, der har talt om⁽⁹⁸⁾».

Også landets egne børn og unge måtte lægge krop til den umådelige appetit på merarbejde.

»De begyndte i 11 års alderen, og mange nåede at blive gamle mænd på Hakkemose. Arbejdstiden var fra 4 morgen til 8 aften, og børnenes sundhed led stærkt derunder; de æltede lerklumperne og sandede formene, og de stod i støvsky dagen igennem (...) De unge mænd, der trillede sten til ovnen, fik stive knæ og bøjede rygge, inden de nåede tyveårsalderen. Forældrene så det, men den gode fortjeneste på »værket« fristede, og man trøstede sig med, at de unge nok rettede sig, når de kom »i tjenesten«. Og det er en kendsgerning, at den tids teglværksarbejdere så hen til deres soldatertid som en hvilestund efter det strenge ungdomsarbejde. Stenslageren havde både drenge og piger til at »passe sig«. Det kunne jo ske, at han var tvær og striks, hvis barnet henimod middag, når solen brændte ned over arbejdspladsen, blev træt og søvnt, og det var heller ikke sjældent, at børnene blev »vågnede« med en velrettet kindhest. Børnene skelnede mellem dem, der var slemme, og dem, der var gode »at passe«, og de bar på minderne livet igennem»⁹⁹⁾. Således mindedes Niels Nielsen, Borup, der arbejdede på Hakkemosegaard fra 1868 til 1873: »Der var 12 mand, som hver kunne lave 3-4.000 sten daglig. Hver mand havde til hjælp 3 drenge i alderen 10-12-15 år; der var også enkelte piger imellem. Det var akkordarbejde for manden og den største dreng, de to mindre havde dagløn. Manden kunne tjene godt 2 kroner, og den ældste dreng ca. 1,25

daglig, den næste fik 66 øre og den yngste 50 øre daglig. Arbejdet begyndte kl. 5 morgen og sluttede kl. 8 aften (...) med en halv times frokost, en time middag, 20 minutter vesperkost, og så gik det, lige så stærkt det kunne, hele dagen (...) Når jeg ser på det med nutidens øjne, har jeg ondt ved at forstå, at ikke de arme unger blev helt ødelagte, eller at ikke myndighederne simpelt hen forbød det; men det var vel nok, fordi sognerådet bestod af de større bønder, som selv holdt drenge, og de havde det vel ikke stort bedre (...) Når så den slags ting kom på tale ved enkelte lejligheder, blev det altid sagt, at drengen og hunden var i een rangklasse, men jeg tror nok, at hunden var forrest«. En dag skete der noget helt uhørt. »Det skete engang i sommeren 1873, at drengene med den lille dagløn ville gøre strejke. De var en snes stykker i alderen fra 10 til 13 år, som gik til Brøcher [bestyreren] en middag. En smedesøn fra en af landsbyerne, som var den modigste, gik foran og sang: »Nu dages det brødre, det lysner i øst«. Brøcher modtog dem med et: Hvad Satan vil I? Det havde nær taget pippet fra dem, men smeden fik dog samlet så meget mod, så han fik sagt, at de var blevet enige om, at de ville have 4 skilling mere om dagen, ellers ville de gå hjem. Da Brøcher havde betænkt sig lidt på det, bad han dem gå til deres arbejde og hver især sige til deres fader om at komme og underhandle med ham, og enden blev, at de fik de 4 skilling«¹⁰⁰⁾.

1906 lå omtrent 2/3 af værkerne i Jylland, af arbejdsstyrken virkede her imidlertid kun 44 pct. De jyske værker var gennemgående betydeligt mindre end teglværkerne på Øerne. I overensstemmelse hermed var det navnlig Øernes værker, der benyttede mekanisk kraft, omtrent 3/4 mod kun 46 pct. i Jylland. (Arbejdere ved strygebordet, formentlig Støvring 1910. Foto: Arbejderhev. Bibl. og Arkiv).

Im Jahre 1906 legten etwa Drittel der Ziegeleien in Jütländ. Die jütländische Ziegeleien waren meistens minder als die auf der Inseln.

In 1906 about two thirds of the tile-works were in Jutland. These were mostly smaller than those of the islands.

Samme år vedtog Rigsdagen den såkaldte Fabrikslov, der forbød benyttelsen af børn under 10 år i industrien og gav retningslinjer for 10-18 åriges arbejdstid. Rigsdagen var dog betænkelig ved på denne måde at lægge bånd på den personlige frihed og den frie konkurrence, og loven administreredes lempeligt. Forskellige teglværker fik dispensation til i sommertiden at benytte børn 10-11 timer hver anden dag, og unge fik lov at arbejde 14 timer med 2 timers hvil⁽¹⁰¹⁾. Et par eksempler: »Af de i årets løb indkomne andragender om lempelser i forskellige af lovens bestemmel-

ser er følgende blevne bevilgede: (...) 1 om tilladelse til i et teglværk at benytte unge mennesker til arbejde fra kl. 5½ morgen til kl. 7½ aften med 2½ times fritid⁽¹⁰²⁾. - »Et teglværk har erholdt tilladelse til at benytte unge mennesker fra kl. 5 morgen til kl. 7 aften med mindst 2 timers hvil⁽¹⁰³⁾. Trods dispensationerne fra Fabrikslovens bestemmelser blev den hyppigt overtrådt, og retsvæsenets opbakning bag fabriksinspektørerne var lemfældig. Især i provinsen var dommere og fabrikanter ofte sammenspiste, sagerne behandledes i al hast, og lovovertrædelserne takser-

des efter lavt bødeniveau¹⁰⁴): »For at have benyttet børn til overarbejde have to teglværksejere (...) erlagt hver en bøde af 20 kr.«¹⁰⁵). Nogle virksomheder nægtede pure at følge loven. En af de besværligste fabrikker lod, iflg. Arbejdstilsynets journalsager, til at være teglværksejer Friederichsen, Nivå og Lillerød. »Må jeg venligst bede Dem undersøge min virksomhed af praktisk vej«, skrev han til fabriksinspektør Topsøe i 1882, »forinden De dømmer og standser hele min forretning; thi De må huske på, jeg arbejder ikke med svende og lærlinge og slet ikke fabriksmæssigt. I dag er det godt vejr, så kan vi arbejde; i morgen er det regnvejr, så drikker de dem fulde; den tredje dag kan vi muligt arbejde; men så skal vi rette os efter klokken. Nej, lad os så holde op med disse folk; så må vi atter tage en flok tyskere herind i landet, som kan rejse hjem med pengene«. Som svar herpå gav indenrigsministeriet sig så langt, at man ville holde de drenge, der kørte med ler, udenfor loven, og for de øvrige fik Friedrichsen vidtgående dispensationer. Men det hjalp intet, han vedblev at påstå, at arbejdet var friluftsarbejde og derfor ikke kunne høre ind under Fabriksloven. Først efter flere retsmøder fik man ham i 1885 til at bøde 90 kr., og før den tid er Fabriksloven i alt fald ikke blevet gennemført på hans enemærker¹⁰⁶).

I andre tilfælde voldte det arbejdsinspektørene vanskeligheder at bedømme, om ansvaret for en overtrædelse af loven tilkom arbejdsgiveren

eller børnenes forældre. Ikke sjældent traf de på arbejdspladserne børn, som var med, for at deres forældre kunne have opsyn med dem. Det kunne da hænde, at forældrene, hvis de arbejdede på akkord, lod børnene give en håndsækning med, ja måske arbejde med hele tiden - og var dette så med virksomhedsledelsens vidende og vilje? På et teglværk lod de arbejdende kvinder således deres børn under 10 år gå til hænde, men børnene var ikke fæstet af værket¹⁰⁷).

Med den umådeholdne beskæftigelse af alle arbejderfamiliens medlemmer uden for hjemmets sfære fulgte en laden-stå-til, der undertiden kunne mærke mindreårige for livet: »Stine gik i de unge dage på teglværket og »lod Vorherre være barnepige«, som konerne sagde, når de gik meget på arbejde. En gang gik det galt, en lille pige var kravlet op på en kakkellovnsbænk, hun faldt ned mellem væggen og den hede kakkellovn, og den ene kind brændte fast til kakkellovnen, så der var fremkommet et stort, uhyggeligt brandsår, inden de større børn fik den lille Marie slæbt væk. Den lille pige kom sig, men et rødt, flammende ar skæmmede hendes ansigt«¹⁰⁸).

Med til billedet af teglværksarbejderens livsvilkår hører også arbejdsdagens omfang, arbejdsbetingelserne i produktionsprocessen og boligforholdene.

Teglværkerne lå næsten stille om vinteren, men havde til gengæld en

Der foregik en betydelig koncentrering. Mens det gennemsnitlige antal arbejdere pr. teglværk i 1897 var 11,2, var tallet i 1925 23,5. I 1897 havde 3/10 af værkerne mekanisk kraft, i 1925 over 9/10. (Ballerup Teglværk 1913. Foto: Arbejderbev. Bibl. og Arkiv).

Während die durchschnittliche Zahl von Arbeiter je Ziegelei im Jahre 1897 11,2 war, war die Anzahl im Jahre 1925 23,5. 1897 hatten 30% der Ziegeleien mechanische Kraft. 1925 über 90%.

While the average number of labourers per tileworks in 1897 was 11,2%, the number in 1925 was 23,5. In 1897 30% of the works had mechanical power, in 1925 it was more than 90%.

overordentlig lang arbejdstid i sommerhalvåret. Iflg. arbejdsinspektørernes opgørelse havde i 1875 91% af ler- og stenvarefabrikkerne, hvoraf teglværkerne udgjorde hovedparten, en arbejdsdag på 13 timer eller derover¹⁰⁹). 1885 benyttede 88,9% af ler- og stenvarefabrikkerne en arbejdsdag på 13 timer og derover - pauser iberegnet¹¹⁰). Ti år senere havde $\frac{3}{5}$ af virksomhederne en effektiv daglig arbejdstid på 11 timer og derover; hertil kom så hvile- og spisepauser på 2-2½ time, hvorved en bruttoarbejdsdag blev på 13-15 timer¹¹¹). 1900 var den daglige sommerarbejdstid - med fradrag af hvile- og spisetider - 11 timer og derover i op mod 40% af ler-, glas- og stenvarefabrikkerne, mens der i

over halvdelen benyttedes en effektiv arbejdstid på 10-11 timer, svarende til en arbejdsdag på ca. 12 timer¹¹²).

Arbejdsgivernes organ kunne forkynde: »På nogle steder have arbejderne stillet krav om kortere arbejdstid. Hvor gerne arbejdsgiverne end ville komme deres arbejdere i møde, så er dette dog et punkt, som teglværkerne dårligt kunne være tjente med at gå ind på (...) Heller ikke set fra teglværksarbejdernes standpunkt forekommer det os, at en indskrænket arbejdstid vil være heldig, thi det gælder dog for arbejderne om at tjene det mest mulige, inden den stille tid kommer¹¹³). Der var dog trods alt fysiske og sociale grænser for arbejdsdagens udvidelse, og efterhånden koncentre-

rede arbejdsgiverne sig om en forøgelse af arbejdets intensitet og produktivitet.

De betingelser, hvorunder teglværksarbejde udførtes, var karakteriseret ved tungt, anstrengende legemligt arbejde, ekstremt lange arbejdsdage, børne- og kvindearbejde, utilstrækkelige sikkerhedsforanstaltninger og sanitære forhold i virksomheden, manglende lovgivne beskyttelsesbestemmelser og tiltagende anvendelse af maskiner. Det paradoks: at måtte arbejde for at leve, med risiko for at blive lemlæstet af arbejdet, var en håndfast realitet. Herom vidner de offentliggjorte tabslister fra teglproduktionens slagmarker:

»Lollandsk teglværk. En tipvogn, fyldt med ler, væltede oven på tilskadene ene ben, der brækkede. Han gik ved siden af vognen, og væltningen formenes foranlediget ved, at hesten ved forandret gangart rykkede for stærkt i hammelkæden (...) Jysk teglværk. Ville fjerne en sten i valseværket, men undlod at slå valserne fra. Fattede stenen med en jernkrog og ville tage den med venstre hånd, der imidlertid såvel som armen blev trukket ind mellem valserne og knust, amputeret mellem albu og skulder (...) Sjællandsk teglværk. Afdøde var tilligemed to andre arbejdere beskæftiget i lergraven. Der var just underhugget en klump ler, der skulle nedkiles, da denne begyndte at skride. Da der blev varskoet, blev de andre stående bag tipvognen, hvor-

imod afdøde løb frem og rantes af leret, der ganske begravede ham (...) Sjællandsk teglværk. Ved bremsning af lervognen, der transporterer ler til strygemaskinen, læderede tilskadens højre tommelfinger, der er bleven forkortet med noget mindre end halvdelen (...) Fynsk teglværk. Afdøde var beskæftiget med at underhakke en 10 fod høj lerbænk, der pludselig skred og aldeles begravede ham. Skønt han var udgravet efter ca. 3 minutters forløb, var han allerede død«¹¹⁴). - »Afdøde skulle køre et læs mursten gennem en port på tørreladen, hvor han senere fandtes siddende klemt ihjel mellem stenene og portens overkant, bukket forover. Ingen øjenvidner (...) Under arbejde i det i lergraven stående pumpehus faldt pumperøret over mod mandens højre ben og beskadigede det ret betydeligt neden for knæet (...) Mistede de to yderste led af venstre pegefinger og yderste led af langfingeren ved at borttage en sten i valserne ved strygemaskinen (...) Et stort stykke ler, som på grund af regnen havde løsnet sig, styrtede ned over tilskadekomne, der stod i lergraven, og ramte hans højre lår, hvorved fremkom et skråt brud af lårbenet (...) Væltede med en tipvogn fyldt med ler, der faldt over ham og forårsagede et brud af højre skinneben og stærk læsion af muskulaturen«¹¹⁵). - »Tilskadekomne skulle rense valserne, hvilket han udførte med hænderne, der blev grebne af valserne, der frembragte et stort sår tværs over højre hånd. Førtes til syge-

Arbejdsgiveren videreførte i starten arbejdsprocesserne i den form, hvori de også tidligere blev udøvet. De nye maskiner og ovne blev betjent af arbejdskraften uden formaliseret uddannelse. Men en økonomi baseret på minimering af tid krævede frembringelse af den nødvendige disciplinering. Som enhed af arbejdsproces og værdiøgningsproces må produktionen koordineres og overvåges. (Foto: Arbejderbev. Bibl. og Arkiv).

Die neuen Maschinen und Öfen wurden von Arbeitern ohne formalisierte Ausbildung bedient. Eine Wirtschaft, die auf Zeitminimierung basiert war, forderte das Schaffen der notwendigen Disziplinierung.

The new machines and kilns were operated by labourers without vocational training. An economy based on the minimizing of time demands the development of the necessary disciplining.

huset, hvor han nogle dage senere døde af stivkrampe«⁽¹¹⁶⁾. - »Da tilskadekomne, som var beskæftiget med at læsse mursten, stod i en bøjet stilling for at opsamle stenene fra nederste lag, styrtede en stabel mursten ned over ham, og der opstod et brud af hvirvelsøjlen (...) En tipvogn løb af sporet, hvorved tilskadekomnes venstre fod kvæstedes (...) Tilskadekomne mistede synet på venstre øje derved, at han snublede over en halv-væltet trillebør, hvorved nogle dråber salpetsyre sprøjtede op i øjet«⁽¹¹⁷⁾. - »Ville som maskinist afhugge en ende metaltråd, der sprang op i hans venstre øje og sårede dette (...) For-

ulykkede, der sammen med flere andre, var beskæftiget med afdækningsarbejde, blev, da han stod og ventede på, at de tømte tipvogne skulle komme tilbage, begravet under en jordmasse, som styrtede ned, uden at han, der var tunghør og stod med ryggen mod skrænten, bemærkede det. Da han næsten var udgravet, tilsyneladende i uskadtilstand, kom der et nyt skred, der kastede en betydelig jordmasse over ham. Da han 10 minutter efter var udgravet, var han død«⁽¹¹⁸⁾.

Arbejdernes boligforhold var af forskellig standard. Det var en nødven-

dighed, at man skaffede de tilrejsende nomader tag over hovedet. På Hakkemose, der hvad logering og renlighed angik, var lidt af et mønsterværk, blev svenskerne indlogeret »på «Kasernen«, en lang teglhængt bygning (...) Der var spartansk indrettet; man kom ind ad en dør i hver gavl (...) og langs med de to vægge, der var hvidkalkede, stod sengene side om side med en lang gang i midten. På væggen og i vindueskarmen hang de sparsomme klæder, svenskerne førte med sig. Senge og sengeklæder tilhørte værket; en dansk kone havde tjansen med at rede »svenskersengene«, og en anden havde »svenskervasken«¹¹⁹⁾. Det var almindeligt, at flere af de faste folk boede i arbejderboliger, som hørte til teglværket. Justitsråd Langgaard, grundlægger og ejer af Hakkemose, købte omkr. 1867 en ejendom på Sengeløse Mark. »Denne ejendom blev indrettet til arbejderbolig, og den gav husly til en 5-6 familier. »Lejlighederne« var yderst primitive, fra gården kom man lige ind i køkkenet og derfra ind i den eneste stue, familien havde; overalt var der murstensgulv (mursten var der jo nok af på Hakkemose). Møblerne var bord, foldebænk og langbænk og en omhængsseng til ægteparret i stuens ene hjørne. Nogle havde to omhængssenge, og i den ene lå så alle de større børn, der blev redt med hovedgærde i begge sengens ender, og så kunne den magelig rumme en 6-7 børn. Hvor man ikke ejede to senge, blev der redt i en slagbænk, eller kunne man få fat i

et gammelt dejgtrug, kunne der godt ligge et par unger i sådant et (...) Beboelsen blev i daglig tale kaldt »Slottet«, og en naboejendom, der også blev lejet ud til teglværksarbejdere, blev kaldt »Trekroner«. Disse huse var meget gamle og undergravede af rotter og mus; rotterne åd ved højlys dag sammen med de få høns, som kørerne var ejere af; der skal have været frygteligt koldt at bo i det gamle »Slot«, hvor vinden peb ind gennem de lerklinede vægge. Marie Hans Niels dækkede murstensgulvet med sække, for at ikke hendes små børn skulle fryse alt for slemt om fødderne. Marie havde først boet i brænderhuset, hvor der var lagt fjællegulv (...); hun havde haft sit fjællegulv pænt hvidt og sandstrøet, hvor hun boede før, og hun kunne ikke forlige sig med murstenene, og alligevel var der i mange af lejlighederne meget rent og hyggeligt. Hos Stine Niels Ols', hvor der var 5 børn, var der altid rent og pænt, blomster i den smalle vindueskarm, et skibsur på væggen og en »fugl«, der, klippet ud af kulørt papir, dinglede i en tråd over stålampen (...) Hos Gustav Magnussons, en yderst fattig, svensk familie, var der tomt og uhyggeligt, væggene var kun oversmurt med hvidtekalk, og »møblerne« fortjente ikke dette navn. Den unge kone var overlæsset med små børn, der løb rundt uden bukser, kun med en laset uldklokke om livet, de »klattede« alle vegne, og det var ikke let at komme tørskoet ind i stuen«¹²⁰⁾. Kort efter århundredskiftet artiku-

lerede nogle arbejdsgivere ønsket om at knytte deres faste folk til sig ved at placere dem i små arbejderboliger - ikke for at påtrykke beboerne et paternalistisk formynderskab, heller ikke ud fra patriarkalsk-filantropiske principper, men ud fra beregning: for at fastholde arbejdskraften ved at bringe indvånerne følelsen af at være hjemmeføddinger i teglværksriget. »Hvorom alle er enige - såvel landmænd som teglværksmænd - er, at der bør gøres noget for at beholde landarbejderne ude på landet. De bør hindres i at søge til byerne, ved at forholdene på landet gøres så gode og behagelige for dem som muligt (...) Nægtes kan det ikke, at de boliger, arbejdere har på teglværker og ved gårde, ofte er mindre indbydende (...) Selv om en arbejdsgiver ikke af kærlighed til sine arbejdere vil bygge nye, gode huse til dem, så bør han gøre det alligevel (...) i sin egen velforståede interesse, fordi det lønner sig at have veltilfredse arbejdere i hyggelige, sunde boliger (...) Hvis de lokale forhold tillader det, bør husene lægges således, at de kan sælges til arbejderne. De bør ikke ligge ganske tæt ved teglværket. Arbejderne sætter pris på at bo et stykke fra arbejdsstedet (...) Hertil kommer, at husene vil være mere værd i handel og vandel, hvis de ikke ligger lige ved teglværket. Blandt de forskellige arbejdere på teglværkerne, er de, der EJER deres huse, som regel de bedste. Det er ofte støtte og solide folk, som man kan stole på«^[21].

Der foregik i teglværksejernes kredse en indgående drøftelse af ledelsesstrategier i forhold til arbejdsstyrkens sammensætning og kvalifikationer. Arbejdsgiverne famlede i disse forsøg efter en teori og en praksis for »management«. De stod overfor arbejdsledelsesproblemer, der afveg ikke blot i omfang, men også i karakter fra dem, der var typiske i tidligere former for produktionsprocesser. At opsyn og kontrol med større grupper af arbejdere var en opgave, man havde mestret længe før, vidner kirker, klostre, borge og slotte fra Middelalderen om. Disse fortilfælde foregik imidlertid under produktionsforhold med ufrit arbejde, stagnerende teknologi og uden tvangen til at værdiøge hver eneste investeret kapitaldel. Den i sådanne situationer nødvendige ledelse forblev af elementær karakter. Men teglværksejeren, der anvendte lønnet arbejdskraft, og som dreves frem af trangen til at kunne opvise overskud og akkumulere kapital, måtte af tvinge sine ansatte den opførsel, der tjente hans interesser bedst, - eller med andre ord påtvinge arbejderne sin vilje - mens de udførte arbejdsprocessen på frivilligt, kontraktligt grundlag. Dermed var grobunden lagt for en ny form for arbejdsledelse, der selv i sine tidlige manifestationer var mere fuldstændig, omhyggelig og beregnende og mere bevidst om sig selv end nogen tidligere ledelsesform. Det var en nødvendig opgave at tilpasse en fluktuerende, dårligt udannet, legemligt overanstrengt og

slet betalt arbejdskraft til en industriel produktionsproces' betingelser. Dette menneskemateriale af mænd, kvinder og børn rekrutteret fra landbrugets underklasse måtte vænnes til et mindstemål af disciplin med hensyn til arbejds-genstand og -tempo. En betingelse for at arbejdsgiverne systematisk kunne udvikle arbejdsorganisationen var, at de kunne opsamle de erfaringer, som eksisterede med hensyn til kontrol og beherskelse af arbejdsprocessens subjektive elementer. På dette stadie var de teoretiske overvejelser endnu begrænset til op-hobning af praktiske erfaringer, som de forefandt hos - eller udvikledes af - den enkelte arbejdsgiver¹²²⁾.

»Man lever her i landet endnu bestandig i en gammel slendrian med hensyn til udførelsen af teglværksarbejde«, hed det beklagende i 1886. »En særlig opmærksomhed må (...) skænkes arbejdernes håndtering af varerne lige fra det øjeblik, disse tages fra maskinen, til det, hvor de læsses på vogne til byggestedet, i hvilken mellemtid stenene atter og atter tages i hænderne. Det er sørgeligt at se, hvor lidt interesse der fra de overordnede side (og som følge deraf også fra arbejdernes) vises, for at stenene ikke beskadiges. I de bløde sten gøre f.ex. arbejdernes fingre indtryk, og hvad de hårde (tørrede eller brændte) angår, så kastes og slås disse imod hverandre, så kanterne springe af. Et skarpt tilsyn med folkene er i denne henseende nødvendigt, så meget mere, som forsigtig håndtering ikke

kræver en smule mere tid og kraft end uforsigtig; det hele beror blot på varen«¹²³⁾.

Rationalisering og intensivering af arbejdsprocessen var påkrævede metoder til højnelse af produktiviteten.

Aug. Sørensen, der omkring 1890 overtog bestyrerpladsen på Hakke-mose var »en streng og bestemt mand, der ikke så igennem fingrene med gammel slendrian. Nye metoder blev indført, og de gamle arbejdere stillede sig kritisk over for dette, de forstod, at selv om »den nu fløjtede fyraften« kl. 7, skulle man helst have bestilt lige så meget som før til klokken 8. Det gik ikke mere at flytte »mærkerne« for formændene, når de talte stenene op, så man kunne forbedre lidt på en lille dagløn, for Sørensen havde øjne både i nakken og i panden. Før havde de gamle, øvede brændere godt kunnet »lure« lidt mellem fyrene, men nu gik den heller ikke længere, der blev stillet kontrol-ure op, der skulle »trækkes« hver halve time. Brænder Rasmus Eriksen svor en dyr ed på, at han hellere ville smadre hele »mekanikken« end trække i snoren en eneste gang. Når Rasmus brændte, blev stenene netop så fine og gule og førsteklases, som de skulle være, og så »ravede« det ingen, at han blundede lidt mellem fyrene. Og Rasmus rørte virkelig så meget ved kontroluret med en knibtang, at det ikke kunne gå mere. Så var Rasmus' skæbne beseglet; han blev »fyret«, og der kom yngre folk til, der ikke vovede at falde i søvn«¹²⁴⁾.

De disciplinære sanktionsmidler var ikke blot afstraffelse, men også positive belønninger. Ved hjælp af rangordning og graduering indplacedes mennesker i en hierarkisk struktur. Da Peter Jensen (f. 1895) blev udnævnt til formand ved Tåstrup teglværk, fik han stiv hat - ellers måtte teglværksarbejderne kun bære huer¹²⁵⁾. Direktør Kofoed talte 1905 på et møde i Dansk Teglmesterforening om »Arbejdsordenen på teglværker«: »Kontrollen må være streng. Arbejderen må stadig have på følelsen, at han bliver iagttaget under arbejdet. Hvor der ikke er tilstrækkelige tilsynshavende funktionærer, tilrådes det at udvælge den dygtigste arbejder i hvert hold - selv om det kun er på 4 à 5 mand - til formand og lægge ansvaret for arbejdets forsvarlige gang på en sådan mand. Det kan måske i begyndelsen knibe med en sådan formands autoritet overfor sine kammerater, men er arbejdslederen fornuftig i sin fremgangsmåde, f.eks. ved at give formandens stilling lidt glans og aldrig direkte irettesætte de under formanden stående arbejdere, men stadig kun gøre formanden ansvarlig, da vil autoriteten vindes efterhånden. Disciplinen (...) må på det strengeste hævdes ved rolig og forstandig rettelse og påtale, med bestemthed og ro. Rolig, men ubøjelig optræden. Efterhånden vil arbejderne selv indse, at en rolig og bestemt arbejdsledelse og disciplin er til deres egen fordel. Det må nøje påses, at enhver given ordre - den være mere el-

ler mindre betydelig - uvægerlig respekteres«¹²⁶⁾. Ud over lydighed tilsigtede disciplinen at kombinere en maksimering af arbejdsydelsen med en minimering af modstanden. Produktionsprocessens gnidningsløse forløb krævede, at arbejderen indordnede sig under mindst mulig ydre tvang. Pligtfølelsen måtte inderliggøres.

»N-n« fremførte: »Jeg mener, man skal forlange meget af en arbejdsmand, men man skal også betale sine folk således, at de kan være tilfredse, når regnskabsdagen kommer, selv om de indrømmer, at de har måttet arbejde hårdt - og særlig bør man lægge vægt på at lære folkene at arbejde rent maskinmæssigt. Når de går i gang om morgenen, skal det gå jævnt, støt og roligt, lige til værkets fløjte melder, at nu er det måltid og hviletid, og man vil lidt efter lidt få fornøjelsen at se sindige ansigter og roligt arbejdende hænder, som ikke behøver hverken forvalterens eller formandens evige påskyndelse«¹²⁷⁾.

Teglværksarbejdet var en materialeudvindende produktion, som stod i direkte samspil med ydre, uregelmæssige naturbetingelser. Det var et arbejdsområde med simpelt arbejde og ufaglært arbejdskraft, hvor de individuelle arbejdskraften let lod sig udskifte: »Murstensfabrikationen (kræver) jo ingen særlig uddannelse af folkene og en almindelig kraftig og flink arbejdsmand, hvem hænderne sidde nogenlunde godt på, behøver ikke

mange timers øvelse, før han kan grave ler, kaste i murstensmaskinen, sætte sten af osv.«¹²⁸⁾. Arbejdsdelingen var karakteriseret af indbyrdes adskilte bearbejdningsfunktioner: gravning, lerberedning, formning, tørring, brænding. Det var derfor nok så meget det personlige despoti som maskinernes tvang, der bestemte arbejdsprocessen.

Erfaringsmæssig rutine og faglig kunnen var en langt mindre betydende kvalifikation end det fysisk-psykiske præstationspotentiale, idet de konkrete færdigheder, der krævedes for at betjene arbejdsmidlerne, kunne tillæres på selve arbejdspladsen. Derimod stillede der krav om en række mere abstrakte basiskvalifikationer, fremfor alt visse grundlæggende holdnings- og adfærdskvaliteter. At lade sin arbejdssevne modificere i overensstemmelse med arbejdspladsstrukturen forudsatte et socialt og psykisk beredskab, d.v.s. dyder som flid, påpasselighed, ansvarlighed, udholdenhed, hurtighed, præcision, pålidelighed...

Arbejdsgivernes håndhævelse af deres suveræne disciplinær- og ledelsesmagt over personalet fandt sit aktmæssige udtryk i arbejdsreglementer og -kontrakter, der ikke blot fastsatte visse ordensregler, men også krævede, at arbejderne stillede sikkerhed for deres opførsel i form af løntilgodehavende. I reglementet for Hane-mose teglværk fra 1888 hed det: »Den rette forståelse af dette reglement tilkommer forvalteren, og kan

tvistigheder ikke indanks for nogen domstol, men må have sit forblivende ved forvalterens afgørelse«¹²⁹⁾. Arbejdsreglementet var ophængt på kontoret, og ved ansættelsen blev arbejderne henvist til at læse det, hvad de fleste svenskere var ude af stand til, da de iflg. herredsfuldsmægtigens udsagn »hverken kunne læse eller tale dansk og undertiden ikke en gang kunne skrive deres eget navn«¹³⁰⁾. For nogle arbejdere blev der udfærdiget en særskilt kontrakt. En af disse er bevaret og undertegnet Svend Peter Gustafson med vedføjet forkortelse: »m.h.p.p.« - med hånden på pennen: Gustafson var ikke i stand til at skrive sit navn¹³¹⁾.

På grosserer Otto Langballes teglværk ved Århus gjaldt i mange år bl.a. følgende kontraktbestemmelser: »... 3. Spade og skovl må arbejderne selv medbringe, da sådanne ikke fås udleverede ved værket. 4. Arbejdets opgørelse finder sted hver fredag aften for den forløbne uge, hvoraf de $\frac{7}{8}$ udbetales den påfølgende lørdag aften, hvorimod den $\frac{1}{8}$ bliver stående for hver mand ugentlig, fra driften af værket begynder, indtil den ophører. 5. Med hensyn til god ordens overholdelse bestemmes, at enhver skal iagttage en rolig og anstændig opførsel så vel under som udenfor arbejdet på teglværket, ligesom de bestandig skal være på arbejdspladsen og påbegynde arbejdet til den bestemte tid, der tilkendegives ved fløjten med dampfløjten eller på anden måde. Så skal også enhver efter bedste evne

De umenneskelige forhold, det endeløse slid, var det normale. Undertiden blev det normale uudholdeligt. Selv for de sagtmødige. (Lofibro Teglværk ca. 1904. Foto: Lokalthistorisk arkiv for Aalborg kommune).

Die unmenschlichen Verhältnisse, die endlose Schinderei, waren normal. Bisweilen wurde das normale unerträglich. Selbst für die sanftmütigen.

The inhuman conditions, the constant grind, was normaly. Sometimes the normal became unbearable. Even for the meek.

stræbe at befordre teglværkets tarv ved flid og påpasselighed og lige villig gå til hvilket som helst arbejde, der bliver ham anvist. For så vidt som nogen mod forventning skulle glemme at iagttage foranstående, vise ligegyldighed ved arbejdet, uforsvarlighed imod medarbejdere eller modvilighed mod foresatte, da er forvalteren berettiget til, når han finder det tjenligt, at fjerne vedkommende fra teglværket, og da fortabes enhver som helst ret til det beløb, som vedkommende måtte have til gode ved teglværket, ligesom enhver, der forlader

arbejdet, enten for kortere eller længere tid, uden tilladelse af forvalteren, forspilder sin ret til atter at tages i arbejde, og fortaber, ligesom ovenstående, al ret til den del af arbejdslønnen, som han måtte have til gode ved teglværket, og vedkommende må desuden stå teglværket til retslig ansvar for ethvert tab, det måtte lide ved kontraktsbrud¹³²⁾.

Den industrielle produktions adfærdskrav var forbundet med en kvalitativt ny form for driftsundertrykkelse. I forsøget på at gøre arbejderne hele adfærd mere formålsrettet

måtte der gennemtvinges minutiøse forbud mod enhver sansemæssig, lystbetonet adspredelse, der kunne tænkes at virke forstyrrende ind på arbejdet: Da en arbejder på Allerød teglværk en dag i middagspausen i ejeren »hr. Friederichsens påsyn tilod sig at ryge en cigaret, slog han ham over fingrene, så cigaretten fløj langt bort (...) En anden, der i middagspausen røg sig en pipe tobak (...) blev herfor idømt en bøde af 2 kr.«¹³³⁾. Peter Jensen, der 1918 blev ansat på Sølyst teglværk, slap ikke så nådigt: »En dag havde jeg fået en pakke cigaretter, som jeg røg i frokostpausen, men da klokken var 13, og cigaretten endnu ikke var røget færdig, syntes jeg, det var synd at smide den ud, og så skulle jeg lige til at gå i gang ved maskinen, da den stoppede. Jeg så bag ved mig, og opdagede, at det var inspektøren, der havde stoppet den. Jeg måtte ikke ryge, mens jeg arbejdede, men selv stod han og røg på en stor cigar! - Denne vej med dig - ud! sagde han«¹³⁴⁾.

Heroverfor stod den enkelte arbejder ret forsvarsløs.

Når utilfredshed blandt arbejderne gav sig åbenlyse, spontane udslag, kunne teglværksejeren blot skille sig af med de mest fordringsfulde eller opsætsige. »Vi kender alle typen på den mand, som vi nødtvungent antager til at »fylde ud«, man har straks det indtryk, at han ikke er meget værd, men han tæller dog én, og man mangler måske 10; så tager man ham,

han er hos os i 8 dage, taler stort, agiterer blandt kammeraterne, bestiller meget lidt, men klager stadig over, at fortjenesten er for lille. Tilslidst lader vi ham gå, han gør mere skade end gavn, og han går så til den næste, og kan i løbet af en sæson nå at blive vidt berejst. Det går så længe, de gode tider varer, men når de dårlige tider kommer, er manden færdig, ingen vil have ham, han er heller ikke meget værd, og han havner ofte på ladegården«¹³⁵⁾.

Det var hovedsagelig byernes standsbevidste, faglærte arbejderlag med gamle håndværkertraditioner i ryggen, som prægede udviklingen af fagbevægelsen. De ufaglærte, som tilbød deres arbejdskraft på teglværkerne, når sol og forårsvind havde gjort lergravene fremkommelige, stod langt svagere. Det var en broget, spredt flok, uden faglige traditioner. De måtte tage arbejde, hvor det var at få: ved landbrug, snekastning, dræning, stenslagning, jernbaneanlæg, i tørvemoser. Den samme mand kunne i løbet af et år være beskæftiget i flere af de nævnte grupper, når han ikke ind imellem var henvist til at hutle sig igennem som arbejdsløs.

Drevet af naturens og samfundets lunefulde omskiftelser gik de fra det ene til det andet. Deres fremtidsudsigter var usikre og en kontinuerlig lønkamp måske ikke af afgørende betydning for den enkelte familie: en del var ugifte, tilvandrede, uden tilknytning til stedet. Hvad de havde til fælles var arbejdets hårdhed, den

lange arbejdstid, udkommets begrænsede størrelse.

Men eksistensen har ikke automatisk sin »egen« tilsvarende bevidsthed. Det kunne være svært med forstanden at følge den omvej til erhvervelse af goderne, som kravet om solidaritet udpegede: at give afkald på fornødenheder for at skabe et våben i kampen for en varigere opfyldelse. Der skulle nogen forudseenhed til at sætte sig ud over den kendsgerning, at hver øres fagforeningsbidrag måtte betyde et afsavn i hjemmet.

I forlængelse af den tilvante, udvejsløse elendighed herskede hele traditionens underklassebevidsthed. Almuesindets duknakkede underdanighed var indgroet. »And's Nilen, havde en gang fået halvanden pægl for meget i arbejdstiden, og var så uheldig at møde justitsråden på stenpladsen. And's Nilen blev befippet og ville gøre en dyb »reverens« for sin foresatte, men Langgaard sagde blot: »Du er jo både fuld og beskidt, dit svin, gå hen og vask dig«. And's Nilen styrtede af sted og havde nær faldet over en spand tjære; han troede, det var vand og dypede både hænder og hoved i væsken; Anders havde nær forgået af smerte, da solen brændte tjæren helt ind i huden på ham«⁽¹³⁶⁾.

Engang tog nogle arbejdere mod til sig og opsøgte den iltre, tyske bestyrer på Hakkemose, H. Bröcker, »for at få lidt lønforhøjelse, vel højst 25 øre, men Bröcker blev som himmelfalden: »Fanden, Satan da, er di Men-

nichen blefen dossede da«, sagde han, »dror de, man grafer penger op af jorden da!««. Hvorefter de luskede slukørede bort med uforrettet sag⁽¹³⁷⁾. Et vredesudbrud. Mere skulle der ikke til.

Gammel tyende-trofasthed og psykisk forkuethed blev længe holdt i live af en række træk i livs- og arbejdsmiljøet. Da Bröcker, der var bestyrer i ca. 40 år, døde omkr. 1892, fik hver husstand, der havde forbindelse med værket, hans billede til erindring. »I arbejdernes stuer hang på hæderspladsen over bordensbænken både et billede af justitsråden og et af Bröcker. Også et våbenbroderbrev, kunne man se adskillige steder indrammet og ophængt på væggen«⁽¹³⁸⁾.

Da direktøren for aktieselskabet »Ny Kalkbrænderi's Teglværker«, H. Lund, i 1902 havde 25 års jubilæum som leder af Bloustrød teglværk, fejredes han i dagens anledning »med deputationer fra forskellige sider, således overræktes der ham bl.a. (...) et sølv-skrivetøj fra Bloustrød teglværks arbejdere (...), 2 par sølv-tekker fra arbejderne på Tornevang teglværk«⁽¹³⁹⁾. Der var da kun gået 6 år, siden direktør Lund først havde knægtet foreningsretten ved at fyre flere ledende medlemmer af den lokale socialdemokratiske arbejderforening og true samtlige arbejdere med afskedigelse, hvis de ikke meldte sig ud af foreningen. Dernæst afslog han enhver forhandling om arbejdernes krav om forhøjelse af daglønnen til 3

kr. og forkortelse af arbejdstiden fra 11 til 10 timer. Den derpå følgende strejke brød sammen, efter at direktøren havde indlogeret svenske skruebrækkere på teglværket og ladet 7 mand af de strejkende udsnude af værkets lejligheder ved politiets hjælp¹⁴⁰⁾. - Nu havde de skillinget sammen og frembar som et sonoffer: et sølv-skrivetøj.

Men der var gæring i mange sind, en begyndende utålmodighed, eller måske en svigtende tålmodighed. Mennesker, som i årevis havde gået deres vanegang til og fra arbejde, standsede måske en dag op og begyndte at stille urimelige spørgsmål, sådan som de landarbejdere, Henrik Pontoppidan har skildret: »Det kunne vel mellem stunder hænde (...), når lemmerne værkedede af den lange, slidfulde sommer (...), at en og anden, der våd og foraset slæbte sig hjem i mørkningen til sin nøgne stue, pludselig standsede med hånden over sit store tomme hoved som for at spørge: hvor vel egentlig disse deres værdier blev af? Om de nogen sinde kom igen? Og hvem der hævede renterne? ... Og der kunne komme som et tryk inde i brystet; noget ubestemt noget, der bankede og pressede på og ville frem«¹⁴¹⁾. Det kunne være en begyndelse.

»Sidst i firserne begyndte en ny ånd at røre sig blandt arbejderne, og det var socialismen. I »Blæsenborg«s ene lille indsidderstue boede Hans Madsen med hustru og 4-5 småbørn, han talte det nye partis sag ved vælgermø-

derne både i Sengeløse og på Tåstrup Nykro, han manede sine standsfæller til at holde sig vågne og forstå deres menneskeværd. De skulle læse det nylig startede partiorgan »Social-Demokraten«, for »vi arbejdere mangler oplysning«, sagde Hans Madsen. Folk havde aldrig hørt noget lignende før, og Hans Madsen blev meget forskelligt bedømt; nogle sagde, han var en rask mand og en dygtig brænder, og andre sagde, at han var skruptosset. Nogle børn gemte sig, når de så »socialisten«, og andre flokkedes om ham og sang for ham, for dem, der kunne lære Hans Madsen »den sidste nye«, så han kunne spille den på harmonika, mens han brændte, fik en skilling eller en pris tobak, som de kunne rulle ind i avispapir og ryge som cigaretter. - Hans Madsens foresatte skaffede ham plads hos et udenlandsk selskab, han skulle til Rusland og lære dem at brænde sten og lervarer. »Og så blev kæften jo stoppet på ham med det samme«, sagde folk«¹⁴²⁾.

Arbejdernes vågnende selvbevidsthed og øgede sammenhold for at forbedre forholdene på arbejdspladserne vakte indædt fjendtlighed hos mange teglværksejere. Arbejdsgiverne benyttede sig af alle midler til at modvirke solidariteten og forhindre faglig sammenslutning. Mest udbredt var forbud mod organisering. Utallige arbejdere afskedigedes, fordi de deltog i agitation eller indmeldte sig i en organisation. Hvor trusler og enkeltafskedigelser ikke slog til, forsøgte man

Både subjektive og objektive faktorer vanskeliggjorde organiseringen for bedre kar: Arbejdernes sociale rekruttering og bagudrettede bindinger, ansættelsesforholdene, sæsonarbejdet, de spredte værker. (Foto: Arbejderbevægelsens Bibl. og Arkiv).

Sowohl subjektive als objektive Faktoren erschwerten die Organisation einer Besserung der Verhältnisse: die soziale Rekrutierung der Arbeiter, die Anstellungsbedingungen, die Saisonarbeit, die verstreut liegende Ziegeleien.

Subjective as well as objective factors hindered the organization for better conditions: the social recruitment of the labourers, the conditions of employment, the seasonal work, and the scattered position of the tileworks.

at binde arbejderne ved kontrakter med indestående løn. »At der ikke i de kontrakter, som forlanges underskrevet, står noget direkte forbud mod at være medlem af en fagforening, er ganske forståeligt; thi hvilken interesse skulle en arbejder have af at være i en fagforening, når han ved kontrakt er bundet på hænder og fødder«, påpegede Social-Demokraten¹⁴³⁾.

Hertil kom en efterretningsvirksomhed i form af sorte lister. Således

vedtog Teglværksforeningen af 1893, at arbejdere, der havde strejket, ikke måtte antages af foreningens medlemmer det første år efter strejken¹⁴⁴⁾.

Som et splittelsesmiddel søgte arbejdsgiverne at oprette alternative, antisocialistiske arbejderforeninger, som det skete ved Frederiksholms teglværk i 1896, hvor en højrepræget arbejderforening skulle samle alle »frisindede« arbejdere, dens medlemmer måtte ikke stå i nogen anden arbejderorganisation¹⁴⁵⁾. Som det kraf-

tigste kampmiddel stod fremskaffelsen af strejkebrydere fra ind- og udland. Nøjsomme landarbejdere, hvis erfaringshorisont var præget af patriarkalsk-personlige arbejdsrelationer, og hvis fremtidsperspektiv måske var koncentreret om engang at erhverve den lille jordlod, tog gerne strejke-ramt arbejde. Og under en langvarig konflikt opstod der også ofte tendenser til skruibrækkeri blandt frafaldne arbejdskammerater. Strejken var for arbejderne et tveægget våben, der ikke kunne håndhæves længere end de hjem, der stod bag og betalte med besparelser på mad og brændsel, kunne holde til det.

Endelig begyndte også arbejdsgiverne at slutte sig sammen. Sjællandske teglværksejere oprettede Teglværksforeningen af 1893. Teglværksforeningen for Jylland stiftedes 1898, og året efter dannedes Dansk Tegl-mesterforening af 1899, der især henvendte sig til inspektører, bestyrere og forvaltere. På foranledning af en strejke i foråret 1896 ved Frederiksholm teglværk nær København tog formanden for Teglværksforeningen af 1893, muremester og direktør for Frederiksholms Tegl- og Kalkværker, Vilh. Køhler, sammen med den hovedrige entreprenør Niels Andersen, initiativet til dannelsen af Arbejdsgiverforeningen af 1896. Denne organisation, der i første række samlede de københavnske byggefag, blev en forløber for den landsomfattende Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening, der i 1898 samlede håndværkets

og industriens arbejdsgivere¹⁴⁶). Dermed var forudsætningen for arbejdsgivernes modstykke til strejkevåbnet, lockout'en, skabt.

Selv om teglværkerne holdt sig ude af storlockout'en i 1899 og bagefter lå med lagre af usolgte varer, så mangede en arbejdsgiver med glæde på dens virkning. I årene forinden havde det iflg. teglværksejerne set ud til, »at arbejderne skulle være herrer på arbejdspladserne, men« - forsikrede man triumferende hinanden om - »den tid er forbi«¹⁴⁷). »Arbejdsgiverforeningen har under lockouten voxet sig stor og stærk, thi arbejdsgiverne have nu endelig indset, at der kun ved sammenslutning kan sættes en bom for arbejdernes stadige overgreb«¹⁴⁸). Der var dog stadig grund til at være på vagt: »Socialisterne søger nu at få tag i landarbejderne, men det må håbes, at skuffelserne bliver lige så store, som de har været ved de mange mislykkede forsøg på at få teglværksarbejderne ind under det socialistiske tyranni, men da teglværksarbejderne væsentlig rekrutteres fra landarbejderne, bør man have et vågent øje med socialisternes agitation. Det er muligt, at den bevægelse, der i år [1904] har hersket blandt landarbejderne i det sydlige Sverrig, kan få nogen indflydelse på de svenske arbejdere, der hver sommer kommer herover for at få arbejde på danske teglværker«¹⁴⁹).

Trods alle hindringer voksede antallet af stabile fagforeningsmedlemmer

i takt med, at fagbevægelsen formåede at tilgodese og gennemføre en række af de mest umiddelbare krav.

»En lille forandring til det bedre er der dog sket i de sidste år gennem arbejderne organisation«, konstaterede Social-Demokraten. »Den forøgede efterspørgsel efter teglværksprodukter førte med sig, at værkerne måtte udvides og måtte søge sin arbejdskraft mellem folk, som allerede kendte arbejderorganisationen, og efterhånden fik disse de andre med sig. I de sidste år har der således på ikke få teglværker været overenskomster mellem disse og Arbejdsmandenes Forbund (...) Den laveste løn gælder for egne i Sjælland, hvor organisationen er dårlig og den højeste for Jylland, hvor organisationen er bedst«¹⁵⁰. I den omstændighed må der have ligget en praktisk, anskuelig indlæringsstilskyndelse.

Oftest lærtes nødvendigheden af solidaritet først gennem erfarede nederlag eller små, usikre sejre. Ved forhandling med Klostermosegaards teglværk opnåede arbejdsmandsforbundets afdeling i Mørdrup 1897 »følgende forbedringer: i månederne fra 1. maj til 1. oktober forhøjes daglønnen fra 2 kr. 25 øre til 2 kr. 50 øre, i oktober og marts måneder fra 1 kr. 45 øre til 2 kr. (...), for april måned fra 1 kr. 65 øre til 2 kr. 25 øre«¹⁵¹. Sådan en 25øre havde jo også sin betydning: mere brød på bordet. Det er ikke muligt her at anstille reallønsberegninger, men til illustration af pengeindtægtens købekraft kan anføres nogle

enkelte detailpriser for samme år. Grøn sæbe kostede dengang 33 øre pr. kg. Margarine: 95 øre pr. kg. Fedt: 91 øre pr. kg. Kaffe: 2 kr. 43 øre pr. kg. Cikorie: 42 øre pr. kg. Brændevin: 27 øre pr. l. Flæsk: 94 øre pr. kg. Klipfisk: 56 øre pr. kg. Rugbrød: 11 øre pr. kg. Byggryn: 21 øre pr. kg. Havregryn: 37 øre pr. kg. Melis: 38 øre pr. kg.¹⁵².

Men mennesket lever ikke af brød alene. Utilfredshed opflammedes ikke blot af materielle standarder, som lader sig måle endimensionalt i penge. Materielle og kulturelle standarders afvigelse fra de fordringer, hvormed de måltes, var afgørende for, at utilfredshed opstod. Forestillinger om retfærdighed, erfaret uret, indignation og håb om en mere menneskeværdig tilværelse var i konkrete situationer uadskilleligt forbundne med økonomiske interesser, i mange aktioner tilmed bestemmende handlingsmotivationer.

Konstitueringen af et disciplineret forhold til produktionen og denne arbejdsdisciplins psykiske forankring rummede konfliktpotentialer. Knægtelse og krænkelse, undertrykkelse og modstand - disse stikord omfatter et vigtigt kampfelt.

1894 udspillede der sig på Antvorskov teglværk en lang og forbitret strid, hvis forløb vi kan følge refereret i arbejderpressen.

28. februar: »På Antvorskov teglværk pr. Slagelse er udbrudt en konflikt mellem arbejdere og arbejdsgiver, en hr. Skov¹⁵³. Årsagen er (...), at

hr. Skov forelagde arbejderne en slags kontrakt til underskrift, hvis indhold var af en sådan beskaffenhed, at ingen ærekær arbejder uden fuldstændig at fraskrive sig al personlig frihed, kunne underskrive den. Den øjeblikkelige følge af arbejdernes vægring ved at skrive under var, at 3 af dem straks afskedigedes. Hr. Skov har rimeligvis troet, at dette nok skulle gøre de andre »bløde«, men dette er ikke sket. Samtlige arbejdere, ca. 25 mand, hvoraf de 22 er medlemmer af fagforeningen i Slagelse, har efter et telegram til »Social-Demokraten« for d. 27de nedlagt arbejdet. Forretningsfører Willumsen (...) er i dag rejst derved for at søge sagen ordnet, hvad vi oprigtig vil håbe, må lykkes ham. Imidlertid ved vi jo så godt, at vore kammerater i Slagelse trænger til hurtig støtte, hvis ikke sagen ordnes ved den conference, som Willumsen i dag vil søge med hr. Skov, og vi opfordrer derfor indtrængende alle organiserede arbejdsmænd på Sjælland, Falster og i København øjeblikkelig at foretage en indsamling til de strejkende«¹⁵⁴). Nu havde de taget deres madkasser og var gået hjem. Hvor længe ville de kunne holde sammen?

3. marts udtrykte Social-Demokraten sin »fulde sympati med, at teglværkets arbejdere, efter at have meldt sig ind i deres respektive organisation, har nægtet at arbejde efter hr. Schous arbejdsordning. Denne tør nemlig nærmest opfattes som en slavekontrakt (...) Næst efter nogle be-

stemmelser angående høflighed og lydighed mod de overordnede og varsomhed overfor maskinerne, hedder det i paragraf 6, at »når en af værkets kunder, der vil købe eller afhente mursten etc., forlanger det af en arbejder, skal denne, selv om hans eget arbejde derved forsømmes, straks opsøge en af sine overordnede og melde ham kundens nærværelse« (...) Sagen er, at der arbejdes i akkord, og der stilles altså den urimelige fordring, at akkordarbejderen skal forlade sit arbejde for at opsøge en af sine overordnede. Selv om arbejderen taber nok så meget af sin kostbare tid, hvis den overordnede ikke er i nærheden, må han bøje sig for kontrakten og for kundens (...) forlangender (...) Endnu værre er dog nr. 7. Den lyder på, at »arbejderne er erstatningspligtige for ethvert tab, som de ene eller i forening med andre (!) påfører værket enten forsætligt eller ved forsømmelighed«. Og videre hedder det: »Arbejderen hæfter for erstatningen med alt, hvad han har til gode hos værket (...) Værket bestemmer, når erstatning skal ydes (...) Værket fastsætter ligeledes beløbets størrelse« (...) En ikke mindre hyggelig bestemmelse findes i paragraf 8, hvori det hedder, at hvis arbejderne har opgivet for lidt arbejde, det vil sige, hvis de har snydt sig selv ved at tælle for få sten, får de i reglen ingen erstatning, selv om værket eller arbejderne senere har opdaget fejlen (...) Det hedder så til slut, at arbejdet fra begge sider kan opsiges med 14 dages varsel, men i tiden fra

1. maj til 1. oktober kan arbejdet ikke opsiges af nogen af parterne (...) Hr. Schous mening er åbenbart kun den, at hindre arbejderne i at søge bedre erhverv, og dertil behøver han en paragraf. Til den svarer en bestemmelse om, at »værket er berettiget til ugentlig at tilbageholde $\frac{1}{5}$ af den fortjente arbejds løn, indtil der er tilbageholdt 50 kr.; disse penge hæfter for arbejderens opfyldelse af sine forpligtelser«¹⁵⁵⁾.

6. marts: »Hr. Schou har i lørdags haft uhyre travlt med at få hektograferet og udsendt følgende skrivelse til alle arbejdspladser i Slagelse og omegn: »Vi tillader os at meddele Dem, at en del af vore arbejdere har gjort strejke. I anledning af, at vi fremlagde for arbejderne en ny arbejdsordning og kontrakt, forsøgte en herværende fagforening, hvortil størsteparten af vore arbejdere var blevne hvervede, at foreskrive os en kontrakt, der skulle gælde mellem teglværket og fagforeningen. Vi nægtede at have noget med denne fagforening at gøre (...) Derefter har arbejderne fortsat arbejdsnedlæggelsen (...) Navnene på de strejkende folk ere: ---
Ærbødigt

Gl. Antvorskov Teglværk. Schou.« (...) Hensigten med et sådant aktstykke er ikke til at tage fejl af. Hr. S. har åbenbart ment, at han kunne gøre de navngivne brødløse ved at lægge dem for had«¹⁵⁶⁾.

15. marts: »Strejken på Gl. Antvorskov teglværk vedvarer fremdeles. Hr. Schou lod ganske vist, som om

han blev mere fornuftig, da han mærkede det var alvor. Den af ham forelagte kontrakt (...) tog han således i sig igen og indrømmede arbejderens beskudne lønningsfordring, hvad akkordarbejdet angik; men desværre viste det sig, at der bag hr. Schous indrømmelse stak en ræv i ærmet, og denne kom frem i den form, at han ville have ret til at afskedige 6 mand og tage 4 på prøve, hvilket selvfølgelig betød det samme som afsked for dem også. Herpå kunne arbejderne selvfølgelig ikke indlade sig (...) To mand af de strejkende har desværre svigtet deres kammerater, idet hr. S. var fiffig nok til at byde dem bedre pladser end de havde, før striden udbrød, og dette kunne disse gæve mænd ikke modstå (...) De to mænd er: Christen Christensen Bai og Peter Davidsen. Foruden disse to har en del andre slavesjæle ligeledes ment at se deres fordel ved under de nuværende forhold at tage arbejde på teglværket, og hr. S. er en uhyre galant mand overfor disse hædersmænd. Han og hans forvalter følger dem til og fra arbejde, som om det var deres egne kære børn, og passer omhyggelig på, at de ikke skal komme i forbindelse med de andre mennesker (...) Hvor hr. S. kan være tilfreds med det arbejde, han i denne tid får udført, er ikke godt at forstå. I den forløbne uge har stenene således kostet ham 2 kr. 50 øre pr. 1000 ved møllen, medens de gamle folk kun forlangte 80 øre (...) Den slags priser bliver hr. S. nok ked af at betale, og det gælder derfor blot

om, at vi kan få de nødvendige midler til at skaffe de strejkende et nogenlunde tarveligt ophold, og vi beder derfor vore kammerater trindt omkring i landet yde den hjælp, som de formå (...) Vi har for tiden 16 mand, hvoraf de 15 er familiefædre, at understøtte«¹⁵⁷).

24. marts: »Hr. Schou vedbliver endnu kampen til skade for arbejderne og til sikker ruin for sig selv, idet det nemlig stadig viser sig, at driften på teglværket går så elendig som mulig. Der laves ikke en gang halvt så mange sten som før strejken (...) Hr. Schou vedbliver dog at våge over sine gæve hædersmænd med en kærlighed, som er ligefrem rørende. Hver aften følger han sine slaver hjem; snart ses han at følge dem til fods, snart til hest og snart til vogns (...) Når blot hr. S. kunne gøre sig fortrolig med, at fagforeninger er et nødvendigt led i samfundsudviklingen, så kunne der ganske sikkert snart opnås en overenskomst (...) Der er i dag tilstillet hr. S. en skrivelse, hvori det tilbydes påny at optage underhandlingerne. Fra 9. marts til dato er der indkommen følgende bidrag til de strejkende: kuponbog nr. 21 ved skræder I. Hansen, Vemmelev, 2 kr. 20 øre. Arbejdsmandenes Forbund, Holbæk, 10 kr. Arbejdsmandenes Fagforening, Køge, 2det bidrag, 7 kr. (...)«¹⁵⁸).

Nu var de materielle og åndelige ressourcer ved at være opbrugt, arbejderne søgte udveje for at få kampen afsluttet.

27. marts: »Endnu i dag (...) har vi ikke set andet resultat af den skrivelser, vi tilstillede hr. Schou, end at han i lørdags aftes havde engageret en gendarmsergent til at følge hædersmændene; der er således ikke udsigt til, at striden så hurtigt bilægges (...) Strejken har nu varet i 4 uger, og vi må desværre endnu en stund appellere til vore kammeraters støtte«¹⁵⁹).

Nu var de møre og rede til at give køb.

6. april: »Arbejderne troede nu, at tiden var inde til at gøre et sidste forsøg på at komme overens med hr. Schou, og sendte derfor 3 mand ud på værket med bemyndigelse til at indgå på den af hr. S (...) forelagte kontrakt med de af arbejderne dertil stillede ændringer. Hr. S. var imidlertid taget til Slagelse, og først kl. 12 middag traf arbejderne ham. De blev straks afviste med den bemærkning, at han havde folk nok, samt truede dem med al landsens ulykke, fordi de havde gået på landevejen kl. 5¹/₂ om morgenen«¹⁶⁰).

Sammenholdet kunne ikke bære mere.

15. april: »Desværre har 3 mand af dem, som hidtil har arbejdet på kontrakt, nemlig Jens Kristian Kristiansen (...), Søren Olsen Petersen (...) og Anders Jensen (...) svigtet deres kammerater og atter taget arbejde på teglværket, hvilket herved, i henhold til foreningens love, meddeles offentligheden (...) Forhåbentlig vil det lykkes de øvrige strejkende at få arbejde andet steds. Vel er det for tiden småt

Alene kampen for de mest elementære økonomiske og sociale krav var en overvældende opgave. Arbejdsgivernes angrebepunkter var sammenholdet, deres våben var intimidering og fyring, »slavekontrakter« og sorte lister, oprettelse af »frie« fagforeninger og indsættelse af skruibrækkere. (Hvorupgaard Teglværk. Foto: Lokalthistorisk arkiv for Aalborg kommune).

Der Kampf um die grundlegende geldliche und soziale Forderungen war eine überwältigende Aufgabe. Der Angriffspunkt der Arbeitgeber war der Zusammenhalt, ihre Waffen war Einschüchterung und Entlassung. »Slavekontrakte« und »schwarze« Listen, die Errichtung »freier« Gewerkschaften und die Beschäftigung von Streikbrechern.

The fight for the most elementary economical and social demands was an overwhelming task. The employers' point of attack was the solidarity, their weapons were intimidation and dismissals, »slave-contracts« and black-listing, the formation of »free« trade unions and the employment of blacklegs.

med arbejde her i byen, men da det alle er dygtige arbejdere, som er bleven brødløse ved hr. Schous vilkårlighed, og da det jo dog stunder mod den tid, da der plejer at blive arbejde, må man håbe, at disse folk (...) må finde anden beskæftigelse i den nærmeste fremtid«¹⁶¹).

5. maj kunne man gøre status: »Siden sidste offentliggørelse er følgende bidrag indkommen: På kuponbog nr. 18, ved blikkenslager Vagenblast, 55 øre. Arbejdsmændenes Fagforening,

Hillerød (...) 6 kr. 55 øre (...) Ovenstående bidragsliste er afsluttet den 1ste maj. Der var endnu i sidste uge 3 mand, som var fuldstændig uden arbejde og 3 andre havde kun delvis beskæftigelse. Udbetaling fandt sted til disse den 4de maj, men skønt vor forening nu har tilskudt, hvad den evner, kunne vi dog udbetale 67 øre pr. dag og $\frac{1}{10}$ mere for hvert barn. Vi håber og venter nu blot, at alle må finde arbejde, og selv om vi så denne gang, på grund af vore forhenværende

kammeraters forræderi har måttet trække det korteste strå, så mander vi os atter op og slutter os stærkere og inderligere sammen til kamp mod vore undertrykkere, og den dag vil ganske sikkert ikke være meget fjern, da arbejdskøberne vil komme til at regne med de organiserede arbejdsmænd i Slagelse. Takkende vore kammerater for den støtte, de har ydet os i denne vor første kamp (...) tegner jeg:

Slagelse den 5te maj 1894. Med kammeratlig hilsen Fr. Hansen⁽¹⁶²⁾.

Det var bare en af disse små anonyme arbejdskonflikter, en lokal strejke af begrænset format. Den retoriske fremskridtoptimisme kan ikke dække over nederlaget. I denne deres første kamp.

Men med denne afslutning var det hele jo ikke forbi.

Sank nogle grupper tilbage i apati, trådte nye ind i bevægelsen.

Rundt omkring kom det fortsat til stridigheder om de forhadte »slavekontrakter«. 1895 lykkedes det ved en kortvarig strejke at få ophævet kontrakten ved Langballes teglværk⁽¹⁶³⁾. Året efter afskaffedes kontrakter på Tilst teglværk⁽¹⁶⁴⁾. På Birkerød teglværk og på Møllers teglværk i Esbjerg blev de afskaffet ved forhandling 1897, »hvorimod det store flertal af arbejderne på Tornevang havde været dumme nok til at underskrive, før de henvendte sig til forbundet«⁽¹⁶⁵⁾.

Ved den Normalarbejdskontrakt,

som år 1900 blev indgået mellem Teglværksforeningen af 1893 og Dansk Arbejdsmandsforbund, blev det bestemt, at teglværksejeren som sikkerhed for god opførelse havde »ret til for hver mand at indeholde et beløb af mindst 25 kroner«, der udbetaltes ved kontraktens ophør. Det tilføjedes, at hvor arbejderne fortabte retten til sit indestående beløb, tilfaldt pengene »værkets sygekasse, eller hvor en sådan ikke findes, da den frie fattiggasse«⁽¹⁶⁶⁾. Hvis ejeren fulgte normalkontrakten, kunne han altså ikke længere stikke de beslaglagte penge i sin egen lomme⁽¹⁶⁷⁾. Videre bestemtes det, at arbejderne skulle have kontrakterne til gennemsyn, før de underskrev. Foruden de enkelte arbejdere kunne også deres organisation medunderskrive. Endelig fastsloges det, at uenigheder ikke måtte føre til arbejdsstandsning, men at strids spørgsmål skulle afgøres ved forligsmægling eller voldgift. Selv om kontrakterne fortsat gav arbejdsgiverne en klemme om arbejderne, var flere teglværksejere alligevel utilfredse. De følte, at deres stilling var svækket, at man havde indrømmet fagforeningerne for stor indflydelse på teglværkerne⁽¹⁶⁸⁾. De omstridte kontrakter gled først ud i 1912, da man fik indført en landsgældende fællesoverenskomst. Dermed var modsætningsforholdet ikke afskaffet, men bragt ind i regulerede baner, hvor forhandling, mægling og samarbejde på centralt plan i vidt omfang erstattede direkte aktion og sammenstød.

Et teglværkstableau. På grund af den lange eksponeringstid måtte de der fotograferedes på forhånd forvandle sig til billede. Afventende har de stillet sig i positur foran objektivet og er blevet stående for altid. Stivnet i ubevægelighed i en verden af bevægelse. (Gandrup Teglværk. Foto: Lokalhistorisk arkiv for Aalborg kommune).

Tableau von einer Ziegelei. Wegen der langen Belichtungszeit waren die zu porträtierenden dazu gezwungen, sich in ein Bildnis zu verwandeln. In der Unbeweglichkeit erstarrt in einer Welt von Beweglichkeit.

A Tileworks-tableau. Owing to the long exposure time, the portrayed had to transform themselves into picture. Set in immobility in a world in motion.

Efter deres tilvænning til det industrielle systems »spilleregler« var det heller ikke længere nødvendigt at udarbejde særlige regler, der foreskrev, at arbejderne skulle udvise lydighed og rolig og anstændig optræden. Det lod sig underforstå som noget helt selvfølgeligt.

Undertrykkelsen, tilpasningen og modstanden antog andre former...

Vi har søgt at skildre de produktions- og livsvilkår, forrige århundredes

teglværksarbejdere var undergivet - og som de på forskellig måde reagerede på.

Vi har højst kunnet antyde, hvad de mon tænkte og følte. Vi ved ikke, hvordan de selv betragtede deres situation. Hvilke langsigtede livshistoriske begreber, de gjorde sig. Om de opfattede sig som land- eller industriarbejdere? Som arbejds- eller husmænd? Mange vidste vel ikke rigtig...

De sled sig krogede med ler og tegl. Det var det hele.

NOTER

1. Jørgen Sestoft, Danmarks arkitektur. Arbejdets bygninger. Kbh. 1979, s. 96.
2. *ibid.*, s. 95.
2. For redegørelser for Teglværksprojektet se: Steen Ove Christensen, Indsamling og formidling i dagens Danmark, i: Fortid & Nutid, bd. XXX, 1983, s. 116-120; samme: Arbejderboliger på teglværker ved Egernsund, i: Fabrik & Bolig, nr. 2, 1981, s. 3-18; samme: Arbejderboligerne ved teglværkerne omkring Nybøl Nor og i Egernsund, i: Pluk fra forskning i Sønderjylland, nr. 2, 1982, s. 2-7; Arne Aabenhus, Teglværksprojektet ved Flensborg Fjord, i: Rampelyset 150, apr. 1982, s. 3-8; Inge Adriansen, Teglværksprojektet i Sønderjylland, i: Rapport fra Nordisk forskersymposium om bevaring og dokumentation af industrimiljøer. København og Horsens 3.-7. oktober 1983. Kbh. 1984, s. 27-33.
4. I tilfældig rækkefølge kan opregnes: Gert Brask, En teglværkshistorie - Sølyst i Nivå. Karlebo lokalhistoriske forening, 1982; Lis Møller Hundebøll, Da bonden brændte tegl. Tofterup 1982; T. Tobiasen Kragelund, Gamle vestjyder fortæller om tegl- og kalkbrænding. Nationalmuseet 1953; Jørgen Rasmussen og Ole Meyer: Gamle teglværker, Kbh. 1968; Jan Kock, Bagte sten, i: Skalk nr. 1, 1973; Elna Møller, Tegl 800 år i Danmark. Tegl nr. 8, Kbh. 1964; A. Korse, Teglbrændingens historie på Broagerland, i: Fra Als og Sundeved, bd. 37, 1958, s. 74-91; P. Christensen, De gamle teglværker ved Dronninglund, i: Vendsysselske Aarbøger, Hjørring 1951; Frode Lund, Teglværker på Ærø, i: Fynske Minder 1968. Odense 1969; Eigil Hansen, Bladstrup Teglværk, i: Fynske Minder 1971. Odense 1972; Olaf Nørgaard, Helligsø Teglværk 1875-1906, i: Historisk Årbog for Thisted Amt 1965. Thisted 1965; Johs. T. Christensen, Fra de små teglværker, i: Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XXIII, 1935; Anna Larsen, Husmænd og Teglværksfolk, i: Fra Københavns Amt 1936-37. Roskilde 1938.
5. Vilh. La Cour, Danske borganlæg til midten af det trettede århundrede, bd. 2. Kbh. 1972, s. 69.
6. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bd. XVIII, Kbh. 1974, s. 149 ff.
7. Elna Møller, Tegl, 800 år i Danmark, Tegl 8, Kbh. 1964, s. 22.
8. Vilh. Lorenzen, De danske Franciskanerklostres bygningshistorie. Kbh. 1914, s. 128 f.
9. *ibid.*, s. 90.
10. *ibid.*, s. 34 og s. 128.
11. *ibid.*, s. 129.
12. Danmarks kirker. Frederiksborg amt. 1. bd. Kbh. 1964, s. 84-90; Laurits Pedersen, Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857, bd. 1, Kbh. 1926, s. 220 f.; Elna Møller, Tegl, 800 år. op. cit., s. 1-2.
13. Se: Albert Thomsen, En middelalderlig teglovn ved Holbæk, i: Fra Højbæk Amt XI, 2, 1943, s. 176-82; R. Mortensen, En middelalderlig teglovn, i: Vejle Amts Årbøger 1916, s. 1-20; M. E. Gulddal, En middelalderlig teglovn fra Bruunshåb, i: Fra Viborg Amt 1958, s. 7-21; Bent Sylvest, en middelalderlig teglovn i Kirkeholm, i: Bjerre Herreds Bogen. Glud Museum 1963, s. 137-140.
14. At sådanne stenhuse var sjældne enere blandt periodens borgerlige bygninger fremgår af en folkeviser, der berømmer Paaskesonnernes gård og poetisk overdriver dens størrelse og herligheder. Iflg. omkvædet gjorde dette borgerhus selv en adelsborg til skamme:

*De Paaskesonner lader bygge et hus
midt på Randers gade:*

*Jeg sa aldrig så højt et hus
i alle mine livs dage.*

∴ De Paaskesonner forbygger alle borrhig. ∴

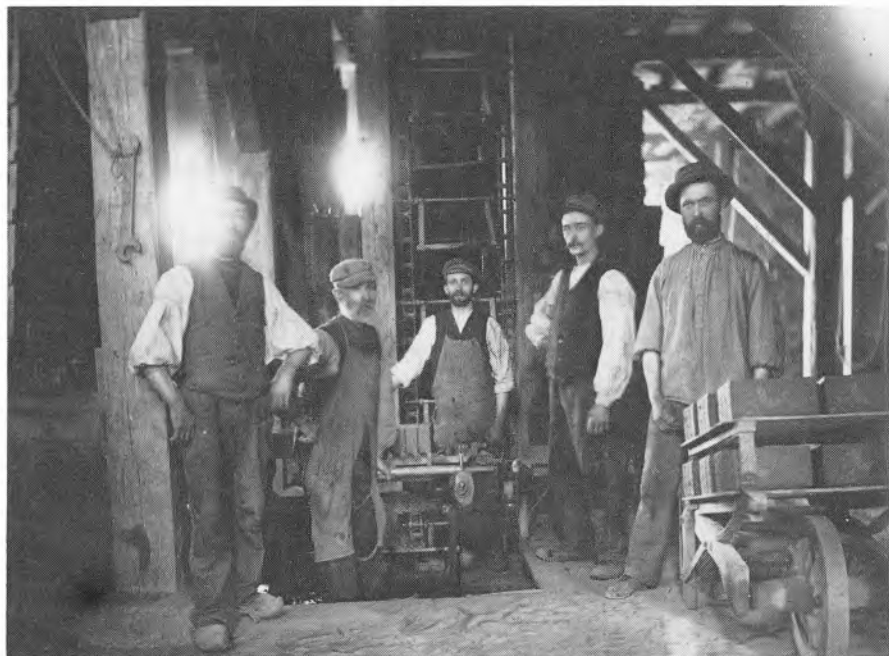
*Der er pa det samme hus
femten høje lofi:*

*Knappen er af det røde guld
det skinner over mur og lofi.*

*Der er pa det samme hus
vel femten stærke dore:*

*Aldrig sa jeg sa højt et hus
enten siden eller førre ...*

(cit. fra: Otto Norn, Den borgerlige bebyggelse i middelalderen, i: Povl v. Sprechelsen [red.]: Randers købstads historie, bd. 1, Randers 1952, s. 111).

Et arbejdersgiversråd: »Sluk tørsten hos dine teglværksarbejdere ved at udlevere dem **gratis havremel**. Dette blandet i rent drikkevand slukker tørsten brillant, er sundere for maven end kolde bajere, hvidtol, mælk o. lign., og endelig nedsættes arbejdskraften ikke således som ved at nyde nogle af ovennævnte drikkevarer. Mine lergravere og ovnfolk har i denne varme sommer fået gratis havremel og er særdeles veltilfredse dermed, da de befinder sig så godt efter nydelsen af dette. Til en spand vand anvendes ca. 1/5 pd. = 1/10 kg mel«. (Nordisk tidsskrift for lervare- og stenindustri, 31. aug. 1906). (Foto: Arbejderbrev. Bibl. og Arkiv).

Ein Arbeitgeber empfahl seinen Kollegen, den Arbeitern Trinkwasser mit einer Zutat von Hafermehl zu geben.

An employer recommended his colleagues to put oatmeal in the labourer's drinking water.

Når Næstved vides at have haft mindst 14 stenhuse ved Middelalderens slutning - foruden dem byens to tiggerklostre har haft - er det et relativt højt tal, der næppe overgår af ret mange andre danske købstæder, og et vidnesbyrd om, at Næstved dengang har hørt til de anseeligste danske byer (Vilh. Lorenzen, Næstveds borgerlige bygningskunst til ca. 1850, i: Meddelelser fra foreningen til gamle bygningers bevaring, IV. Gammel dansk bygningskultur. Kbh. 1912, s. 25).

15. Harald Langberg, Danmarks bygningskultur. En historisk oversigt, bd. I. Kbh. 1955, s. 110.
16. »... dersom nogen ej formå at mure hus op af grund, når han bygge vil, da skal denne udi al ringeste lade opmure gavlen, om han ej mere kan afstedkomme«. I. L. A. Kolderup-Rosenvinge, Samling af gamle danske love, bd. 4. Kbh. 1824, s. 105, 132.
17. Men når kun 7% af det velhavende Malmø bebyggelse i 1540 var grundmu-

- ret, må stenhusene i de mange mindre byer stadig have været forsvindende få (jvf. Harald Langberg, Danmarks bygningskultur, bd. 1, op. cit., s. 134).
18. H. U. Ramsing, Københavns historie og topografi i Middelalderen, bd. 3, Kbh. 1940, s. 78 f.
  19. J. Kinch, Ribe bys historie og beskrivelse indtil Reformationen. I. Ribe 1869, s. 436.
  20. P. Eliassen, Bidrag til Kolding bys ældre historie. Særtryk af Vejle amts årbøger, 2. halvbd. 1906, s. 30.
  21. Danmarks kirker. Frederiksborg amt, bd. 1. Kbh. 1964, s. 338.
  22. Dansk biografisk Leksikon, bd. 8, Kbh. 1981; P. V. Jacobsen, Bidrag til Danmarks personal- og tidshistorie i det 16de århundrede, i: Historisk tidsskrift, 5, Kbh. 1844, s. 455.
  23. Laurits Pedersen, Helsingør i Sundtoldstiden, 1426-1857, bd. 1, Kbh. 1926, s. 96.
  24. Kancelliets brevbøger, 25. febr. 1552.
  25. Kanc. brev., 29. aug. 1577.
  26. Louis Bobé m. fl. (red.): Danske herregårde ved 1920, bd. 3, Kbh. 1923, s. 384; Vilh. Lorenzen, Studier i dansk herregårdsarkitektur i 16. og 17. århundrede. Kbh. 1921, s. 200 f.
  27. O. F. C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld. Næstved 1868, s. 66.
  28. Kanc. brev., 3. feb. 1562.
  29. Kanc. brev., 24. apr. 1562.
  30. Kanc. brev., 15. marts 1581.
  31. Kanc. brev., 26. juni 1552.
  32. Kanc. brev., 25. juli 1557.
  33. Kanc. brev., 25. aug. 1562.
  34. Vedel Simonsen, Familiefterretninger om de danske Ruders for 200 år siden uddøde adelslægt. bd. 1, Odense 1845, s. 210.
  35. Elna Møller, Tegl 800 år i Danmark, op. cit., s. 22.
  36. Kanc. brev., 10. nov. 1561.
  37. Ludvig Schrøder, Danmarks hjælpepilder og næringsveje. Kbh. 1894, s. 91.
  38. Kanc. brev., 13. dec. 1575.
  39. Kanc. brev., 1. feb. 1576.
  40. Kanc. brev., 14. marts 1576.
  41. Helge Søgaard, Teglstensmærker i »Den gamle By«, i: »Den gamle By«s årbog 1944, s. 35-45.
  42. Kanc. brev., 28. feb. 1581.
  43. Axel Nielsen, Industriens historie i Danmark. III. 2. halvbd., Kbh. 1944 (genudg. 1975), s. 163.
  44. F. eks.: »Til borgmestre og råd i Skelskør. Da der trods kongens påbud om at tække husene med tegl, endnu findes mange, som ere tækkede med halm, skulle de tilholde deres medborgere strax at tække med tegl, vil nogen ikke rette sig herefter, skulle de strax lade stråtaget tage af«. (Kanc. brev., 25. juli 1557). På samme måde truedes, iflg. tingbogen fra 1579, de borgere i Helsingør, som ikke inden en vis frist lod deres halmtage ombytte med tegl, med at få taget revet af huset. (Chr. Axel Jensen & Vilh. Lorenzen, Borgerlig bygningskunst i Danmarks købstæder. I. Helsingør. Kbh. 1910, s. 25).
  45. Aage Fasmer Blomberg, De magre år. Odense 1660-1700. Odense 1980, s. 395.
  46. Chr. Axel Jensen & Vilh. Lorenzen, Borgerlig bygningskunst i Danmarks købstæder. I. Helsingør. Kbh. 1910, s. 26.
  47. Vilh. Lorenzen, Vore byer. Studier i bybygning, bd. 4. Kbh. 1957, s. 198.
  48. Chr. Axel Jensen & Vilh. Lorenzen, Borgerlig bygningskunst, op. cit., s. 41.
  49. P. Arnskov, Bogen om Slagelse. Slagelse 1931, s. 167.
  50. Vilh. La Cour m. fl. (red.): Sønderjyllands historie fremstillet for det danske folk, bd. 3, Kbh. 1940, s. 285.
  51. Bent Rying & Gregers A. Jensen (red.): Danmark. Gyldendals egnebeskrivelse, bd. 10. Vestjylland. Kbh. 1973, s. 254 f.
  52. Axel Nielsen, Industriens historie i Danmark. III. 2. halvbd., op. cit., s. 162 f.
  53. Poul Terp, Erindringer fra en dansk bondes lange liv. Kbh. 1923, s. 4.
  54. Danske slotte og herregårde, bd. 11. Kbh. 1966, s. 37 f.
  55. Axel Nielsen, Industriens historie, op. cit., s. 168 f., 177 f.
  56. ibid., s. 162.
  57. Helge Søgaard, Teglstensmærker, »Den gamle By«s Årbog 1944, op. cit. s. 36.
  58. Axel Nielsen, Industriens historie, op. cit., s. 163.
  59. ibid., s. 183.
  60. Toldinspektørernes Årsberetninger, cit. fra: Axel Nielsen, Industriens historie, op. cit., s. 178.

61. Rich. Willerslev, Studier i dansk industrihistorie 1850-1880. Kbh. 1952, s. 116.
62. Svend Aage Hansen, Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1, Kbh. 1972, s. 192.
63. Cit. efter Axel Nielsen, Industriens historie i Danmark. III. 1. halvbd. Kbh. 1944, s. 58.
64. *ibid.*, s. 52.
65. V. Falbe-Hansen & W. Scharling, Danmarks statistik, bd. 1, Kbh. 1885, s. 571.
66. *ibid.*, s. 573; Svend Aage Hansen, Økonomisk vækst, bd. 1, op. cit., s. 240.
67. Svend Aage Hansen, op. cit., s. 149; V. Schou, Bidrag til undersøgelse af byggevirksomheden i Danmark i de sidste 75 år. Slagelse, 1911, s. 198.
68. Rich. Willerslev, Studier, op. cit., s. 116.
69. Nordisk tidsskrift for lervare- og stenindustri, 15. okt. 1899.
70. Rich. Willerslev, Studier, op. cit., s. 119 f.; Svend Aage Hansen, Økonomisk vækst, op. cit., s. 179.
71. Willerslev, Studier, op. cit., s. 117.
72. Richard Willerslev, Den glemte indvandring. Kbh. 1983, s. 109 f.
73. Axel Nielsen, Industriens historie, III, 2. halvbd., op. cit., s. 182 f.
74. V. Falbe-Hansen, Hvilke forandringer er der siden Amerikas opdagelse foregået i priserne på Danmarks væsentligste frembringelser og i arbejdslønnen her i landet. Kbh. 1869, s. 223.
75. Anna Larsen, Husmænd og teglværksfolk, i: Fra Københavns Amt 1936-37, op. cit., s. 206 ff.; Georg Nørregaard, Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri, 1857-1899. Kbh. 1943 (genudg. 1977), s. 328; Gert Brask, En teglværkshistorie - Sølyst i Nivå, op. cit., s. 22.
76. Dags-Telegraf, 15. maj 1865.
77. Købmand, kgl. agent Hans Henrik Schou (1797-1870) købte 1856 10 tdr. land af det gamle Antvorskovs jorder og anlagde 1857 et teglværk, som hans søn, oberstløjtnant Theodor Valentin Schou (1834-1912) senere videreførte og udvidede. (Dansk biografisk leksikon; Hans Henrik Schou født 17. marts 1797. Livserindringer og stamtavle. Kbh. 1897; H. I. Schou, Fra slægten Schous bolig, Gl. Antvorskov ved Slagelse. Slagelse 1933).
78. Folkets Avis, 13. maj 1864.
79. Folkets Avis, 30. apr. 1866.
80. Folkets Avis, 16. maj 1866.
81. P. Arnskov, Bogen om Slagelse, op. cit., s. 445.
82. Folkets Avis, 27. feb. 1867.
83. P. Arnskov, Bogen om Slagelse, op. cit., s. 445.
84. Anna Larsen, Husmænd og teglværksfolk, op. cit., s. 210 f.
85. Statist. tab. 5 R, A 1. Kbh. 1899.
86. V. Falbe-Hansen, Hvilke forandringer er der siden Amerikas opdagelse foregået i priserne, op. cit., s. 220.
87. Social-Demokraten, 3. jan. 1891; se også Arbejdsmandenes Fagblad, 15. marts 1898.
88. Afskrift af Musse herreds politiprotokol, cit. fra Rich. Willerslev, Den glemte indvandring, op. cit., s. 113.
89. Anna Larsen, Husmænd og teglværksfolk, op. cit., s. 211 ff.
90. Lerindustrien, 15. maj 1908.
91. Lerindustrien, 3. april 1908; Rich. Willerslev, Den glemte, op. cit., s. 48 ff.
92. Rigsdagstidende. Tillæg A. 1907-08. sp. 4805 ff.
93. Lerindustrien, 1. nov. 1907.
94. Gert Brask, En teglværkshistorie, op. cit., s. 69.
95. Lerindustrien, 7. nov. 1913.
96. Nordisk tidsskrift for lervare- og stenindustri, okt. 1898.
97. Lerindustrien, 15. apr. 1907.
98. Lerindustrien, 1. nov. 1907.
99. Anna Larsen, Husmænd og teglværksfolk, op. cit., s. 199 ff.
100. Lerindustrien, 9. maj 1930.
101. Georg Nørregaard, Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri, op. cit., s. 243.
102. Beretning om Arbejdstilsynets virksomhed i året 1883. Ministerialtidende B. Kbh. 1884, s. 108.
103. Beretning om Arbejdstilsynets virksomhed i året 1886. Ministerialtidende B. 1887, s. 169.
104. Georg Nørregaard, Arbejdsforhold, op. cit., s. 246.
105. Beretning om Fabrikstilsynets virksomhed. Ministerialtidende B. 1892, s. 617.
106. Georg Nørregaard, Arbejdsforhold, op. cit., s. 246 f.
107. *ibid.*, s. 244.

108. Anna Larsen, Husmænd og teglværksfolk, op. cit., s. 246.
109. Beretning om Arbejdstilsynets virksomhed i året 1875, i: Ministerialtidende B. 1876, s. 187.
110. Beretning om Arbejdstilsynets virksomhed i året 1885, i: Ministerialtidende B. 1886, s. 247.
111. Beretning om Fabrikstilsynets virksomhed i finansåret 1895-96, Ministerialtidende B. 1896, s. 273.
112. Beretning (..) om Fabrikstilsynets virksomhed i finansåret 1900-1901, i: Ministerialtidende B. 1901, s. 444.
113. Nordisk tidsskrift for lervare- og stenindustri, okt. 1898.
114. Uddrag af anmeldelser om ulykkestilfælde i tegl- og kalkværksindustrien for 1899, 1900 og 1901, anmeldte for Arbejderforsikrings-Rådet iflg. Lov nr. 4, 7. jan. 1898, i: Nordisk tidsskrift for lervare- og stenindustri, 15. juli 1902.
115. *ibid.*, 31. juli 1902.
116. *ibid.*, 15. aug. 1902.
117. *ibid.*, 15. sept. 1902.
118. *ibid.*, 30. sept. 1902.
119. Anna Larsen, Husmænd og teglværksfolk, op. cit., s. 212.
120. *ibid.*, s. 209 f.
121. Lerindustrien, 17. sept. 1909.
122. Jvf. Herman Knudsen, Disciplinering til lønarbejder. Aalborg 1980; Harry Bravermann, Arbejde og monopolkapital, Kbh. 1978.
123. F. Borup, Teglværksindustri. Kortfattet vejledning for teglbrændere. Kbh. 1886, s. 45 f.
124. Anna Larsen, Husmænd, op. cit., s. 236 ff.
125. Lerindustrien, 5. okt. 1974.
126. Nordisk tidsskrift for lervare- og stenindustri, 30. apr. 1905.
127. *ibid.*, 31. maj 1903.
128. *ibid.*, juni 1898.
129. Cit. fra Rich. Willerslev, Den glemte, op. cit., s. 116.
130. *ibid.*, s. 53.
131. *ibid.*, s. 116.
132. Optrykt i Arbejdsmandenes Fagblad, nr. 5, 15. maj 1895; Demokraten, 13. maj 1895.
133. Social-Demokraten, 6. sept. 1907.
134. Lerindustrien, 5. okt. 1974; jvf. Gert Brask, En teglværkshistorie, op. cit., s. 79.
135. Inspektør Kofoed, Borup teglværk, på et møde i Dansk Teglmesterforening af 1899, cit. fra Lerindustrien, 6. sept. 1907.
136. Anna Larsen, Husmænd, op. cit., s. 221.
137. *ibid.*, s. 211.
138. *ibid.*, s. 241.
139. Nordisk tidsskrift for lervare. . ., 15. apr. 1902.
140. Social-Demokraten, 28. maj, 30. maj, 3. juni, 7. juni, 19. juni 1896.
141. Henrik Pontoppidan, Bonde-Idyl, her cit. fra Jørgen Holmgaard (udg.): Henrik Pontoppidan. Forfatterskabets baggrund og udvikling belyst gennem 9 fortællinger. Kbh. 1977, s. 24.
142. Anna Larsen, Husmænd, op. cit., s. 235 f.
143. Soc.-Dem., 23. jan. 1900.
144. Georg Nørregaard, Arbejdsforhold, op. cit., s. 385.
145. *ibid.*, s. 378.
146. Henry Bruun, Arbejdsgiverforeninger i Danmark i årene 1862-1898, i: P. Engelseft & H. Jensen (red.): Bidrag til arbejderklassens og arbejdserspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900. Kbh. 1931 (genudg. 1980), s. 396, 403.
147. Nordisk tidsskrift for lervare . . ., 31. jan. 1900.
148. *ibid.*, 31. okt. 1899.
149. *ibid.*, 31. okt. 1904.
150. Soc.-Dem., 21. jan. 1900.
151. Arbejdsmandenes Fagblad, 15. maj 1897.
152. Jørgen Pedersen, Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913. Kbh. 1930, s. 288 ff.
153. Der er tale om Vilh. Schou (1861-1922), søn af oberstløjtnant Theodor Valentin Schou (1834-1912); cand. polit. 1884, forpagter af Gl. Antvorskov teglværk 1888-1910, 1906 formand for Teglværksforeningen af 1893, ejer af Antvorskov med tilliggende ejendomme fra 1910.
154. Arbejdsmandenes Fagblad, nr. 4, 28. feb. 1894.
155. Soc.-Dem., 3. marts 1894.
156. Soc.-Dem., 6. marts 1894.
157. Arbejdsmandenes Fagblad, nr. 5, 15. marts 1894.
158. Arbejdsmandenes Fagbl., nr. 6, 31. marts 1894.
159. *ibid.*
160. Soc.-Dem., 6. april 1894.

161. Arbejdsmed. Fagbl., nr. 7, 15. april 1894.
162. *ibid.*, nr. 8, 15. maj 1894.
163. Demokraten, 18. maj, 20. maj 1895.
164. Georg Nørregaard. Arbejdsforhold, op. cit., s. 381.
165. Arbejdsmed. Fagbl., 15. april 1897; 15. feb. 1898.
166. Nordisk tidsskrift for Iervare. . . , 28. feb. 1900.
167. Men denne regel overholdtes ikke altid. Fra Allerød teglværk berettede Social-Demokraten, 6. sept. 1907: »Da der for tiden ingen sygekasse findes, er der en aftale om, at pengene skal indbetales til sognets fri fattigkasse. Det er imidlertid ikke arbejderne bekendt, at en sådan indbetaling har fundet sted. De ser ingen kvittering derfor, og de savner derfor enhver kontrol med, hvor pengene bliver af. De formoder derfor, at de hidtil er forblevne i teglværkets kasse.«
168. Nordisk tidsskrift for Iervare. . . , 28. feb.; 31. okt. 1900.

ZUSAMMENFASSUNG

1984 wurde in »Den gamle By« eine Trockenscheune vom stillgelegten Hvorupgaard Ziegelwerk bei Nørresundby/Jütland wieder aufgeführt. Funktionelle Fabrikgebäuden regen grösseres Interesse an, wenn sie Ruinen bilden, als sie einmal ihren ursprünglichen Zweck erfüllten. Die verlassenen industriellen Anlagen erscheinen mehr menschlich als früher, wenn sie zur allgemeinen Betrachtung in einer neuen Zeitsphäre freigesetzt sind. In ihrer Verlassenheit erhalten sie Symbolwert, sie treten aus dem banalen und trivialen Alltag früherer Zeiten hervor und appellieren unmittelbar zum nostalgischen Verfallserlebnis des Beobachters. Eine bloss willkürliche Restaurierung des unzeitgemässen Erbgutes des Industrialismus droht das, das gerade dadurch erhalten werden sollte, mit dem Stigma der Gleichgültigkeit. Es darf aber nicht vergessen werden, dass solche Produktionsanlagen den Rahmen um lebens-

fressende Strapazen und entstellende Arbeitsbedingungen bildeten.

In diesem Aufsatz werden die Lebens- und Arbeitsbedingungen in und um die dänischen Ziegelwerken um die Jahrhundertwende dargestellt. Die Ziegelwerke beschäftigten u.a. Saisonarbeiter, zunächst aus Lippe-Detmold, später aus Schweden und Polen. Darüber hinaus wurde die Arbeitskraft - Männer, Frauen und Kinder - aus dem Landproletariat rekrutiert. Der Aufsatz schildert die Arbeitsunfälle, die Wohnverhältnisse, die Kinderarbeit, die rücksichtslose Disziplinierung und die ersten, schwachen Folgen von Ungehorsam, Protest und Solidarität. Solche Reaktionen, die aus Sehnsucht und neuem Bewusstsein entstanden, waren zunächst spontan, und wurden von den Arbeitgebern mit »Sklavenverträge« und »Schwarzen Listen«, Kündigungen und Einstellungen von Streikbrechern begegnet.

SUMMARY

In 1984 a barn from the tile-works Hvorupgaard at Nørresundby, now closed, was erected in »The Old Town«. Functional factory buildings call more for the interest as ruins than they did when they only served their original purpose. Free to any common reflection in a new period, the deserted industrial works seem more human than they did before. In their desertion they get a symbolic value, they stand out from the banal and tedious everyday life of the former ages and appeal spontaneously to the nostalgic experience of decay of the observer. A mere haphazard restoration of the out of date inheritance of the industrialism threatens all its endeavours to preserve, with indifference.

Yet it should not be forgotten, that these works of production once were the frame of a life consuming grind with damaging working conditions.

In the article the conditions of life and work at the Danish tile-works during the last decades of the last and the beginning of the present century is treated. The tile-works employed at a large scale seasonal workers from abroad, first from Lippe-Detmold, lateron from Sweden and Poland. Apart from that the man-power - men, women and children - was recruited from the agricultural proletariat.

The article tells about the accidents during the work, about the housing conditions, the children's work, the heavy-handed disciplining and the first tiny manifestations of insubordination, protest and solidarity. The new consciousness and longing that was called to life, was in the beginning quite spontaneous and sporadic and was met by the employers with »slave-contracts« and »blacklisting«, sacking and the using of blacklegs.

SNEDKERNES BEHØVLING

Af OLE WARTHØE HANSEN

INDLEDNING

Den 2. november 1756 ansøgte snedkerlavet i Randers gennem byens magistrat og stiftamtmand Levetzau i Århus om regeringens tilladelse til at lade sine udlærte snedkerdrengene behøvle. Bag denne, i vore øjne ejendommelige, men dybt alvorlige ansøgning om »behøvlingsret« lå særlige forhold på arbejdsmarkedet, idet svendene var en magtfaktor, som regeringen gang på gang måtte bøje sig for.¹⁾

I mange håndværk kender vi fra gammel tid nogle ceremonier, som unge mennesker måtte underkaste sig for at blive anerkendt som brave, ærlige svende. Man har eksempler på, at resterne af sådanne skikke har overlevet indtil vore dage, f.eks. kauszningen i bogtrykkerfaget i Århus.²⁾

Der kan således være mindelser tilbage efter gamle glemte skikke, der ellers er gået af brug. Smedenens nøg-

lebid og snedkernes behøvling kendes ikke mere, men ingen ceremoni har stået så klart og stærkt i sin udformning som behøvlingen. Dette ord bruges ikke i vore dage, men ordet »ubehøvlet« er stadig gangbart i det danske sprog.

Det kan være fælt nok at være en ubehøvlet karl, men der var engang, da ordet kunne være ensbetydende med arbejdsløshed og intet brød. Hvis en ubehøvlet snedkersvend søgte arbejde hos en zünftig mester i en fremmed by, kunne han risikere, at mesteren sagde nej tak - i hvert fald i perioder med rigelig arbejdskraft. Og bedre stod det ikke til hos snedkermestrene i den by, hvor han kom fra.

Efter Randers- og Århusforholdene at dømme, kunne det for snedkerlavet i hjembyen betyde manglende konkurrenceevne og nedgang i faget, hvis man manglede behøvlingsret. Denne beskrivelse handler

altså ikke om naragtigheder, men om alvorlige arbejdsforhold.

EN ØKONOMISK NØDVENDIGHED

Snedkerne i Randers må have haft gode muligheder for at sammenligne deres egen tilstand med forholdene i andre byer. Randers lå på det østjyske strøg, hvortil svendene kom vandrede, sydfra og nordfra. Ikke mindst har den jævnstore by, Århus, givet gode muligheder for sammenligning.

I tidens omstændelige og anrørende stil forklarede Randerssnedkerne i 1756, hvor ringe det stod til med håndværket og deres lav. Håndværket kunne ikke rigtig trives, da snedkerne manglede arbejdskraft. Ingen dreng med lyst til snedkerfaget ville i lære i Randers, men søgte andre steder hen, vel at mærke til en by med det rette zünftige lav, hvor han kunne blive behøvet efter udstået læretid. Hvis en dreng endelig havde stået i lære i Randers, måtte han bagefter underkaste sig en forbundttid på et par år hos en mester i et lav, hvor

behøvlingen var i brug. For at undgå denne ekstra læretid, begav læredrenge sig straks til en anden købstad, og det var måske tvivlsomt, om han siden vendte tilbage til Randers som svend.

Hvad tilgangen af svende angik, stod det nok ikke meget anderledes til. En og anden snedkersvend blev vel hængende på sin vandring gennem byen, men svendene rejste helst straks videre til et andet værksted, et snedkerlav med den rette zünftighed, og det vil sige behøvlingsret.

Gennem Randers-snedkernes bevarede lavsarkiv er der mulighed for at få bekræftet - eller afkræftet - de oplysninger, som snedkermestrene i Randers fremfører i deres ansøgning. Efter lavsartiklerne skulle en læredreng straks indskrives i oldermandens bog og en kontrakt opsættes. De indskrevne læredrenge fra det 18. århundrede er i 10-års perioder opstillet i det anførte skema og viser en beskeden tilgang i første halvdel af århundredet. I Randers blev i tiden 1700-1749 indskrevet ialt 79 lære-

Læredrenge, indskrevet i snedkerlavet, Randers,
1700-1799 (Laugets protokol 1683)

1700-1709	1710-1719	1720-1729	1730-1739	1740-1749	1750-1759	1760-1769	1770-1779	1780-1789	1790-1799
10	14	15	24	16	18	23	26	43	64

drengene, hvor der i snedkerlavet i Århus (med behøvlingsret 1724) i tiden 1708-1750 blev indskrevet 162 drenge.³⁾ Dette misforhold mellem de to jævnstore byer blev i nogen grad udlignet i tiden 1750-1800, idet tallene da var henholdsvis 174 og 200.⁴⁾ Var det den nyerhvervede behøvlingsret i Randers, der fik så stor en indflydelse?

Skemaet viser et tydeligt fald i indskrivning af læredrenge hen mod århundredets midte. Et fald på ca. 33% i løbet af to 10-årsperioder måtte få virkninger hos snedkerne. Intet under, at de slog alarm. Allerede de følgende 10-år medfører beskedne stigninger, og fra 1780 begynder en betydelig tilgang til snedkerfaget. Selv om den almindelige økonomiske opgang i sidste halvdel af 1700-årene har haft sin indflydelse i snedkerlavet, kan det ikke bortforklares, at behøvlingsretten fra 1756 kan have haft sine virkninger.

Snedkerlavets arkiv giver ikke de samme gode muligheder for overblik over svendenes tilgang til snedkerlavet som tilfældet var hos læredrenge. Indskrivningstal fra det 18. århundredes første halvdel mangler. Men svendebroderskabets protokol fra 1758 viser dog, at i 10-året 1760-69 blev 32 svende indskrevet i broderskabet. I 10-årene 1770-79 og 1780-89 blev i begge tilfælde indskrevet 41 svende. Derefter følger et ubetydeligt fald, og med perioden 1800-09 begynder en stærk vækst med 67 indskrevne svende. Så langt

Snedkersvendenes velkomst, Århus. Snedkersvendenes solv-velkomst fra Århus må med sin anselige højde, ca. 53,5 cm, være tænkt som drikkebæger for mange svende. På lågets kant hænger to skilte med indskrift, hhv.: »B I M Meyer, 1768. Det skal hænge til Laugets Ende« og »Erindring fra Snedkere, tilegnet Chr. Jensen, 1882«.

Efter at snedkerlauget - mestre eller svende?, - i 1809 havde skænket sin velkomst til omsmeltnin i anledning af slådens tab, bekostede udlærlingene i 1852 - ca. 9 år for laugenes endelige ophor, denne velkomst, der nu tilhører »Den gamle By«.

som svendetaillene rækker, viser de samme tendens som hos læredrenene.

Det kan med stor sikkerhed siges, at det var økonomiske og faglige grunde, der lå bag snedkernes ansøgning om behøvlingsret, og stiftamtmand Levetzau tøvede heller ikke med at give den ansøgte bevilling, der er dateret Århus, den 14. december 1756.

STIFTAMTMANDENS ANVISNINGER OG BEHØVLINGSTALEN

Inden snedkerlavet i Randers modtog den eftertragtede behøvlingsret, sendte stiftamtmanden bud til byens magistrat og bad om en genpart af den behøvlingstale og beskrivelse af de ceremonier, som skulle bruges ved behøvlingen. Magistraten svarede, at byens snedkerlav var uden kendskab til behøvlingsceremonien, men en snedkersvend, der opholdt sig i byen, havde fremskaffet et eksemplar der nu blev fremsendt.

I øvrigt havde man i Randers hørt sige, at både i København og flere andre byer blev kun lidt af den medsendte tale brugt, da man anså den for at være dårlig. Derimod blev der givet nogle formaninger til »den behøvlende«, hvorledes han efterdags havde at forholde sig.

Samtidig med bevillingens ankomst til Randers indskærpede stiftamtmand Levetzau byens magistrat at påse visse regler for orden og sømmelighed. Behøvlingen måtte ikke

foregå på søn- og helligdage. Samfundet var jo under påvirkning af pietismen.

Stiftamtmandens rettesnor til snedkerne overlader intet til tilfældighederne, men nok til eget skøn. Behøvlingen skulle forløbe uden nogen »usømmelig eller anstødelig ceremoni«, og behøvlingstalen måtte ikke indeholde »forargelige talemåder eller uanstændig skæmt«. Derfor skulle snedkerlavet forevise behøvlingstalen, i den form den blev brugt, for byens magistrat, der i det hele taget skulle påse, at alt gik ordentligt til både før, under og efter behøvlingen, - »uden fylderier, sviren og sværmen eller anden uordentlighed«. Endelig skulle en magistratsperson være til stede under behøvlingen, og var der alligevel ulovligheder, der havde indsneget sig, skulle der idømmes bøder.

Der er intet i disse anvisninger, der - hverken i enkeltheder eller antydningssvis - fortæller om, hvordan behøvlingen i Randers i virkeligheden foregik. Her må man gisne. Men ser man på behøvlingstalen som Århusdokument, gives der nogle fingerpeg.

BEHØVLINGSTALEN SOM ÅRHUS-DOKUMENT

Behøvlingstalen tilhører en dokumentsamling: Indkomne breve til Randers magistrat vedrørende lavene, 1611-1764. Der er tale om breve, der med mange enkeltheder belyser et Randers-lavs forhold til myndighederne. Derfor har man an-

set det for passende først at behandle Randers-forholdene, men behøvlingstalen er egentlig i endnu højere grad et Århus-dokument.¹⁾

Behøvlingstalen, der fandt vej til Randers, havde været brugt i Århus, hvorfra den havde umiskendelige præg. Fra vandringer, hvor der i talen nævnes adskillige europæiske byer og landsdele, glemmes heller ikke den store østjyske by, og det hedder i oversættelse: »Men her i Århus, hvor siden jeg endte, var også et og andet at hente«. - I talens sidste del nævnes »den vidtberømte kongelige handels- og vandelsby Århus« som et sted, hvor svendene samles fire gange årlig til sammenkomst. Siden siges det, at Århus var det sted, hvorfra de yngste, sandsynligvis de nyoptagne svende, kom.

Endnu et par gange indgår Århus som »den høj- og vidtberømte kongelige sø- købmands- handels- og vandelsby«. I det ene tilfælde nævnes præsten ved navn, Peter Thorsen og ligeledes fadderne, Peter Therkildsen og Andreas Sewalsen, samt klokkeren Christian Bertelsen. I det sidste tilfælde hedder det, at i denne by er det skik og brug, at man præsenterer velkomsten for den fremmede svend.

Det er fremdeles værd at lægge mærke til, at de »embedsmænd« blandt svende, der deltog i behøvlingens udøvelse, nævnes ved navn - men foreløbig er det ikke lykkedes at identificere dem. Ingen af de øvrige kendte »danske« behøvlingstaler bringer navne på lokale svende,

hvordan man så ellers skal fortolke dette, at det sker i Århus.

Den tyske behøvlingstale, der siden 1724 blev brugt i Århus, kom til byen udefra. Men hvorfra vides ikke. I Århus skete der en lokal udvikling, og noget lignende kan være sket i Randers - eller andre danske byer. Man ved det blot ikke, da kilderne intet fortæller.

Den kongelige bevilling på at nyde behøvlingensret, som snedkerlavet i Århus modtog den 12. februar 1724, adskilte sig fra Randers-lavets bevilling fra 1756, idet denne sidste var givet af stiftamtmanden ifølge reskript af 10. april 1749.

Der er en vis sammenhæng mellem de bevillinger på behøvlingensret, der blev givet mellem 1699 og 1749. Disse bevillinger var alle »kongelige« ligesom den københavnske, og det skete ud fra den betragtning, at lavene søgte ligestilling i anseelse af hensyn til svendene. Man kunne måske have ventet, at Randers-lavet blev anset for mindre »fint« end Århus-lavet, men det kender man intet til. Endelig hvilede Randers-bevillingen jo også på et kongeligt reskript.

Den kongelige Århus-bevilling eksisterer stadig og tilhører Købstadmuseet »Den gamle By«. Det røde laksegl er næsten borte, men kongens navnetræk, *Friedrich* står der stadig. Den kongelige bevilling nævner i øvrigt de sædvanlige årsager til bevillingen, vanskelighederne ved at få arbejdskraft, og det tilføjes, at bønhaser og fuskere går snedkerne i næringen.⁵⁾

ANDRE DANSKE

BEHØVLINGS-DOKUMENTER

Det foreliggende behøvlingsdokument står ikke alene i dansk lavshistorie. I afsnittet Snedkere i bogen »Håndværksskik i Danmark« har industrihistorikeren Camillus Nyrop gengivet ialt 9 aktstykker om behøvlingen, og flere af disse er gode fyldige taler, opstillede i verslinier og en enkelt i prosaform.⁶⁾ Fælles for disse er, at de i opbygning, indhold og tone sammen med Århus-Randers forlægget minder om hinanden. Snedkerlærdomme, herunder de græske søjler, er fælles gods. De tyske og enkelte andre byer, der nævnes under vandringen, er stort set de samme. I en enkelt tale, der omtales af den københavnske oldermænd i snedkerlavet, Peter Gade,⁷⁾ er flere vendinger ord til andet de samme som i det østjyske eksemplar. Stort set er der tale om påvirkninger, om slægtskab, og i alle tilfælde fremtræder de som selvstændige formuleringer.

HVOR KOMMER

DET HELE FRA?

TYSK INDFLYDELSE

Det er en kendt sag, at mange kulturpåvirkninger kom til Danmark fra Tyskland, og således gik det også med vor håndværkertradition. Ord som handverksgebrauch og gewohnheit,⁸⁾ der engang dækkede over nogle omgangsformer blandt håndværkere, har været gangbare ord, vel også uden for håndværkerkredse. Nu kendes de ikke mere. Ordene selv og den bag-

grund, der gav dem mening, er borte. Ordet zünft er tysk og kan ifølge en tysk ordbog oversættes som »lav«. I moderne dansk er dette ord gået af brug, men det kendes i ordet zünftig, zünftig tale. Det betyder stærk snak, der fortrinsvis bruges af en zünftig herre.

Lavs-historikeren, dr. phil. Helge Søgaard, betegner zünften som »lavstidens indbegreb af de rituelle og ufravigelige former, med hvilke håndværkerne sikrede sig det indbyrdes sammenhold og betegnede desuden hele den opfattelse, der lå bag det ydre apparat«. Behøvlingen var således et udslag af den zünftige magt blandt snedkerne.⁹⁾

ZÜNFT OG LAVSINVENTAR

Zünften må betegnes som et mellem- og nordeuropæisk anliggende, men oprindeligt tysk, - hvis da ikke den egentlige oprindelse skal søges i Frankrig. Zünften var en folkelig bevægelse, der på mangfoldig måde bredte sig og fik tag i håndværkerne for at blive til en »arbejderorganisation«, endnu mere effektiv end vore dages fagforeningsvæsen. Men fagforbundet holdt sig inden for den nationale ramme, hvor zünften blev »overnational«.

Den brede påvirkning, der gik ud over landenes grænser, blev understøttet af svendevandringerne, ja måske tør man sige, at det var de vandrende svende, der bar bevægelsen.

Zünften kom til syne i lavsinventaret, der fik ensartede udtryk i gen-

Snekkersvendenes lade fra Randers. Arstallet angiver anskaffelsesåret, 1829 og de uklare navneskilte på ladens indvendige står for tidepenge (kontingenter), sygekasse, fanekasse og regninger. Foto: V. Nijkamp, Kulturhistorisk Museum, Randers.

stande og symboler i Europa. Et enkelt eksempel vil vise det. I slaget ved Rudau, nær Königsberg, besejrede den tyske stormesters hær i 1370 de hedenske litavere. Ifølge sagnet skyldtes sejren, at skomageren Hans

fra byen Sagan i Schlesien, skønt såret i det ene ben, greb fanen fra den faldne fanebærer og førte den sejrrigt fremad. Som tak for denne bedrift gav kejser Karl IV Hans von Sagans fagfæller ret til at føre den tyske dobbelt-

ørn i segl og fane, - og Hans selv blev som etbenet soldat anbragt på låget af skomagersvendenes velkomst. Der står Hans den dag i dag på Randerssvendenes bevarede velkomst - og i skomagernes lavssegl fra Århus.¹⁰⁾ Dobbeltørnen er som håndgreb anbragt på låget af skomagermestrenes velkomst i Randers.

Dette håndgribelige tegn på zünftigt sammenhold kunne suppleres med andre, men dette er det mest markante. De enkelte genstande i et lavs inventarium er ret ens fra lav til lav. Lavslade, segl, velkomst og skafferstokke har hørt til alle lavs faste inventar, og desuden kunne der være tale om f.eks. mestertavle,¹¹⁾ zechbræt,¹²⁾ faner og sparebøsser m.v. Som oftest er det bevarede inventar afleveret til museerne. På grundlag af dette inventar samt den overleverede skriftlige tradition er det muligt at fastlægge hele det zünftige apparat.

Der er nogle lavsgenstande, der har haft større betydning for zünften end andre, og blandt disse fortjener lavsladen en særlig omtale. Denne forsvarlige kiste eller kasse, med dobbelt-lås og ofte flere nøgler, tjente et dobbelt formål. Det var det sikre opbevaringssted for lavets papirer, f.eks. en forhandlingsprotokol, der kunne indeholde lavets hjemmel for dets eksistens. Her opbevarede lavets penge og værdigenstande.

Men ofte kommer zünften til udtryk på lågets inderside, smukt malet eller med fint udhugne jernbeslag. For at en lavssamling kunne gennem-

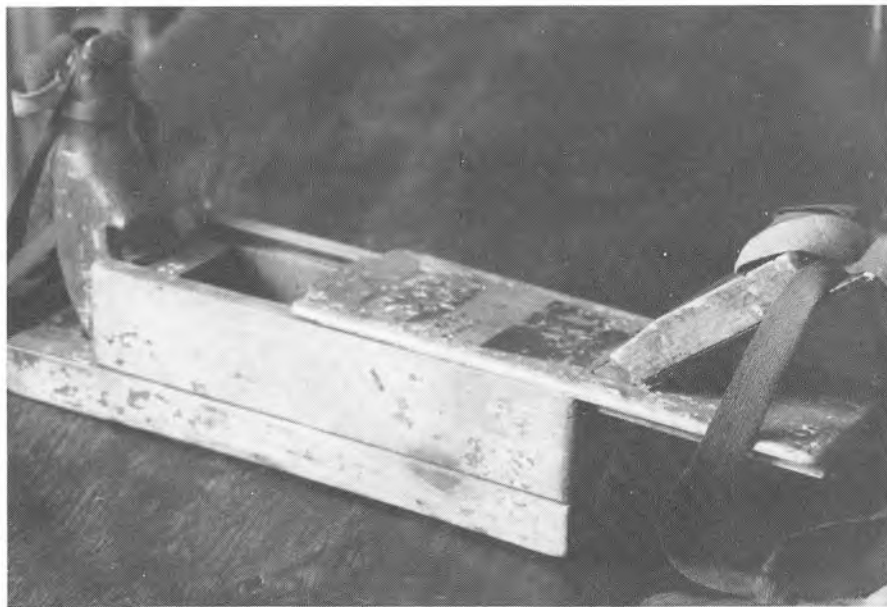
føres efter forskriften, skulle laden stå på bordet, og fra det øjeblik låget blev løftet og viste den smukke inderside, begyndte en højtidelig stund: Stilhed, ærbødig holdning med blottede hoveder - ingen grovheder. Så sad man *for åben lade*. Ligesom velkomsten fik lavsladen en dybere betydning. Det var lavsmyndighedens faste midtpunkt, »alteret« eller hos jøderne pagtens ark i templets helligste rum.

BEHØVLINGSVÆRKTØJ

Man har eksempler på, at zünftige snedkerlav havde særligt inventar, helt af træ, til gennemførelse af behøvlingsceremonien. Almindeligt værktøj med skarpe jern kunne ikke bruges, da »offeret« jo ikke måtte tage skade. Den slags værktøj kendes ikke fra Århus eller Randers, men Aalborg historiske Museum ejer to høvle, helt af træ og uden jern, som med ret stor sikkerhed kan henføres til behøvlingen. Andet behøvlingsværktøj fra dansk område kendes ikke med sikkerhed, men Nationalmuseet og Odense bys Museer ejer høvle, som ifølge en usikker tradition skulle have været brugt ved behøvlingsceremonier.¹³⁾

Det eneste eksempel på et »komplet« sæt behøvlingsværktøj fra de nordiske lande må hentes fra Sverige, - og måske findes der ikke andre bevarede. I 1934 blev der i Nordiske museet i Stockholm foretaget nyordning af museets samlinger fra lavstiden, og da gjorde man et særdeles godt fund - i museets samlinger. Ved

De to høvle med særligt formål, som Aalborg historiske Museum ejer, er så ens i alle væsentlige træk, at de kan tages under et. Her ses det største og smukkeste eksemplar, der ifølge traditionen er en behøvlingshøvl. Længde 24 cm, højde 6 cm. Høvlen er uanvendelig til det rette snedkerformål, idet dens sål er glat og uden hul til høvlejern. En anden mærkværdighed er, at høvlen har et stort, firkantet hulrum (14,5 × 4,7 × 4 cm). Hulrummet dækkes af et skydelæg med indsat trækile til høvlejern (penalhuslåg). Høvlen er fortil og bagtil forsynet med 2 blå, 2 hvide og 2 røde bånd. Aalborg historiske Museum nr. 7352. Foto: Forfatteren.

På høvlens skydelæg anes en noget udvisket tegning og et ødelagt monogram, der dog giver nogen mening: Nederst en grov sav og rejst i midten en figur, der kan tolkes som en kryds-økse, endvidere to andre korslagte økser. Foroven i midten er rejst en passer. Af bogstaverne nederst i første linie kan G og e læses med sikkerhed. I anden linie kan bogstaverne »Frank...« læses med ret god sikkerhed. Måske tør man foreslå Frankfurt som udgangspunkt. Frankfurt er en af de byer, der nævnes som vandringsmål i den tyske behøvlingstale. Foto: Forfatteren.

at åbne en kiste eller lade fra Enköping, nordvest for Stockholm, afslørederes der et helt sæt behøvlingsskaber, som havde tilhørt snedkersvende-broderskabet i den lille by. En tilfældighed, at disse redskaber var forblevet samlede i en aflåst kiste siden - ingen ved hvornår. Snedkerlavet i Enköping blev oprettet 1758, og broderskabets indretning fulgte efter få år senere.¹⁴⁾

HVORNÅR ZÜNFTEN BEGYNDTE

SAMT LIDT OM DENS FORLØB

Det vil nok ikke være muligt at pege på særlige begivenheder eller personer, som satte zünften i gang. Dette er som oftest ikke gørligt, når talen er om folkelige bevægelser. Vi ved noget om, hvorfra zünften kom, men ikke meget om hvornår. Der findes dog inden for dansk område enkelte holdpunkter.

Fra middelalderen høres intet om zünftighed, og behøvlingen kendes ikke i Danmark. På Christian den IV's tid havde håndværkerne og deres organisationer fået stadig større indflydelse i samfundet, bl.a. var svendelavene (broderskaberne) under udvikling. Selv om det patriarkalske forhold mellem mester og svend stadig bestod, udviklede der sig modstridende interesser mellem mestre og svende, og da kongen anså uro i håndværket som skadelig for landets økonomiske liv, blev der i det 17. århundredes begyndelse foretaget alvorlige indgreb.¹⁵⁾

Det er på denne tid behøvlingen første gang ses i Danmark, i det københavnske snedkerlav, 1630. Men hvorledes denne behøvling af læredrenge foregik, vides ikke.¹⁶⁾

Samtidig med, at behøvlingen foregik i København, var der opstået svendebroderskaber i Randers, f.eks. hos skræddersvendene, men man hører intet om snedkerne, og et snedkerlav nævnes ikke før indstiftelsen, 1683.

Zünften har sikkert haft et andet tag i svendene end i mestrene. Når mestrene foretrak stiltfærdigt hjemmeliv, var svendenes hu rettet mod svendekroen og lavslivet der, og her fik velkomsten sin særlige betydning.

Når den rejsende eller udlærte svend havde drukket af velkomsten, var han på mystisk vis optaget i broderskabet, en hellig handling, der fører tanken hen på alterkalken i menighedens midte. Randersarkiverne nævner ialt 16 velkomster, og det kan ikke være helt tilfældigt, at de 14 havde tilhørt svendebroderskaberne.

HÅNDVÆRKERNE UNDER ENEVÆLDEN

Efter myndighedernes opfattelse havde håndværkerne - og ikke mindst svendene og deres organisationer i 1600-årene fået alt for stor magt. Lavenes tilfældige og uens præg svarede dårligt til den nye ordens krav om ensartethed og fasthed, og derfor udstedte enevoldsmagten i årene efter 1681 en lang række artikler for alle lav.

Behovlingsredskaber fra Enköping:

Nederst en rubank og herover to almindelige hovle. Fra venstre et alenmål, en »örslev« med ukendt formål, en konisk genstand, ligeledes med ukendt brug - en kile? en træklods, sikkert brugt som sli- beklods. - Endelig et par briller, to vinkler, et stemmejern samt øverst en økse. Alle redskaber er af træ og holdt i mørk farve. I hovle og økser er et hulrum med indlagte ærter eller trækugler, som ras- ler, når redskaberne bruges.

(Nordiska Museet och Skansens Arsbok, 1936, s. 201 ff. Foto: Nordiska Museet, Stockholm).

Der var over disse artikler det samme præg, som om de var skåret til efter det samme skema. Fra nu af skulle regeringen have hånd i hanke med alle dispositioner, helt i enevæl-

dens ånd. I disse bestræbelser på rationalisering kunne myndighederne heller ikke tolerere »ufornuftige« eller følelsesbestemte tilbøjeligheder, der udefra set var uden mening. Me-

sterlavene var fortsat anerkendt af myndighederne, men i forordningen af 6. maj 1682 blev der gået hårdt på svendenes frihed.

En forordning fra 1681 bestemte, at svendene ikke måtte holde kro eller nogen anden sammenkomst. Svendeskråer og »al behøvlen og deslige gamle vedtægter« skulle afskaffes.

Der gik dog ikke mange år, før man i regeringen indså, at der var blevet rettet et ubetænksomt slag mod snedkernes arbejdskraft. Fremmede svende udeblev og rejste ikke til lavsbyen, hvor den zünftige behøvling var afskaffet. Danske ubehøvede svende kunne ikke begå sig i fremmede lavsbyer, hvor behøvlingen var i brug, og så rejste de til f.eks. Malmø, Rostock eller Lübeck og fik bragt behøvlingen i forskriftsmæssig stand.

Tvunget af nødvendigheden indså de danske myndigheder, at når det endelig skulle være, kunne behøvlingen da egentlig lige så godt ske i København. Den københavnske politimester C. Rasch udfærdigede så, efter kongens mundtlige tilladelse, i 1699 nogle artikler til de københavnske snedkere, hvorefter behøvlingen atter var tilladt i hovedstaden.¹⁷⁾

I det følgende halve århundrede ansøgte snedkerlavene i adskillige danske byer om behøvlingsret. Aalborg fulgte efter i 1705, Nykøbing F 1713 og Århus 1724. Da snedkerlavet i Svendborg 1748 fik tilladelse til at behøve sine svende, blev det næsten samtidig tilkendegivet stift-

amtmandene, at den samme rettighed herefter kunne tildeles alle de øvrige snedkerlav, som søgte.

Enevældens strenge lavspolitik har vel stort set passet mestrene godt, man tilpassede sig den. - Med svendene var det en anden sag. Forbudet mod svendeorganisation, mod kro og sammenkomst blev ikke efterlevet og gennem 1700-årene fungerede i alle lavshåndværk en eller anden form for svendesammenslutning, broderskab eller svendelav.

I det talstærke skomagerhåndværk i Randers var broderskabet omkring midten af det 18. århundrede blevet så egenmægtigt, at det tiltog sig retten til selv at disponere over sin egen lavslade. Ved magistratens mellemkomst endte striden mellem mestre og svende med, at svendeladen for eftertiden skulle have fast plads hos oldermændene på lavshuset. Oldermændene skulle opbevare den ene nøgle til laden og oldgesellen den anden. I virkeligheden var der tale om en begyndende løsrivelse fra mesterlavet.¹⁸⁾

TØMRERSTREJKEN 1794 OG DEN STORE LAVSKOMMISSION

Hen mod slutningen af det 18. århundrede forstærkedes en tiltagende uro på arbejdsmarkedet, og i 1794 slog den ulmende ild ud i lys lue. Det var den store købstad, København, der som sædvanlig lå forrest i udviklingen. Christiansborgs brand, 1794, og en anden stor københavnsk brand, 1795, havde trukket megen arbejds-

kraft til byen inden for byggefagene. Denne arbejdskraft var slet ikke reguleret til de nye storstadsforhold. Svendenes krav var ikke efterkommet, og i 1794 nedlagde 3-400 tømmervende arbejdet som protest imod, at to tyske svende var blevet nægtet rejsetilladelse af tømremester Hallander. Tømremesteren havde henvist til, at mestrene ifølge lavsartiklerne af 1682 havde ret til kun at modtage opsigelse til Mortensdag. Svendene blev dømt til 6 dages vand og brød - samt pålæg om derefter at genoptage arbejdet hos Hallander.

Dette var dråben, der fik bægeret til at flyde over og var altså anledningen til »den første større strejke inden for dansk arbejderbevægelse«. ¹⁹⁾

Hele spørgsmålet om lavenes funktion, og om de i det hele taget magtede at løse den opgave, som regeringen havde tiltænkt dem, måtte tages op til en grundig undersøgelse, og så blev den store lavskommission nedsat den 11. august 1794.

Da kommissionen havde afsluttet sit arbejde, fremkom resultatet i forordningen af 21. marts 1800: en dybtgående revision af enevældens håndværkerlovgivning - i København.

Af forordet fremgår det, at det var regeringens mål at lette adgangen til næringslivet samt at fremme flid og oplysning. Mange gamle fordomme og misbrug måtte ikke mere efterlevs, og det siges specielt, at »behøvling, sværten i ansigtet og deslige skulle aldeles afskaffes«. ²⁰⁾

ZÜNFTEN TYNDER UD OG BEHØVLINGEN FORSVINDER

Hvordan de indskærpede regler fra 1800 blev efterlevet eller hvor hurtigt håndværkerne vænnede sig til de ændrede forhold, ved man ikke meget om, men de zünftige omgangsformer blev tyndet ud, og dermed forsvandt også behøvlingen.

Efter 1820 forsvandt i Randers udtrykket »for åben lade« fra protokollerne. I 1824 foregik de højtidelige handlinger ikke mere hos oldermænd på lavshuset, ²¹⁾ men på byens rådhus; således gik det hos skrædderne. »For protokollen fremstod Peder Mogensén, der begærede at blive indtegnet som mester i lavet«.

Med den nye næringslov, 1857, der medførte lavenes ophævelse, skulle al zünftighed og behøvlingssceremoni endeligt være afskaffet.

AFSLUTNING

Da snedkersvend Niels Sørensen, født 1838 på Hjortshøj mark, havde stået i snedkerlære i Århus i fem år, blev hans og seks andre drenges svendeår indledet med en højtidelighed.

Først blev svendestykket afleveret hos oldermænd, hvor alle byens snedkermestre var forsamlede for at bedømme svendeprøverne. Skuemestrene, som havde ført tilsyn med prøverne, blev spurgt, om udlærlingene egenhændig havde lavet tegninger og svendeprøver. Der blev svaret ja, og derpå blev prøverne antaget og lærebrev overrakt.

Den 7. maj 1770 var der fest i de københavnske gader. Anledningen var, at Københavns snedkerlav havde ombygget sit faste tilholdssted, lavshuset i Grønnegade. Mestre og svende havde i forening bekostet et nyt lavsskilt til ophængning uden på huset, og efter gammel sædvane blev ophængningen fejret med et prægtigt optog gennem gaderne. Lignende skiltflytnings-festligheder kunne finde sted også i andre byer, men nok ikke i disse dimensioner. Et udsnit fra det store optog fortæller nyttig snedkerhistorie.

Forrest i mellemste række bæres lavsladen på en platform, og forrest står en lille model af en snedkersvend ved sin høvlebænk (53). Fire svende bærer laden, og mellem bærerne går to afløserer med »snitsere«. Så følger to svende med skafferstokke eller processionsstave. En svend bærer broderskabets »hellige kar«, velkomsten og fire svende følger efter med solsbægerne. Endelig følger 6 svende med snedkerværktøj.

I nederste række går forrest en krigsmand, bærende en dorisk søjle (27), en kvindeklædt svend med en ionisk søjle (29), en svend i pigedragt med en korintisk søjle (31), samt en togklædt svend med den snoede romerske søjle (33). Til sidst går to vildmænd med kongens ærespyramide.

I mellemste række til venstre går i processionen først tre etniske figurer (46, 47, 48) og så følger to kvindeskikkelser, retfærdighedens og frihedens symboler, foran aldermanden (51). Så følger fire lademestre, og bag dem går to ladevende med nogler til lavsladen.

Nederst bæres en imponerende portal af otte læredrenge, og otte andre bagefter er parate til at afløse dem. Til sidst går nogle svende, hørende deres værktøj - som musikanter.

Ganske vist er figurerne stort set skåret over fælles læst.

De sociale forskelle mellem mestre, svende- og læredrenge træder tydeligt frem. Klædedragten hos mestre og svende angiver ikke umiddelbart en standsforskel, de hører jo alle under lavet. Kjole, hat og sabel kan nærmest betragtes som en »embedsdragt«, men læredrengene i koste og flad hat stod endnu udenfor - indtil behøvlingen havde slettet det gamle skel.

(Kort forfattet Beskrivelse over Snedker Laugets Svenne Optog, Kbh. 1770, Det kgl. Bibliotek).

Iført de nye svendeklæder og med penge på lommen gik turen videre til svendekroen. Her var svendene forsamlede for at holde råd om de unge mænd, der ønskede optagelse i sven-desamfundet, havde opført sig vel i læretiden. Hvis det modsatte var tilfældet, blev optagelse vel ikke nægtet, men det kostede bøder i form af adskillige boller punch.

Først blev drengene ydmyget med en halv times venten i et forværelse, og så blev de kaldt ind til doms i sven-deforsamlingen. »Oldgesellen stod for bordenden med en tung, smukt udarbejdet såkaldt skafferstok i hånden, og han så så barsk ud, som om det var et bøddelsværd, han holdt, og ikke en stok til at slå til lyd med. Det gjorde han, og der indtrådte nu stor stilhed blandt de før så højrostede grupper«.

Oldgesellen holdt derpå en tale og forkyndte, at alle syv havde opført sig nogenlunde skikkeligt og derfor skulle slippe med at give hver en bolle punch til en specie.²²⁾ Ganske vist havde der været lidt »pusleri« med drengen Niels Sørensen, der engang havde lovet den tyske snedkersvend Christoffer Pank en god dansk dragt prygl. Men da tyskeren havde været en ussel kujon, der ikke engang straks havde hævnnet sig, og da han jo desuden kun var en tysker, ville han foreslå, at man også optog Niels Sørensen uden videre vrøvl. Og desuden var syv boller punch jo også alt, hvad man kunne drikke på denne aften.

Derefter kom herberg-søster ind med syv kridtpiber, alle omvundne med silkebånd, og gav dem hver en. Herfor modtog hun af hver en rigsmark. Piberne var stoppede, og da hun havde bragt fidibusser ind, blev piberne tændt. Piberne var et håndgribeligt tegn på, at nu måtte udlærlingene ryge.

Velkomsten, et alenhøjt sølvbæger, stod midt på bordet, fyldt til randen med citronøl. Af denne drak de gamle svende udlærlingene til, og derpå fik de nye sverde lov til at tømme velkomsten. Efter denne udmærkelse kom den første bolle punch ind - og så drak de nye dus med de ældre svende.

Nu var drengene blevet ligemænd med deres forrige tyranner. Nu havde de lov til upåtalte at slå ethvert tysk uhyre ned, som ville fornærme dem. De måtte fløjte, synge, le, snakke osv. Kort sagt: Nu fik de pludselig lov til næsten alt. Og så drak de punch til klokken 12 den nat og gik så hjem som frie muntre svende.²³⁾

Denne svendeoptagelse hos snedkerne i Århus må have fundet sted i årene før 1860. Endnu er der spor af overleverede omgangsformer, men behøvlingen som sådan er forsvundet, i hvert fald i dette tilfælde. Det vil være rimeligt at antage, at behøvlingen hermed er forsvundet fra dansk område.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Landsarkivet for Nørrejylland, D 21 nr. 298. Indkomne breve til magistraten vedrørende lavene, 1611-1764.
2. Jyllandsposten, 16.5.1964.
3. Århustallene er fra Helge Søgaard, Håndværkerlavene i Århuss 177.
4. Ole Warthoe-Hansen, Randers Håndværkerlav, II s 151.
5. Bønhaser og fuskere var håndværkere, der uden lovlig hjemmel arbejdede selvstændigt.
6. C. Nyrop, Håndværksskik i Danmark, Kbh. 1903, s 3 ff.
7. Nævnt 1737. C N anførte skrift s 12 ff.
8. Fællesbetegnelse for håndværkernes særlige skikke. Udførligt beskrevet i C N, Håndværksskik i Danmark.
9. Hvidtfeldt, Håndbog for danske Lokalhistorikere, s 515.
10. Tidsskrift for Kunstindustri, Kbh. 1897, s 7 og s 36.
11. Snedkermestrene i Randers havde en mestertavle, hvor mestrenes navne var opført.
12. Fra hattemagersvendene i Randers er bevaret et zech-bræt (zehen er at svire). På den ene side står Ø og B (øl og brød), på den anden P og T (pibe og tobak). KMR 8120.
13. Odense-høvlen er gengivet af Hakon Spliid i Riismøllers bog Fra Svendekro og lavshus, s 82.
14. Gösta Berg, Behyvlingen i Enköpings snickaregesällskap, Nordiska Museets och Skansens årsbok, 1936, s 201 ff.
15. Den gamle By, årbog 1981-82, s 24.
16. C N anførte skrift s 4.
17. Sstedes s 4 f.
18. OWH, anførte skrift s 33 ff.
19. Albert Olsen, Hustømmerfaget, s 114.
20. Plakat af 31. november 1832 satte forordningen af 21. marts 1800 i kraft over hele landet.
21. Lavshuset var en betegnelse for oldermændens bolig. Et særligt hus, som tilhørte lavet, fandtes kun i de store byer.
22. Specie = speciedaler, kunne fra 1873 omveksles med 4 kroner.
23. Åge Houken, En landsbydegns erindringer, Historisk årbog fra Randers amt, 1964, s 24 f.

BEHØVLINGSTALEN

Den dokumentsamling, som danner grundlaget for nærværende beretning, indeholder den tyske tale, der skulle bruges ved behøvlingen. TALEN indledes med nogle anvisninger på dansk, der her skal gengives efter den oprindelige tekst:

De *Ceremonier* som berættes at blive Brugte og dend tale som holdes, naar en Snedker-Dreng har udstaaet sine Lære-Aar, og skal gøres til Svend, paa de stæder hvor dend saa kaldet Behøvlings Ret er bevilget, og som alletider ikke maae skee, uden i een af Stædens *Magistrats* Personers overværelse, skal bestaae i følgende, Nemlig:

Naar en Snedker Dreng skal som meldt gøres til Svend, bliver efter ordentlig Tilsigelse, som Ifølge af Forordningen af *Magistraten* tilstædes, paa Laugs Huuset forsamlet: Oldermændene de 2de Ældste Mæstere som kaldes hos-Siddere, item alle de øvrige Mæstere paa Stæden, og endelig 4te af de ved Lauget havende fornemmeste og Bæste Svenne: Dend som da skal gøres til Svend indstiller sig for denne For-

samling til at behøvels, hvorved Omgangen er Denne:

Een af de bemelte Svenne, som ved denne Act kaldes Glöckner holder 2de Tale på Tydsk, som herefter Anføres, de 2de andre staaer hos og skal have Tilsyn at Aldting skeer Regelmæssig, og dend 4de skal bruge Værcktøyet ved behøvlingen. Derefter bliver dend som skal behøvels, lagt paa een Høvel-Bænck, da Dend Benefnede Swend farer over ham med Snedker-Redskaberne, Ligesom ellers paa et støkke Træe der skal forarbejdes, nemlig med Zirckel, Snoer, Saug, Høvel *etc.* Dog ere disse Værcktøyer, nemlig Saug og Høvl, hvormed hand Lempelig overfares, for ikke at tage skade, giordte dertil af bare Træe.

Naar hand saa paa bæncken er færdig staaer hand over Ende, og bliver Maalet, nu med Maalestocke og deslige, Nu med Winckelen snart under Armene og Axlerne, snart paa Ryggen og deslige, og dermed endes *Acten* hvormed ingen slags Forklæden, Sverten i ansigtet eller deslige foretages: Ey heller nogen *Tractement*

eller Dricken maae skee. - Dend Tydske Tale er
efterskrevne. som efter Stæderne og omstæn-
dighederne Indrættes:

DIE WORTE FÜR DEM TISCH

Also mit Gunst, so treten wir her ein die weil
Gros gunstige Meister und Gesellen Bey Beten
Seyn: Ich bitte sie werden mir werdenchen, die
weil wir uns thun zu Gedenccken, die weil ich
van ehrlichen Tischler Ampt zu einen Pfaffen
bin erkohren, und ist mir doch zeine Platz ge-
schoren, dar zu ist mir auch meine amt gerecht,
worumb thue ich, ob keine Pfaffen knecht die
weil dies mir aber nicht mir aufs esen gibt ein
jeder thut also ihm beliebt ich werde nicht
Viel von diesen Sache *disputiren*, sondern ich
will noch Heute eine Predigt *Studiren* die weil
ich denn noch Ehren zu einen Pfaff erwehlet
bin.

Gross gunstige Meister und Gesellen, so thue
ich sie diese Kuur Schlusel vor Augen stellen,
den sol mann Lernen zu diescr frist, weil es ist
die beste gelegenheit.

Also ist dieses mein freundliches Bitte und
Hertzlichen Begehr, ob einer oder ander vor
handen war, der etwas auf den Pfaffen oder auf
diese Beyde Pathen oder auf den Klochner oder
auf discn Kuur Schlusel weiss, oder wollt es an-
sagen zu dieser frist, die weil es jetzt die beste
Gelegenheit ist, also haben sie meine antwort
schon vernommen, ich verhoffe bald einen an-
wort dar auf zu bekommen, es sind doch Rede
so klein es pflegt wohl eine antwort dar auf zu
seyn. - Also mit Gunst, die antwort haben wir
schon vernommen dar um seynd wir allhier ge-
kommen, wir werden uns *Resolvieren* zu dieser
Sachen damit wir mögen diesen Kuur Schlusel
zu Einen Ehrlichen Gesell machen und nach
verrichteten Dingen wollen wir ein ander Eins
zu Bringen, eine kanne Bier oder Wein, da bey
wollen wir Hublers lustig seyn.

Also mit Gunst.

Hobel Predigt

Deus Bonus, Deus bonus, Deus.

Ihr Herren gross und Klein des gleichen Jugend
Sachen Jungfern und Jungfrclein, ich thue sie
Grantz freundlich grussen von den Bauchen
auf den Nachen von den Haupt biss auf die

Füssen, biss das sie werden an ihren gantzen
Leib begrust, das wolte der Fegter von der feder
es slug den Most brüder auf das Leder das wolte
des gute wein, mit zeiner Macht, das mir ein
guten raus hat zu gebracht, das wolte die Hoch-
und weit berühmte Tischler Kunst, in Nahmen
der Skrup Hubel und der Raubanch und Fey-
banck, da von will ich machen meine Predigt
einen anfang. Die Gnade des Kellers, und die
Gutig keit des Hochs mit Verdigkeit des Beck-
ers, die seyn und bleiben bey uns in dieser gan-
zen Wochen, das wir Felt werden in unser
Knochen.

Ominus Dominus Bauchus

Der Hund schist was Kuchschwanzt frist, du
die Kirs die Lass dir wohl bekommen in deinen
Hertzen.

Rillus, Rallus, Brillus, Brallus, alles woller
falter, das sind gar wilde worte, die findet man
nicht in der Psalter, sondern sie stehen in einer
finstern geschicht, wer weis was bey den Jung-
fern in Kuhestall geschiehet, diese worte habe
ich aus Lateiniske gestrochen, die lautet also:
Wer kein Bet hat, er schlafe auf den Stroh, den
stecht ihm keine Feder und beisst ihm auch
keine Floh. Hier mit will ich mein eingang en-
den, und will mich recht zum Levte wenden,
und will meine Predigt recht fangen an, doch
will ich sie aber theilen in drey Theil.

Der erste soll sein, von diesen Kuur Schlusel,
wo er seine Schalkheit soll busen. Der ander
soll sein won Handwercks Sachen, doch wenn
ich sollte etwas fehlen, oder un recht machen,
bitte ich Eure Lieben, sie werden mir nicht aus-
lachen, doch lass Lachen wer da will, ich
schreibe sie nicht wor Mass noch ziel.

Der dritte Soll sein von der Wanderschaft
was dieselbige vor Nutzen und Krafft bracht,
ich bitte ihr Herren sie werden sich nicht lange
bedenchen, den durstigen Pfaffen eins schen-
chen, eine kanne Bier oder Wein eine Kanne
von 8 Mass, dar aus sauffen will ich ein Jung-
fern Trunck, das mir beyde Bachen über lauf-
fen.

Also mit Gunst, Gros gunstige Meister und
Gesellen, dess Gleichen Tugend Sachen Jung-
fern und Jungfrclein, ein jeder thue nach seiner
Ehr, ich bitte Eure Liebe ihr wollet ein wenig
Zuhören und nicht anschauen mein Gröbes
Gewant, sondern haben acht auf meine Worte

und Verstand, den sie wisen von den Alten, dass die Tischlers pflegen alle Viertel Jahr eine umfrage zu halten, solchen Gebrauch wollen wir helffen streichen, ich bitte Eure Liebe wollen fleisig dar auf mercken, ich habe Zwar das Buch in meinen Hand, der Kuur Schlusel sitzt auf der Banch ich thue auch zu wissen und Klage über diesen Kuur Schlusel, da kam zu mir ein Schuler eyl dass er sach ich mögte hachen der weil er bat mir, auch das grobe Holtz, ich solte aus ihnen [sie; ihm] machen, ein Tischler Gesellen stolz, er hat mir auch zu einen Pfaffen erkohren und ist mir doch keine Plate geschoren, dar zu habe ich auch nicht viel *Studiret*, den ich bin etwas im Kopff verwirt, ich habe gestern abend so Lange bey meiner Jungfer Liebsten gesessen, dabey hab ich meine *Studiren* gantz vergessen, doch aber that ich sie fragen, was sie in ihren Bussen thut tragen.

Sie sprach Maketen, und Nigelein, und Temit ich kusse sie forne Kuhe schwantz, kusse du sie hinten, ja Liebe Kuhe schwantz, ich hatte dir noch viel zu sagen, wann du es mir kanst es tragen, die weil du aber noch nicht recht bist, so muss man dir ein Kuhe Schwantz nennen. Du must ja gestehen zu jeder Frist, dass eine Kuheschwantz ein rechter Narr ist, die weil er nicht selber Konnte rahten, kam er und bath mir, dass ich mögte ihm Dar ein zu hulfte kommen, das war ihm nicht so schwere Pein, als er gebunden war ins Zirt hin ein Strutzelein, wenn sie in dass maul thut lecken, denn thut der Kuheschwantz schmecken, denn er ist so gar ein loser tropf, es hat so gar ein Angeschickter Esels Kopff, dar in stecken der untugend so viel die ich erstlich erzehlen will, er meint wenn er das Holtz konte Machen fliesen so konnt er schone arbeid giesen, ja wenn er mit ein Beyl thut Hauen, der in thut ihm fur den Barten aasten grauen, er mietet wem das Hublen ihm so wohl that, als wann er ein Mädgens in bette hatte, so wolt er Hubeln noch so sehr, als gleich eine tag eine Woche lang were, so wolt er doch kein feuer abend begehren, ja wenn es auch eine Monaht lang währe, wolt er sich die arbeit nicht beschweren, aber bey der Hubel Banch, ist er Schwack und kranck, das konte sein Meister nicht Länger vertragen, dar um thut er ihm so hart verklagen, dass, dass mann soll ihm behauen die grobe Aest, das es die masen Bleiben Last, darum will ich ihm so Hubelen und Hachen, das ihm die Raben sollen im Leibe knachen, ich will machen eine

stunde ein Jahr lang, ich will ihm machen nicht zu gross und nicht so klein, nicht zu Kurtz und auch nicht zu lang, dass ich bey seine Mädgen verdiene keine undanck, denn es hat mich auch gebeten eine zarte Jungferlein ich solte ihm doch verschonen seinen Mittelbein, darum will ich ihm besser flaffiren, und eine spanne Lang dar an Formiren den die Jungfern sind etwas theur in diesen Jahren dass muss mancher Jung Gesell erfahren.

Trau kein wolff auf grüner heyd, und keiner Jongfer auf ihr Eid, und kein Juden aufseins gemassen, sonst wirst du von allen drey beschiesen, wenn der Wolff das Maul thut Lecken, und die Jungfer sie in Bette thut strecken, denn verlangt der Wolff noch ein Lam, und die Jungfern nach eine Jungen Mann, dass beschreibe uns die weisse Lere *Habacuc*, das seine Mutter mit der stachel schlug, mit diesen und der Gleichen Wort fährt er also weiter fort.

Eine Katze und eine Maus, sind Zwey die Mann habe in einem Haus; Ein alter Mand, Ein Junges Weib, sie leben gar selten ohne streit, denn sie ist Jung und er ist alt, sie ist warm und er ist kalt, derum ihr Mädgen voller tugend, lasset er kysen in Eure Jugend, denn wenn ihr werdet alt, und Eure Bröste werden kalt, und Eure Augen anfangen zu rinnen, wird wohl als dann Eure Liebe geirinnen, dass Beschreibet uns *Beronimus*. Man soll Lieben ohne verdross, denn Liebet und geliebet werden ist die beste Lust auf Erden.

Ein Baum ohne Aest, Ein Wirtshaus ohne Gäst; Eine Jungfer ohne Liebe, Ein Jahr Marckt ohne Diebe; Eine Scheune ohne Maus; Ein alter Pels ohne Laus; Ein Reuther ohne Pferd, Ein Soldat ohne Schwert; Ein Bauer ohne Feld; Ein Reicher ohne Geld; Ein alter Buck ohne Bart, ist alles wie die Natur und art, darum bitte ich ihr Herren, sie werden sie nicht Lang bedencken, und den durstigen Pfaffen einschicken ein Kann Bier oder Wein; Eine kanne von 8 Mass, dar auf will ich sauffen ein Jungfern trunck, das mir sollen beyde Backen über Lauffen; Diese Worte habe ich Genommen von einen Hechten und nicht von Eynen Schnecken Kuhe Schwantz wisch du das Maule. Ich werde eins trinken, als ich war Jung und unerfahren, denn ich hätte ka[u]m richtig viert zehen Jahren, denn Gedacht ich in meiner Muth, was ich wollte Lernen für ein Handwerck gut, zu einen Betler thut ich mich nicht schicken denn mir Grauet für den alten Wei-

ber, Pilssen Flechen; Ein Schneider mögte ich auch nicht sein, Lange Bey denn Licht zu sitzen, wollt mir nicht ein, wenn es aber war Beyn Bier oder Kühlen-Wein, dann wollt ich ein hurtiger Gesellen seyn, dass Schuster Handwerck thut mir auch nicht gefallen, denn sie müssen haben viele Geld das Leder zu bezahlen, dar zu habe ich Böse Seine in meiner Maul, das Leder zu ziehen bin ich zu faule; dass Becker Hantwerck thut mir Grossen drang, denn ich schliff kald [c:bald] alle morgen zu lang, und thut mich auch nicht Belieben die Semlen in den offen zu schieben, wenn ich sie aber sollte schieben in das Maul, da war ich hurtig und nicht zu faul.

Botzlung! Botzleber! Bald war ich worden ein Leine weber; Ein Weber ich Bald geworden war, aber mich fürchtet zu sehr den Böse garn, so die alten weibern spinnen beym licht, und den enden Weben so ofte Gebricht, dass ich hätte so oft müssen kempfen das aus mir werde worden ein werdrossener Mann, da keine Jungfrauen mir helfen kann, doch gibt es das Lieblicher Hantwercher noch mehr dar ein Mann hat noch Lob-Preis, und ære, als Glusser, Mahlers, Bildhauers, ins Gemein soll keine von mir verachtet seyn, doch hat ich zu keinen Liebe oder lust, als zu der Hoch- und weit berühmte Tischlerkunst: der selbige ist mir gefallen Ein, Gleich wie ein ancker in der Wein, darbey will ich auch werbleiben und meine Zeit und weile bey das Hüblen vertreiben, ob ich gleich nicht von vielen Künsten kann *disputiren*, wie mancher Pralen sich Läst hören, Mann schimpfauf Grosse Sachen, wann er selbst dazu komt, kann er selbst nichts macken, dass Werch das thut den Meister preisen, die **Tischler Kunst** will ich beweisen, wie sie so hocht zu ruhen seyn, und eine *Historie* frey, als Ihre Liebe wohl weis, das die Künstler sich aufs Holtz thun befeisigen mit eine Kasten, welcher weis denn er hat gemacht mit grossen Fleiss: Her nacher sie Haben Gefunden Künstler die von stunden aufs Holtz viel schöne sachen die uns wohl wisend die selbige machen, da her die **Edle Tischler Kunst** hat erlangen, Grosser Herren Gunst, den Kaiser, König, Fürsten und Herren, können die Tischlers nicht entbehren, wenn einer Herr ein Schlotz thut bauen, und führt darauf schöne Jungfrauen, und ist von Tischlers nicht ausgemacht, so hat es für wahr Eine schlechte pracht, Eine schlechte Freude ist dar ein zu finden, wenn es stehet offen forne

und hinten, wo keine Thür noch Fünster ist dass spricht mann bald zu jeder frist, hier ein zu wohnen thut mir Grauen, die weile ist von Tischler nicht ausgemacht, das wisen die Tischlerschau zu führen und manch stück arbeit damit zu ziehren. Ich hatte Eure Liebe noch von Hantwercks Sachen zu sagen aber die Zeit kann es nicht verdragen in deh m ich aber nicht unterlassen kann, wie ich jetzt muss führen an, als so bald ich er hat unterscheiden ob Künstler Gefunden werden, Er schichet also bald die Sachen da des *Tempels* Zirat sollte machen von Sittern, Fürenholtz den Gantzen Thor machen stoltz, die Lade des Bundes, die Tisch des Gleichen, das thun die Tischlerschau aus streichen, Er schichet also bald zu der Stadt, die weil er Baumeister nöthig hat, die im der Herr hatte mitgetheilt, Kunst und Verstand zur selbiger Zeit, das er alle sollte machen Lassen, eben dem Massstock thut im der Herr auch geben, wie mann ausspricht das er hat manche Schone Seulen aufgericht das gleich zu allen stunden, das kann die erste wirt gefunden sie vergleicht sie in ihrem starchen Gleich wie ein Riesen sie tragen eine schwere Last, wie ein Mauer, dar um vergleicht man sie einen groben Bauer, war sie won Sechs theil zu sammen gemacht, und bekam davon ein schlechte pracht, die andere Seule *Dorica* sie ist uns Tischlers wohl Bekant, sie *Præsentiret* sich als einen Kleinen Helt, der da sollte streiten in das Felt zur Hand *Asyria* und auch in *Africa* des Gleichen auch in *Persia*, sind viele Pallatze mit aufgeführt und mit diesen *Dorica* geziret, war sie von Sieben theil zusammen gemacht und bekame davon ihren pracht, die 3^e Seule *Ionica* mercket ist, wenn sie wird von acht theil zusammen gemacht, und bekam da von ihren art und *proportion*, darum vergleicket man sie einem Weibes Persohn, die vierte Seule *Corintica* mercket ist, wenn sie wird von Neun theil zusammen getheilt und bekommen da von ihren rechten schein gleich wie ein Zartes Jungferlein. Die Bau Meister fur alten haben so lange auf die *Corintica* gehalten, bis sie endlich hat unterfunden der weise Bau Meister, der von stunden da durch stets *Speculiret* hat, und die Fünfte Seule her vor gebracht, sie ist von andern viere zusammen gemacht und geschoken, das ist wahr und nicht erlogen, sie hat ihre Nahme empfangen von einer aus gestrichener Schlangen, als Eure Liebe wohl weis das die Fünfte Seule *Composita* heist, war sie won

Tysk træsnit visende Behovling ved Deposits i det 17. arhundrede, Nürnberg.

Denne behovlingsscene viser i endnu højere grad hele behovlingsteateret for åbent tæppe.

Sandsynligvis er det mestre, der sidder iagttagende omkring bordet. På gulvet ligger to udlæringer, der flittigt behugges med en bredbil, og forrest til venstre står endnu et »offer«, der skal knibes med en tang.

(Foto efter Laurits Pedersen, *Handværksskik i Helsingorske Lav*, 1917, s. 17).

Zehen theil gemacht, und bekam davon ihren pracht, war aber *Dorica* unter *Composita* dar-auf gefunden wird aber *Jonica* unter geführet, *Corintica* dar auf Gebühret, dass ist also ihren Zirath, dar zu ein jeder Ehre gebühret. Nicht besser thut mich die **Tischler Kunst** belieben, als wenn man macht viel Bettladen und Wie-gen, Kisten und Kasten. *Vemus* selbst thut *ra-sten*, das erste und dass letzte Zelt wird alles bey den Tischler bestellt, dar um sind die Tischlers lebens werth, samt ihren Hantwerch Hochge Ehr, denn wer sein eigen Hantwerch schimfft wird ein Stümpler bis an End. Eure Liebe wollen wisen, als ich aus zog zu wandern, da lief ich auch won einer Stadt zu der andern, da kam ich in das Land Hesen, da gab mir grosse Schlüssel, und wenig dar ein zu essen, da hatt ich ein Meister als Gott erbarm, in Seiner Küche war selten warm, ein Kleines Feuer, ein grosser

Rauch, wie er mir Speist arbeitet ich ihm auch, Bitter bier und Saures Wein, wir wolte [nicht] Länger in Lande *Hessen* seyn, da löb ich nach Stadt *Brunswig*, dar macht ich ein Meister drey Töchtern Reich, die eine war Schwanger, die ander ging selbst ander, die dritte gebahr ein jungen Sohn, da war es Zeit das es gingt davon, ich reyeste weiter in die Welt, war offer mahls Lustig ohne Geld, denn die Jungfern und der Wein die brachte mir um alles das Mein, ich laufft den Rhein Ström auff und nieder, Bettelt das Brodt, Verkauf das wieder, da meinte meine Eltern ich wäre verlangsten gestorben, da war ich erst ein Reicher Kauffmann geworden, da reiste ich nach der schöne Stadt *Celle* mit andern Leider, Lugen Gesellen, da fant ich Guten Wein und schöne Jungfrauen, Nach den thut ich mich fleisig umschauen, aber ich muste bald von dan, es kam mich ein Grosse

Krankheit ein, im Beutel an, dar um must ich fort, und mir begeben zu einen andern orth, ich Lief nach *Frankfurt* zu, dar uber zerreiss ich meine Schuhe, ich kam nach *Augsburg* in wenig tagen, da halt ich in Viertzehen tagen zwölff Meisters und vier zehen Meisterinn, gedonchet ihr Herrm was Hat ich dafür eingewinn, so lief ich nach Wien und Öster Reich, da macht ich Sieben Meister reich, der einer ist gestorben der andern vorderben, der dritte Liegt in *Hospital*, der viert hat gar nichts mehr über all der Fünfte hat haus und Hoff, müssen verlaufen, der Sechste muss gar zum Thor hinauf Lauffen.

Ihr meine viel geliebten hat keiner nicht Gehört wo der Siebende mag sein geblieben, ich habe mir Lassen sagen vor wenig tagen, er liegt Wendich in die Kraut garten und thut die andern Sechs erwarten.

So mus man die Sachen Greiffen an, wenn man den Meister will helfen davon. So lief ich in das schöne Land Sachsen all wo die Mägdkens auff den Bäumen wachsen, ich Aber habe mich zu der Zeit nicht recht Bedacht, sonsten hätte ich mich einem mit gebracht, doch habe ich schon Vernommen dass hier in *Aarhuus* sind auch viel Zu bekommen, in *Pommern* giebt es gute Würsten und schinchen, dass *Rosstocher* Bier Läst sich auch wohl trinken, in Zerbst giebt es gute Bier, in *Franchfurt* giebt es gute Malevesier, in *Spanien* giebt es Guten Wein, in *Venedien* möcht ich gerne gewesen seyn, in *Rom* giebt es Grosse Herren und *Prelaten*, in *Prage* sind die Huren wohl gerathen, Bin ich umkommen auf frembden Landen, und bin in *Hamburg* auf der Höhe Schule Gestanden, da Habe ich erst recht meine Kunst gelehret und erfahren, darum will ich auch an diesen Kuur Schlüssel nicht Spahren, Las dir noch eins befohlen Sein, kehret stetz in Wirtshaus ein, sprich Zu den Vater bonen ein, den Wirt er selber sagen, grust den Wirst du sein ein Welkommen Gast, wenn du braf geld in Beutel hast, schau als denn was dir wieder fahret, Lass dir noch eins Befohlen sein, halt dich stets zu den Jungfraulein, geht mit ihr in das bett und spielet mit ihr in die welt, was denchet ihr Liebe ins Gemein, wenn ich vor diese Kuur Schlüssel Solte Hublen, Eine Zarte Jungferlein, Eine Jungfrau unter mich, dass Hublen Lobe ich, ein Jungfrau unter den Knaben, eine Turteltaube unter den Raben, sie sind alle beyde so wohl behut, als man ein Böck zu den Schafen führen thut, Eure Liebe dürffen nicht Lachen,

es sind nur gar Selt sahme Sachen, aus Eine Eule kan kein Falcken machen, aber aus Jungfern, kan man machen Jungfrauen, dass thut Lass niemand schauen, es mag sein eine schöne Lust, mir aber ist es wohl Bewust, ich habe in meinen jungern Jahren solches mit gelemet und erfahren, ich finde in meinen Better keine Braut, wir solches doch so freundlich geschickt, Lass dir noch eins befohlen sein, wenn du in einer Stadt thust wandern, solst du nach der Tischler Herberg fragen, vor allen andern, ist den Niemand der es thut sagen, den thue du den Bürgermeister, seine fenster einschlagen, so wird er dir bald eine Herberg verschaffen, wo du sicher und ruhig wirst einschlaffen. Hier mit viel ich meine Predigt beschliesen es möchte sonst den Kuhe Schwantz gar verdriesen, er Zoll heute noch tapffer springen, er meint es soll ihm schön gelingen.

Hiermit hat meine Predigt einen End, wer es liebet der Lauf mit den Kopff gegen die Wand, Also mit Gunst, Also mit gunst.

So habe ich meinen Holtz aus gearbeitet, in einen Vier kant, ist einer oder ander, der dadel oder Mangel daran weis, der wolte es itzunder an sagen, so verhoffe ich, dass meinen Holts tapffer springen kan, also mit Gunst. Nun solst du erstlich drey mahl Rechts umspringen, fur den Ehren vesten und wohlweisen Rath hier in *Aarhuus*. Drey mahl rechts umb für die Herren Oldermant, Drey mahl rechts um für die Herren Bseysitz Meysters, Drey mahl Rechts um für den Herrm Laden Gesellen.

Drey mahl Rechts umb für deinen Pfäff, und beyde Pathen, und deine Klöchner, Drey mahl Rechts umb für das gantze Liebliche gesellschaft.

Drey mahl Rechts umb für den Herren Vater und Frau Mutter, Jungfer, Schwester und Herren brüder, Drey mahl Rechts um für alle Hübsche Jungfern, Ein mahl Lincks um für alle Huren und Buben.

Was Heistu mit Nahmen N:N:

N:N: Nur Hastu geheisen unter die bauck, Nun solstu heisen mit Nahmen N:N: über die bauck, So wünsche ich dir viel gluck zu dein Gesellen Stand.

Das, N:N: nehmstu von Mich und von kein andern.

*Der Tischler Gesellen,
Handwerchs Gewohnheit.*

Also mit Gunst.

Wenn du in einer frembed Stadt auf die Herberg gereist komst, soll du den Herr Vater Grüsen von wegen des Handwerch, so wirt dich der Herr Vatter willkommen heissen von wegen des Handwerch, Also mit Gunst.

So antwortest du.

Also mit Gunst, ich sage danch von wegen des Handwercks Meister und Gesellen Lassen euch freundlich Grüsen von wegen des Handwercks. Also mit Gunst. Hast Du aber Lust umb zu schicken so wirt der Herr Vatter hinschicken, nach der orten Gesellen und wenn er komst spricht er, Also mit Gunst. Seyd mir willkommen won wegen des Handwercks, also mit Gunst, also mit gunst, ich sage danck, von wegen des Handwercks, Meister und Gesellen, Lasen euch freundlich Grüsen von wegen des Handwercks, also mit Gunst, Also mit Gunst: Ich sage danck von wegen Meister und Gesellen, also m G: Hir nach spricht der Orten Gesellen, also mit Gunst, Was ist Euer begeh, dass ihr Bot nach mir geschickt habe, ist Euer begeh die Stadt zu besehen, oder ist Euer begeh mit einen ehrlichen Meister oder Gesell eine Kanne Bier oder Wein zu trinchen, oder ist Euer begeh Viertzehen Tagen nach Handwercks gewonheit und gebrauch bey einen Ehrlichen Meister zu arbeiten, so könt ihr mir solches Zu verstehen geben, Also mit Gunst, Also mit Gunst, Die Stadt Zu besehen, oder mit einen Erlichen Meister oder Gesellen eine Kanne Bier oder Wein zu trincken ist schon geschehen. Was nicht geschehen ist, kann noch wohl geschehen, aber solches wäre vor dieser Mahl mein begeh virzehen tagen bey Einen Erlichen Meister nach Handwercks Gewonheit und Gebrauch Zu arbeiten, so fern mir solches wiederfaren kan, wäre es mir Lieb zu vernemen: Also mit Gunst. Hernack spricht der Orten Gesellen: Also mit Gunst, was mir und ein ander Erlichen gesell wiederfahren ist, soll euch auch wiederfahren, Also mit Gunst, Wann der Orten Gesellen wieder kombt spricht er, Also mit Gunst, Also mit Gunst. So habe ich aus gewesen nach Euren begeh von älsten bis zum jüngsten, und von jüngsten wieder bis zum älsten, So thun sich die Meister sämtlich bedanchen, ist der beutel wohl gespicht und die

Schuhe wohl geflicht, so ist gut wandern, doch hat sich einer mit Nähmen N.N: und N.N: der läst euch vierzehen tage Arbeit zu sagen, so fern ihr wohl mit einen geringen Ehrlichen Meister nach Handwercks Gewohnheit und gebrauch verlieb nehmen, so wünsch ich euch Glück Zu Meister, Also mit Gunst.

Bey der umfrage wirt der Orten Gesell Also sprechen, also mit Gunst. Wer scharff oder spitzig gewehr bey sich hat, der gieb es von sich, bis nach gehaltener umfrage solles ihm wieder zu gestellt werden, so gut, als er von sich geben hat. Also mit Gunst Wass Fremde Gesellen sein, die Setze sich oben an diesen Tisch bey die Laden Meister und Laden Gesellen, die andern werden ihre stelle auch schon wisen. Also mit Gunst.

Zum 1ten. Es ist, in diesen Hoch und weit berühmte König: Handel- und Wandel Stadt *Aarhus* der gebrauch dass die Tischler Gesellen, alle viertel Jahr zu sammen kommen, eine stille und zugtige halten so fern einer auf den andern etwas weis, das er es anzeich und nicht werschweige, Also mit Gunst.

Zum 2^{ic}. So ist es auch der gebrauch, wenn fremde gesellen vor handen seyn, das man sie Heist willkommen wie auch lasen sie oben am den Tisch sitzen von wegen des Handwercks, und sie frage, wo sie am nechsten sein aus gezogen, und was ihren Meister und gesellen haben befohlen oder was sie auf Meister und Gesellen wisen. Also mit Gunst.

Zum 3^{icn}. So haben wir Auch Einen *Articul* Brief Der aus gegeben ist, von dem Hoch Edlen und Wohlweisen Herren des Raths in dieser Stadt, und von Meistern und Gesellen bekräftiget worden, welches soll den fremden Gesellen vorgelesen werden wornach sich ein jeder hat zu richten, und für schaden zu huten. Also mit Gunst, also mit Gunst.

Zum 4^{icn}. So haben wir auch einen wahl Tafel, darin die Meisters ihre Nahmens verzeichnet stehen, das wenn selbige vorgelesen wirt, das ein jeder Gesell fleissig acht habe, auf seiner Meisters Nahme und rigtige antworte giebe, also mit Gunst.

Zum 5^{icn}. So haben wir auch ein Schwartz Buch, da in die un-erlichen Gesellen ihre Nahmen verzeichnet stehen, dass wenn die vorgelesen wirdt, das ein jeder acht habe, auf die Nahmen wenn ein Gesell oder ander sie in die frembde antrefßen, das er ihnen Aus treibe, und nicht bey ihren Lasse, bis sie alhier kom-

men und sich mit Meister und Gesellen vergleichen thun. Also mit Gunst.

Also mit Gunst. Wen die umfrage hier umgeheth spricht der Orten Gesell. Also mit Gunst. Also mit Gunst. Gesellschaft seydt mir willkommen, von wegen des Handwerchs. Also mit Gunst.

So Antwortest du.

Also mit Gunst. Ich sage danch won wegen des Handwerchs, Meister und gesellen Lassen euch freundlich Grüssen von wegen des Handwerchs. Also mit Gunst. Also mit Gunst.

Ich Sage Danch von wegen Meister und Gesellen, also mit Gunst, also mit Gunst, wo seydt ihr am yngsten ausgezogen, also mit Gunst. Also mit Gunst aus *Aarhuus*, also mit Gunst, also mit Gunst: Was haben euch Meister und Gesellen befohlen, also mit Gunst, Also mit Gunst. Meister und Gesellen haben mir befohlen, ich soll Meister und Gesellen fleisig Grüssen von wegen des Handwerchs, die das Handwerck redlich seydn, die es aber nicht sein, von dem soll ihm helffen redlich machen, bey den Herren über den Tisch, auf die Banck vor die Banck auf Erden, bis sie begehren redlich Zu werden. Hernach setze ich mich mit ihnen oben an den Tisch und trincke eine Kanne Bier oder Wein. und lass ihnen ehrlichen gesellen mit seydn.

Hier auf habe ick Meister und Gesellen fleisig Danch gesagt, also mit Gunst. Also mit Gunst. Weil die ordentliche umfrage, an mir ist so weis ich vor dieses mahl auf Gross Gunstiger Meister und Gesellen, nicht als Liebes und Gutes und wass Ehren zusetzet, ist aber einer oder ander, der etwas auf mich weiss der stehe auf und trete wor den Tisch und Klage mich an, weil Meister und Gesellen bey sammen seydn, und die Gesellen Lade offen stehen, so will ich mich wissen zu verantworten, wie es einen ehrlichen Gesell Gebühret, und wohl ansethet, und her nach still schweigen, bis die Umfrage weiter an mich komt, also mit Gunst. Also mit Gunst, wird der Orten Gesell weiter sprechen, wer was zu klagen hat, der klage, weil Meister und Gesellen sammen sein, und der Gesellen Lade offen stehet, wer recht hat, der soll recht wieder fahren, wer Unrecht hat, den soll nach erkantniss und Landes *Articul* abgestraffet werden. Also mit Gunst, Geschichet zu drey mahl. Bey der chubelung, wird der orden geselle also sprechen. Also mit Gunst, wo habt ihr Euren Nahmen verschenckt. Also mit Gunst.

Also mit Gunst. Meinen Nahmen habe ich verschenckt, in der weit berühmten See-Kauff-Handel und wandel Stadt *Aarhaus*, wobey ist gewesen, gute Ehrliche Meister und Gesellen zu der zeit, ich verhoffe sie werden es noch seydn, wo sie es nicht wahren, solt es mich Leyd sein, War sie das ich meiner Nahmen, bey ihnen verschenckt hatte, wobey ist Gewesen *Peter Torsen*, meiner Paff, *Peter Terckelsen*, und *Andreas Gewallsen*, meyne beyde Pathen, *Christen Bertelsen*, mein Klochner, von den selbigen habe ich *einen Segen empfangen*.

Das kost mir so viel als ein Wochelohn, oder etwas mehr, ist einer oder ander der mangel oder fehler dar weiss, der Lesch mir es aus, und gibe mir Zwey vor ein. So will ich dass eine in meinen Beutel stecken, das ander will ich mit gute ehrliche Meister und gesellen verzehren, in einer Stadt, wo es mir gefält, straffe Lass, ich mich wohl, aber Hüblen und Hachen nimmer mehr, den das gieb gar harte Stoss und wenig Sponen, wie ich wohl erfahren habe, darauf habe ich Meister und Gesellen fleisig Danch gesagt, also mit Gunst. Also mit Gunst. Wenn der willkommen an *präsentiret* wird, spricht der Orden gesell. Also mit Gunst: Es ist in dieser Hoch- und Weit berühmten Königl. See- Kauff Handel und Wandel Stadt *Aarhaus* der Gebrauch, dass man den frembden gesell, den willkommen an *präsentiret*, nimt Er ihnen, und trinckt ihm aus, so giebt er so viel als nichts, nimt er ihm aber an, und trinckt ihm nicht aus, so ist der Meister und Gesellen straffe verfallen, nimt er ihn an und thut ein Ehren-trunck daraus, so gibt er so viel als wie zwey Lüb-schicking. Die an *Präsentirung* der Willkomst, also mit Gunst.

Also mit Gunst, ich kan mir nicht unterlassen, euch diesen willkommen an Zu *Präsentiren*, gleich wie es mir und andern ehrliche gesellen ist an *Präsentiret* worden.

In Gesundheit denen, die dieser Willkommen Gestift, geschmucht und geziehret haben. In gesundheit jenigen die noch ferner gedenken zu ziehren und schmucken. In Gesundheit der He^r Elter Mann.

In Gesundheit der H^r Laden Gesellen. In Gesundheit die zu wasser und zu Lande reysen. In Gesundheit Die auf grüner Heide Leben und Schweben. In Gesundheit den Hr. Vatter, Frau Mutter, H^r Bruder und Jungfer Schwester.

In Gesundheit das ganze Lobliche gesellschaft, meiner und Euer mitgeschlossen, dar

auf will ich ihn euch Gebraucht habe, Also mit
Gunst.

So antwortest du.

Also mit Gunst. Der trunck ist mir Lieb, aber
der Persohn noch viel lieber. Also mit Gunst.
Also mit Gunst. Wenn du Schaffer wirst, soll
du auf der Herberg von die Gessellen die lust
haben um zu schicken, drey mahl auf geklop-

pen Nemlich und soll sprechen. Also mit
Gunst. Also mit Gunst. Zum ersten, was
frembder Gesellen umstände oder begehrt der
seyn, die lust und lieb habe umb zu schreben,
die werden sich oben an diesen Tisch verfügen,
und soll wiederfahren was mir und einer ander
Ehrliche Gesell wiederfahren ist.

Also mit Gunst.

*Snapsebæger af sølv, ca. 1778.
Ved munden indgraveret:
»Til Hører Snedker Svinnene i Aarhus«.
Tilh. »Den gamle By«.*

DANSK OVERSÆTTELSE

AF WARTHOE HANSEN

»BØNNEN« VED BORDET.

Al ære og respekt.¹⁾
Så træder vi sammen,
alle højagtede mestre og svende,
som er indbudt her.
Jeg be'r Dem. De vil mig tilgodese,
vi gemme må i vor erindring,
at jeg af det ærlige²⁾ snedkerlaug
til præst³⁾ er bleven kåret,
og pladsen her blev mig beskåret.
Dertil er og mit hverv bestemt,
om det jeg vil - skønt jeg er ingen messedreng,
men give til enhver just det,
som ham nu kan behage.
Jeg ønsker ej om denne sag med jer at disputere,
men denne dag langt hellere en præken
præsenterer,
så som med ære jeg blev valgt
at gøre præstegering.

Højagtede mestre og svende!
Nu vil jeg denne kosvans⁴⁾
for Eders øjne sende.
Og hvis nu om denne sag man noget vide vil,
her gives jer den allerbedste lejlighed dertil.
Således er dette min inderlige bøn
og hjertens lyst, om nogen her er til stede,
der ved noget at sige om præsten,
de to faddere, klokkeren³⁾ eller om denne
kosvans,

eller ville anse dette tidspunkt
for den rette lejlighed.
Altså, har De mine ord ret annammed,
jeg håber snart at få et svar derpå.
Det være sig lille og aldrig så kort,
et svar vil det være på spørgsmålet vort.

Al ære og respekt!
Ordene har vi nok alle forstået,
det er derfor vi netop hertil er gået.
Vi vil os beslutte, især blandt mænd,
denne kosvans vi gør til en ærlig svend,
og dertil henter så mange ting
til fælles glæde, tag og bring
os en lækende kande med øl eller mjød,
vor glæde og gammen fra tønderne flød,
al ære og respekt!

HØVLE PRÆDIKEN

Gud er god, Gud er god - Gud.
Alle I herrer, store, små med flere -
ungdom, der søger ungdom og ungdom-inder!
Jeg gør Eder venligst hilsen og reverens
fra bugen til nakken, fra isse til fod,
Eders hele krop skal være hilset.
En fægter slog til med dyrendalen,
de brødre drak most, til de lå på valen.
Den gode vin med al sin kraft
har mig en rus til hoved bragt.
I den vidtberømte snedkerkunst
samt skruphøvl's, rubanks og alle høvles navn:
Her vil jeg begynde min prædiken.
Af kælderens nåde og Højhedens Godhed
og med bagerens færdighed.
Bliv, og vær' med hos os i alle disse dage,
hvad heller det i benrad og knogleværk må knage!

Herre Bacchus

Hunden den skider, hvad kosvansen æder,
men kirsebær er dig en hjertens lyst.
Rillus, Rällus - Brillus, Brallus
alt er dog forkrænkelighed.
Ret så usømmelige ord,
dem finder man ikke i salmebogen;
men de står skrevet i mørket.
Hvem kender måske jomfruens skæbne i en
kostald?

Disse ord har jeg hentet fra det latinske,
de lyder således:
Den, der ingen seng har,
han sove må på strå.
Der ham ingen fjeder stikker,
han mod loppens bid er sikker.
Det var mit anslag, der nu må ende,
og mod forsamlingen jeg vil mig vende.
Jeg til min prædiken nu vil skele,
men deler den først i trende dele.

Den første handler om denne kosvans,
som nu skal bøde for sin skalkagtighed.
Den anden handler om håndværkets sager,
men sku' jeg tå' fejl, så i noget jeg drager
slufninger gale, enhver kan se,

jeg be'r Eder kære, ikke at le,
- men gør man det op i mit åbne ansigt,
jeg laster ham ej for hans gode hensigt.
Den tredie skal handle om vandringssskab,
om lærdoms nytte og klæde - bo - skab.
Jeg be'r jer, I herrer, ej længe betænke,
men straks for den tørstige præst at skænke
en kande med øl eller vin, en skål,
der rummer til randen de otte mål.
En jomfru-skål jeg deraf vil søbe,
der ned over begge kinder skal løbe,
al ære og respekt!

Højagtede mestre og svende med flere!
Hver dydig jomfru længes mod giftermål.
Jeg be'r jer, kære, at låne mig øre
og ikke at se på mit grove gevandt.
Agt på mine ord, og husk så iblandt:
I ved fra de gamle, at snedkerne plejer
fire gange årlig at holde samling,⁵⁾
sådan skik vil vi holde i hævde.
Jeg be'r jer, kære, læg mærke til,
at jeg har bogen her i min hånd.
Kosvansen sidder på bænken og venter,
jeg ty'r til min viden, derfra jeg henter
en klage nu over denne kosvans.

Der kom en skolemester i hast
og bad mig af denne grove knast
at hugge ud en snedkersvend stolt.
Han har mig også til præst udkåret,
og dog er mig ingen plads beskåret,
dertil jeg har kun lidt studeret,
og er nok noget i mit hoved forvirret.

Jeg hos min kærest så længe har dvælet,
at jeg min studeren ganske har fjælet.
Jeg spurgte den kære om passende bod,
hun svared »Maketen og Nigelcin, Temit',⁶⁾
så kysset jeg hende, og hun blev svag -
kosvans, kys du nu hendes bag!

Ja, kære kosvans!
Jeg havde dig endnu så meget at sige,
om du dog gad høre, du skal blot tie.
Men da du ej endnu er med blandt de rette
man navnet kosvans på dig må sætte.
Du må jo forstå det på hver en måde,
at kosvansen, narren, ej selv kan råde.

Han bad mig så hjælpe ham selv dertil,
det skulle ej falde så svært for en slukør't,
der selv er hyldet i shirtes og strutskørt.

Men når hun fugter sin yndige læbe,
se, hvor den kosvans taber sin kæbe.
Han er jo blot den løse dråbe,
et æselhoved, ja en tåbe.

Deraf kommer hans mangel på evne,
- jeg har sagt det før, vil jeg blot nævne.
Han tror, blot han kan få træ til at flyde,
kan han med held i en støbeform gyde
det flydende jern til en brugbar gryde.
Han tror, at et hug med øksen er sagen,
så skægget forsvinder i frygt fra hagen.

Han lejer en karl,
der høvler for ham så godt og så længe,
som tog han en pige med sig til senge.
Så vil han høvle alt, hvad han orker,
selv om hans dag blir' lang som en uge.
Han vil ej spørge om fyraftens-tid,
om så den vared i tredive dage,
han over sin skæbne ej vil klage.

Ved værkstedets bæk er han svag og syg.
For mesters humør blev han en plage,
derfor han måtte ham straks indklage
til behugning af den grove knast -
dog så de rette mål blev tilbage.
Derfor jeg vil ham med høvlen traktere,
og ravnene siden hans krop spolere.
Jeg arbejder på ham en time om dagen,
så længe som året går sin gang.
Jeg gør ham hverken for stor eller klein
og ikke for kort og ikke for lang.
Jeg ønsker ikke, der kommer en pige,
som med rette kan klage og sige,
at jeg fortjener en ringe tak.
Den bøn hun havde, den sarte jomfru,
at jeg skulle skåne hans tredie ben.
Jeg gør ham just til en bedre karl,
at han må formere sin tids ideal.

De jomfruer er noget knibske for tiden,
hver ungsvend i byen har den viden.
Tro ingen ulv på den grønne hede,
og ingen jomfru på tro og love,
ej heller en jøde på hans mål:
du må narre dem alle tre.
Når ulven viser de skarpe tænder,
og pigen sig om mod væggen vender,
da kræver ulven endnu et kid,
og jomfruen siger, en mand bring hid.
Det sagde den vise hr. Habakok,⁷⁾
der slog sin moder med en stok.

Med disse og mange andre ord
han fortsætter så i det samme spor.

En kat og en mus
er to, som altid bor i et hus.
En gammel mand og hans unge viv
kan sjældent leve foruden kiv.
Derfor han lader en dydsiret kone
kysse af ham på ungdommens trone.
En dag vil hun ældes,
og hendes bryster bli'r golde og kolde.
Og hendes øjne begynder at rinde,
og så vil kærligheden forsvinde.
Dette siger Hieronimus:⁸⁾
Man skal elske uden fortrydelse,
kærligheden og elskovs færd
er dog den bedste lyst i verden.

Et træ uden bark
og en bonde uden mark,
et værtshus uden gæst
og en rytter uden hest.
En jomfru uden kærlighed
en markedstyv med ærlighed.
En lade uden mus
og en pels uden lus,
en soldat foruden sværd,
en rig med penge uden værd,
en gammel buk foruden skæg:
Alt efter sin ene halvdel angler,
naturen noget af sit væsen mangler.

Jeg be'r jer, I herrer, ej længer betænke,
men straks for den førstige præst at skænke
en kande med øl eller vin, en skål,
der rummer til randen de otte mål.
En jomfru-skål jeg deraf vil søbe,
der ned over begge kinder skal løbe.

De ord jeg hentet fra elskovs-hækken,
hvor fuglene parres, og ej fra gækken-
en sløv og langsommelig kosvans,
tør dig om munden!
Jeg drikker en gang,
som om jeg var ung og uden erfaring
- jeg var vel næppe en fjorten-åring.
Da tænkte jeg - for frimodig at være,
hvilket håndværk jeg skulle lære.
At gå som en tigger anstår mig ikke,
jeg undgår de gamle kvinders blikke.

En skrædder ville jeg heller ej være,
at sidde ved lyset og mig ernære.

Om livet så bød sig med kæresten min
med gammen og øl eller kølig vin,
da ville jeg være en hurtig svend.

Skomagerhåndværk var aldrig min sag,
for penge til læder er få i det fag.
Og mine tænder er ømme og onde,
så tygning og strækning af læder til skoer
var mindre værd end plejlslag i loen.
Bageri var kun for de vågne drenge,
hver eneste morgen sov jeg for længe.
At skubbe rundstykker ind i en ovn
var trættende og jeg blev sløv og mat,
men skulle jeg skubbe dem ind i min mund,
da skulle I se mig som karl for min hat.

Botzlunge - Botzleber.⁹⁾
Jeg tænkte nu på en linnedvæver,
og væver kunne jeg nok være blevet.
Men jeg frygted det onde garn,
som spindes ved lys af gamle kvinder -
og vævet får mønster af barndomsminde.
Så sker det som før, at jeg må kæmpe,
indtil jeg bli'r til en sølle mand,
og ingen jomfru mig hjælpe kan.
Dog gives der mangt et håndværksfag,
som man må prise og ære i dag.

en glarmester, maler og billedhugger
de håndværk sætter jeg alle højt -
men de interesserer mig ikke en døjt.
Nej! Den højt berømmede snedker-kunst,
den fylder de bedste af mine tanker
som kølig og liflig vin på et anker.
Ved den vil jeg blive og bruge min tid
på høvlen slide med al min lid.
Jeg ej om kunsterne kan disputere,
når megen pralen skal brillere,
man håner kun sagen, en anden skal føre,
når det kommer til stykket, man intet kan gøre.

Værket vil nu mesteren prise,
om snedker-kunsten jeg vil bevise,
hvor højt berømmet den måtte være -
og dertil en god historie, min kære.
En skulde af træ med al sin lid
kunstneren laver, ja og tid
efter anden kunstnere endog lokker
fra træets planke de skønneste ting.

Med disse den ædle snedker-kunst
har vundet de høje herrers gunst
som kejsere, konger og fyrster, prælater,

der aldrig vil kunne en snedker undvære.
Når herren så lader bygge et slot
og der vil modtage smukke kvinder,
blev snedkerens lærdom på slottet ej lagt,
da blev det i sandhed en ringe pragt.
Så er der kun stakket glæde at finde,
når der er åbent både ude og inde.
At bo i et hus, hvor vinduer og døre
ej findes i muren, det huer mig dårligt,
- et snedkerarbejde at udføre årligt.

Jeg har, mine kære, endnu at bringe
et ord om håndværk, skønt tiden er ringe.
Jeg undlader ej den pligt at gøre
noget ved sagen, som jeg skal føre.

Så snart jeg har fået den sag i hænde
og fundet en kunstner efter hans nenne,
sender han bud efter alskens ting
til templets pryde, som skik og brug kræver.
For snedkeren kender den kunst at gøre
en fyrre-portal over herskabets døre.

Hans øre nåede en bygmesters ry,
og straks gik der bud til den store by,¹⁰⁾
og mesteren gav til den herremand
på samme tid både kunst og forstand.
Blot skulle han bruge de mål, som han fik
og agte vel på sin herres bestik,
der grunder sig på et fast fundament
af fire mænds tanker, nok så kendt
som lærdom fra snedkerens stille færden,
når han hugger sig vej i søjlernes verden.

Den første søjle¹¹⁾ vil mange berømme,
al snedkerkunst derpå dog ej at bedømme -
han ligner den ved et jätte-væsen,
en kæmpe, der drager sin tunge last,
eller en bonde med plumpe manerer.
Den søjle blev samlet af seks komponenter,
- deraf måske dens tunge talenter.

Den anden søjle er Dorica,¹²⁾
dens navn er kendt af hver snedker i landet,
en stridsmand den ligner, der drager i felten
og vender hjem for at hyldes som helten
fra krigstog til Asien og Afrika -
og Persien med, hvor de mange paladser
er opført og smykket med Dorica.
Den søjle blev samlet af syv komponenter,
deraf den fik sine gode talenter.

Den tredje søjle er Jonica,¹³⁾
som har det karakteristika,
at den er samlet af otte portioner
og fik deraf sine proportioner.
Men spørger man om dens lighed - af alt
den minder mest om en kvindes gestalt.

Den fjerde søjle, Korintica¹⁴⁾ kaldet,
blev samlet af søjlernes mange dele
af snedkermesteren, ni i det hele,
og søjlen fik under snedkerens virke
en jomfrus spændstige ynde og styrke.

De gamle bygmestre længe sig bandt
til Korintica, indtil de nylig fandt
den vise mester, der har spekuleret
på nye søjler og har formuleret
den femte søjle til snedkerbrug.
Den tilvirket blev på halvandet døgn,
- ja, det er sandt og ingen løgn.

Den femte søjles navn var givet,
det var søjlerne selv, der gav den livet.
Ti dele blev sat som deposita -
den femte fik navnet Komposita.¹⁵⁾
Den doriske søjle blev rejst som en stamme
af træ på en slette, et tempel - en ramme
om søjlernes orden. Forfinet, behersket
den joniske broder bød søsteren op til
en fejende dans i hellensk symfoni,
for musernes¹⁶⁾ yndling en skøn harmoni.

Alt syntes mig stort, som kunstneren viste,
dog intet som snedkerens værk med en kiste,
en seng eller laden, en kasse, en vugge.
Til alles nytte, gudinders endog,
selv Venus¹⁷⁾ for hvile kan få et behov.
Fra vugge til kiste,
det første det sidste
var snedkerens gag.

Deraf kommer hans høje værd,
og håndværket gjorde ham ærekær.
Men den som skænder sit eget fag,
han bli'r dog en stymper til sidste dag.

Mine kære, I må vide
jeg drog ud for at vandre.
Jeg kom fra en by og tog til de andre.
Først kom jeg til Hessen, I ved landet
med de store fæde og intet andet,
de gav mig kun lidt at spise og drikke.
Der fik jeg en mester, ja, Gud sig forbarme,

i hans køkken var ild, men ingen varme.
Når mester talte ned til mig
med mange hårde ord,
og bittert øl og sur vin
stod fremme på hans bord,
så fandt jeg, at hans værksted
var et dårligt sted at være,
og værket, som jeg gjorde, blev
kun til hans ringe ære.
Så ville jeg ej længer tid
forblive i land Hessen.

Jeg vandred ud i det store land
og mødte en Brunswiger-snedkermand,
en mester med hus og gode løfter,
blandt husets fortrin tre hulde døtre.
Den ene blev svanger, en gik selv anden,
den tredje fik sig en dejlig søn.
Da var det på tide
jeg måtte vide,
at verden derude ventede mit komme.
Så drog jeg af som en lystig svend
uden en klink på min lomme.

Som himlens fugle jeg sanked blot
foruden såning og høst -
for vinen flød - og kvinderne med -
mod alt en hemmelig trøst.

Jeg fo'r langs Rhinen op og ned,
den bredeste strøm i Vesterled,
og tiggede til stegen, men vildtet var solgt.
- Forældrene hjemme i landsbyens skød
de mente, at jeg forlængst var død.
Men jeg havde handlet, både købt og solgt,
som det sig anstår en købmand stolt.
Men så brød jeg op med en større flok svende
- der var så mange, jeg glemte at tælle -
og kom en dag til den skønne stad Celle.

Jeg søgte et værksted, som måtte mig hue
og lod mig derfor flittig omskue,¹⁸⁾
men tænkte de tanker, som altid var mine,
om skønne jomfruer og ædle vine.
Den mester lukked sin værkstedsdør,
og da blev jeg syg som aldrig før -
og mester sagde: Du er syg, hvad er der?
Jeg svarede: Ja, tørre lommemesmerter.

Og nøden drev mig til nye steder.
Jeg gik mod Frankfurt uden rist eller ro,
over bjerg, gennem dale jeg sled mine sko.
Men byen var døv for en snedkers klage.

så gik jeg til Augsburg på ganske få dage.
På fjorten dage tolv mestre jeg fandt
og fjorten mesterinder. Forstår I
mon, herrer, hvad derved jeg vandt?

Jeg rejste til Østrig og kom til Wien.
Der fik jeg syv mestre, men en han døde,
en anden er borte, den tredje lagt øde.
Den fjerde: hos ham intet mere forslår.
Den femte måtte fra hus og gård,
den sjette ud gennem døren forsvandt.

I, mine kære, har vel intet hørt
om den syvende mester, hvor han blev af?
Selv hørte jeg sige forleden dag:
Han ligger i urte-haven og venter
de andre seks. Ja, sådan man henter
en løsning hjem på den slags gåder,
som mestrene skaber der, hvor de råder.

I Sachsen, hvor skove på fjeldet troner
og jomfruer vokser i træernes kroner,
jeg plukked ej blomster, var alt for sen -
ellers jeg havde vel medbragt en.
Men her i Århus, hvor siden jeg endte
var også et og andet at hente.
I Pommeren er pølser og skinker på rad,
og Rostocker-øllet, der tappes fra fad,
er væd at drikke, og øllet fra Zerbst
som øl betragtet, er slet ikke værst.
I Frankfurt fik man en god Malvasier.¹⁹⁾
I Spaniens land to yndige piger
mig skænkede et krus af en liflig vin.

Venediens land har lokket mig tit
- dog nåed jeg aldrig en kort visit,
men der var stæder som Rom eller Prag,
der smykkede sig hver med sit eget fag:
Roms høje prælater med lærde bøger,
og Prag var velforsynet med skøger.

Omkom jeg i et fremmed land
og stod mig vel - som jeg plejer van -
i staden Hamburgs den høje skole,
da har jeg først rigtig lært min kunst,
om snedkerhåndværk alt erfaret,
og derfor har jeg dig heller ej sparet,
kosvans!
Lad mig sige dig endnu en gang.
Gå hen til din kro, gør ej vejen for lang,
og værten dig hilser: Velkommen igen -
helst når du har penge på lommen, min ven!

Bemærk, hvad derpå kan hænde en mand,
 lyt til mine ord, tag vare derpå
 og hold dig fast til de jomfruer små.
 Nyd sengens glæder for hende og dig
 og leg den lyksalige, yndige leg. -
 Hvad mener I, kære, at jeg skulle hævle
 for denne kosvans en sart lille jomfru?
 En jomfru hos mig i min stærke arm,
 den høvling jeg priser - en gyngende karm.
 En jomfru sluttet i ynglingens favn,
 og turtelduen under en ravn
 er alle vel farne i samme kald
 som bukken, der føres til gedernes stald.
 Mine kære, jeg be'r jer, I ej deraf,
 det er jo blot sider af selvsamme sag.
 En ugle bliver jo aldrig en ørn,
 men jomfruer små, der begyndte som børn,
 de bliver til rigtige kvinder en dag.
 Hvad ingen vil nægte, enhver kan se
 og hemmeligt aner i ungdommens år,
 den søde lyst og det duftende hår.
 Man sværmed i skoven, i mark og på eng,
 men jeg fandt aldrig en brud i min seng.

Endnu en gang må jeg give dig råd:
 ved ankomst til byen søg selvsamme båd
 som dine lige i snedkernes kro.
 Men hvis din søgen og spørgen i staden
 forgæves er, og du hjemløs på gaden,
 da bank i kvæld på borgmesters dør
 eller slå hans rude ind, om du tør.
 Han skaffer dig herberg og ro for dit sind,
 et sted, hvor du roligt og trygt sover ind.

Nu er det på tide at slutte den krans
 af ord, som er bundet til denne kosvans.
 Hans tålmod ej mere skal prøves af mig.
 Men før vi slutter den harmløse leg,
 som snedkerlærling han endnu skal springe
 som vipper for leens den skarpe klinge.

Min prædiken er slut. Men den som tror,
 den er gjort til hans opbyggelse.

kan rende hovedet mod en mur -
 helt til hans egen fortrydelse.
 Al ære og respekt!

Mit træ er gjort til en firkant-klods,
 hvis nogen har noget at sige om os,
 om fejl og mangler, da sige han til -
 der er endnu tid i et ærligt spil.
 I øvrigt jeg håber på intet mere,
 kun at den klods for en søjle passerer.
 Al ære og respekt!

Nu skal du først gøre tre gange højre-spring
 for det ærlige og velvise råd her i Århus.

Tre gange højre om for hr. oldermænden.

Tre gange højre om for d'herrer bisiddere
 blandt mestre.

Tre gange højre om for hr. ladesvenden.²⁰⁾

Tre gange højre om for din præst,
 de to faddere og din klokke.

Tre gange højre om for hele det elskværdige
 broderskab.

Tre gange højre om for hr. fader, fru moder,
 jomfru søster og brødre.

Tre gange højre om for alle smukke jomfruer.

En gang venstre om for alle skøger og slyngler.

Hvad hedder du under navnet N.N.?
 N.N. har du blot heddet under din bug.
 Nu skal du kaldes ved navnet N.N. over
 din bug.²¹⁾

Så ønsker jeg dig held og lykke til
 med din svendestand.

Denne, N.N., skal du tåle af mig
 og ikke af nogen anden.²²⁾

SNEDKERSVENDENES HÅNDVÆRKSSKIK

Al ære og respekt!

Når du kommer rejsende til herberget i en
 fremmed by, skal du på håndværks vegne hilse
 værten. Så vil hr. værten byde dig velkommen i
 håndværkets navn. Al ære og respekt!

Så svarer du: Al ære og respekt. Jeg siger tak
 på håndværkets vegne. Mestre og svende lader
 også venligt hilse på håndværks vegne. Al ære
 og respekt!

Tysk træsnit, visende behovling ved Deposits (= Afslutning), Erfurt og Wittenberg, 1578.

I denne scene er to »embedsmænd« i færd med at maltraktere udlærlingen, der iført narreklædning ligger på bordet. De to behovlede svende, iført narredragt og med masker for ansigtet, bruger henholdsvis økse og knibtang. Den tredje person, der sikkert holder behovlingstalen, er seriøst klædt.

(Foto efter Laurits Pedersen, *Håndværksskik i Helsingørske Lov*, 1917, s. 48).

Men har du lyst til at lade dig omskikke,²³⁾ da vil hr. værten lade sende bud efter skafferren,²⁴⁾ og når han kommer, siger han: Al ære og respekt! Vær velkommen på håndværkets vegne, al ære og respekt, al ære og respekt!

Jeg siger tak på håndværks vegne. Mestre og svende lader eder venligt hilse i håndværkets navn, al ære og respekt, al ære og respekt!

Jeg siger tak på mestres og svendes vegne, al ære og respekt! Derpå siger skafferren: Al ære og respekt! Hvad er jeres ønske, siden I har sendt bud efter mig? Er det jeres ønske at bese byen, eller er det jeres ønske at drikke en kande øl eller vin sammen med en brav mester eller svend, eller er det jeres ønske at arbejde fjorten dage efter håndværks skik og brug hos en ærlig mester. Kan I give mig det til kende?

Al ære og respekt, al ære og respekt!

At se på byen, at drikke en kande øl eller vin med en ærlig mester eller svend, er allerede sket. Hvad der endnu ikke er sket, kan siden vel hændes. - Men således var for denne gang mit ønske at arbejde fjorten dage hos en ærlig mester, efter håndværks skik og brug. Såvidt sådant kan vederfares mig, ville være mig kært.

Al ære og respekt!

Derpå siger skafferren: Al ære og respekt! Hvad der er vederfaret mig og en anden ærlig svend, skal også vederfares jer, al ære og respekt!

Når skafferren atter kommer, siger han: Al ære og respekt! Al ære og respekt! Nu har jeg efter Eders ønske været ude hos mestrene, fra de ældste til de yngste og fra de yngste til de ældste. Og samtlige mestre takker.

Er pungen vel spækket og skoene vel flikket,

så de er gode for en vandring, har en ved navn N.N. ladet Eder tilsige fjorten dages arbejde, så vidt I vil tage til takke med en ringe ærlig mester efter håndværks skik og brug. Så ønsker jeg jer lykke til med denne mester, al ære og respekt!

Ved omfraget²⁵⁾ vil skafferen tale således: Al ære og respekt! Den som bærer et skarpt eller spidst våben, skal lægge det fra sig, indtil omfraget er afholdt. Så skal det atter gives ham tilbage lige så godt, som da han gav det fra sig. Al ære og respekt!

Hvad fremmede svende angår, skal de sætte sig øverst ved dette bord, ved siden af lademesteren²⁶⁾ og ladesvenden. De øvrige vil også vide at finde deres rette plads.

Al ære og respekt!

For det første er det skik og brug i denne vidtberømte kongelige handels- og vandelsby Århus, at snedkersvendene samles fire gange årlig til en stille og rolig sammenkomst, så vidt den ene eller den anden ved noget, han vil meddele og ikke fortie. Al ære og respekt!

For det andet er det også skik og brug, når fremmede svende er til stede, at man byder dem velkommen, lige som også på håndværks vegne beder dem sidde øverst ved bordet og spørger dem, hvorfra de kommer, og hvad deres mester og svende har befalet, eller hvad de ved om deres mester og svende.

Al ære og respekt!

For det tredje har vi fremdeles et Artikelbrev, der er givet af de højædle og velvise rådsherrer i denne by samt bekræftet af mestre og svende, og som skal forelæses for de fremmede svende. Herefter har enhver sig at rette eller tage skade for hjemgæld.

Al ære og respekt!

For det fjerde har vi også en valg-tavle, hvorpå mestrenes navne står optegnet, således at enhver svend, når denne bliver oplæst, flittigt kan agte på sin mesters navn og give det rigtige svar.

Al ære og respekt!

For det femte har vi også en sort bog, hvori de u-ærlige svendes navne står optegnet, således at enhver - når den bliver oplæst - kan agte på disse navne, når en svend møder dem i det fremmede, at han undgår dem og ikke indlader

sig med dem, indtil de alle kommer hertil og forliger sig med mestre og svende.

Al ære og respekt, al ære og respekt!

Når omfraget her foregår, siger skafferen: Al ære og respekt! Broderskabet skal være velkomne i håndværkets navn.

Al ære og respekt!

Så svarer du: Al ære og respekt! Jeg siger tak i håndværkets navn. Mestre og svende lader eder venligt hilse i håndværkets navn. Al ære og respekt! Al ære og respekt!

Jeg siger tak på mestres og svendes vegne. Al ære og respekt, al ære og respekt! Hvorfra kom I, de yngste? Al ære og respekt, al ære og respekt! Fra Århus, al ære og respekt! Hvad har mestre og svende befalet jer? Al ære og respekt, al ære og respekt!

Jeg skal ærbødigt hilse mestre og svende i håndværkets navn. For dem må håndværket være en ærlig sag, og for dem, hvor dette ikke er tilfældet, er der hjælp at få hos herrene ved bordet - over og under bugen, her på jorden - indtil de ønsker at blive gjort bekendt med sagens sammenhæng. Derpå sætter jeg mig sammen med dem øverst ved bordet og drikker en kande øl eller vin - og lader jer ærlige svende deltage.

Så siger jeg mestre og svende ærbødigt tak. Al ære og respekt, al ære og respekt! Efter det sædvanlige omfrage ved jeg intet andet end bravt og godt at sige om de højt ærede mestre og svende. Og det står åbent for enhver, der ved noget at sige mig på, at rejse sig og træde hen til bordet og anklage mig, - eftersom mestre og svende er til stede, og svendeladen står åben.²⁷⁾ Ja, så vil jeg vide at forsvare mig, således som det tilkommer og vel anstår en ærlig svend og siden tie stille, indtil ordet atter er mit ved omfraget.

Al ære og respekt, al ære og respekt!

Så vil skafferen videre spørge, hvem der har noget at klage over. Så må han sige til, eftersom mestre og svende er samlede, og svendenes lade står åben.

Den der har ret, skal vederfåes retfærdighed, og den der har uret, skal straffes efter sagens åbenbaring og landets lov.

Al ære og respekt, - når det er sket for tredje gang.

Ved behøvelingen vil skafferen sige: Al ære og respekt! Hvor har I bortskænket eders navn?²⁸⁾

Al ære og respekt, al ære og respekt! Mit navn har jeg bortskænket i den vidtberømte søkøbmands-handels- og vandelsby Århus, hvor

gode, ærlige mestre og svende var til stede. Til sin tid håber jeg, det vil være tilbage, hvor det ikke var. Det ville gøre mig ondt, om jeg havde bortskænket mit navn til den, - hvor min præst Peter Thorsen, mine to faddere Peter Therkildsen og Andreas Sewallsen og min klokker Christian Bertelsen var til stede. Fra disse har jeg modtaget en velsignelse.

Det koster mig så meget som en ugeløn eller mere. Er der nogen der her ved noget om mangler eller fejl, så le mig ud, og giv mig to for en. Så vil jeg gemme den ene i min pung, den anden vil jeg fortære sammen med gode, ærlige mestre og svende i en by, hvor det behager mig.

Jeg lader mig vel straffe, men aldrig mere høvle og hugge, for det giver kun hårde stød og få spåner, som jeg vel har erfaret. - Derpå har jeg erbødigst sagt mestre og svende tak.

Al ære og respekt, al ære og respekt!

Når velkomsten bliver præsenteret, siger skafferen:

Al ære og respekt!

Det er i denne høj- og vidtberømte, kongelige sø-købmands- handels- og vandelsby Århus skik og brug, at man præsenterer velkomsten for den fremmede svend. Så tager han den og drikker den ud. Derfor giver han så meget som intet.

Men tager han den og drikker ikke ud, så er han forfalden til straf over for mestre og svende. Tager han den og drikker en æresdrik deraf, giver han så meget som to lybske skilling.²⁸⁾

VED PRÆSENTATION AF VELKOMSTEN

Al ære og respekt, al ære og respekt!

Jeg kan ikke undlade at præsentere denne velkomst for eder, ganske som den er blevet præsenteret for mig og andre ærlige svende.

På deres sundhed, som har indpunslet, smykket og forsiret denne velkomst. På deres sundhed, som ved videre eftertanke vil forsire og smykke den. På hr. oldermandens sundhed, på hr. ladesvendens sundhed. På deres sundhed, der rejser til vands og til lands. På deres sundhed, der lever og svæver over den grønne hede. På hr. faders, fru moders, de herrer brødrers og jomfru søstres sundhed. På hele det lovlige broderskabs sundhed, mig og jer selv indbefattet. - Med disse ord bringer jeg den til jer.

Al ære og respekt!

Så svarer du: Al ære og respekt!

Denne drik sætter jeg pris på. Men endnu mere priser jeg den person, der giver mig den.

Al ære og respekt, al ære og respekt!

Når du bliver skaffer og får fornøjelsen at omskikke på svendenes herberg, skal du foretage opklapning²⁹⁾ tre gange, i det du siger: Al ære og respekt, al ære og respekt!

For det første: hvad fremmede svende angår. Hvad de måtte ønske eller have lyst til, skal de sætte sig øverst ved dette bord og der vederfares, hvad jeg og enhver anden ærlig svend har erfaret.

Al ære og respekt!

HENVISNINGER OG NOTER BEHØVLINGSTALEN

1. Med disse ord (also mit gunst) indledes og afsluttes behøvlingsceremonien, og ordene bruges flittigt i den lange tale. Fra de københavnske skomagere ceremoni kendes en dansk oversættelse: Med gunst brødre. Afsluttende hedder det: Alles med gunst. (C N, Håndværksskik, s 58 ff).
2. Ordet ærlig brugtes i en anden betydning, end den vi kender. For at få adgang til et håndværk, skulle man være født af ærlige ægtefolk. Uærlige, der kom fra samfundets laveste klasser, f.eks. bøddel, rakker og skøger kunne ikke accepteres.
3. Behøvlings »embedsmænd«, præst, fædere og klokker var af kirkelig oprindelse. Men forargelige gamle skikke som dåben tåltes ikke længere (C N, anført skrift s 5).
4. Inden behøvlingen er udlæringen endnu en foragtelig person, der skal ydmyges og forhånes, f.eks. kaldes han en kosvans.
5. Fire gange årlig afholdt lavene ordinær samling, kaldet kvartalsamling. Når forholdene krævede det, kunne der også afholdes andre lavssamlinger.
6. Ukendte udtryk, der foreløbig må stå uden forklaring.
7. Judæisk profet fra sidste del af det 7. århundrede.
8. Identitet uvis. Hieronimus fra Prag, bøhmisk reformator, død 1416, kan foreslås.
9. Betydning uvis. Måske gamle tyske væverudtryk.
10. Ifølge Danske Lov, 3-13-23, hørte snedkeriet ikke til de håndværk, der måtte drives på landet.
11. De antikke søjler står som symboler på snedkerkunsten klart i behøvlingstalen.
12. Den doriske stil med den enkle undersættelige søjle regnes for den tidligste græske stilart.
13. Den joniske stil udvikledes i Lilleasien, hvorfra den i det 5. århundrede f. Kr. kom til Grækenland. Det slanke søjleskæft hviler på et fodstykke, og søjlehovedet er prægtigt udformet.
14. Den korintiske søjleorden er beslægtet med den joniske. Søjlehovedets overdådige bladdekoration var udviklet i Grækenland ca. 400 f. Kr. Her blev søjlen overtaget af romerne, der stærkt yndede det rige bladhang.
15. I Rom udvikledes en ny søjleorden, kaldet den »komposite« - en blanding af jonisk og korintisk stil.
16. Muserne var i den græske mytologi skyts-gudinder, 9 ialt, for al åndelig og kunstnerisk virksomhed.
17. Oprindelig italiensk frugtbarhedsgudinde.
18. Omskuning var tvang på ledige svende til at tage arbejde efter omgang. (Camillus Nyrop, Bidrag til vor Håndværksstands historie, Kbh. 1914, s 14).
19. En meget sød hedvin.
20. Ladesvenden er knyttet til lavsladen, hvor han gør tjeneste. (C N, Håndværksskik, s 144).
21. Det er den gamle dåbshandling, der hentydes til. Ved dåben blev læredrenge svend, eller et helt nyt menneske. Derfor navneændring.
22. Med disse sidste ord fik den behøvlende en forsvarlig lussing.
23. Det samme som omskuning, jfr. note 18.
24. Om svendenes leder er i tidens løb brugt forskellige benævnelser, Ørtengesell, oldgesell, skaffer, men den indre sammenhæng mellem disse er usikker.
25. Ved mødet på kroen kan holdes omfrage (rundsørge), hvor man sikrer sig, at alt er håndværksmæssigt forsvarligt, zünftig.
26. Mester med særligt ansvar for svendenes lade.
27. Med disse ord »for åben lade« understreges mødets højtidelige alvor.
28. Den lybske møntregning (1 mk = 16 sk) vandt i 1300-årene indpas i Danmark. (Hvidtfeldt, Håndbog s 353).
29. Til denne opklapning brugtes skafferstokken, f.eks. ved tre gange slag på ladens låg. Skafferstokken var også et værdighedstegn, der blev båret ved optog gennem byens gader.

ET FERNISKOGERI

AF EBBE JOHANNSEN og ANNE CHARLOTTE OLSEN

I 1984 er samlingerne i »Den gamle By« blevet forøget med et *ferniskogeri* og museet har dermed fået et eksempel på en mindre fabriksvirksomhed, hvis produkter og produktionsform i dag hører fortiden til, og af hvilke denne måske var den sidste fungerende.

Muligheden for at erhverve ferniskogieriet indtraf i forbindelse med udflytningen af firmaet Erik Berg A/S, farve- og lakfabrik, fra sit hidtidige fabriksanlæg, Lygten 37, 2400 København NV, til en ny fabrik i Køge.

Firmaet lå på, hvad man tidligere ville kalde det yderste Nørrebro, skråt over for den gamle Slangerupbanes station, i et kvarter, hvis bebyggelse stadig er præget af det oprindelige uensartede forstadsbyggeri.

Tidligere havde Lygteåen her markeret byens yderste grænseskel mellem Københavns byjorder og Utterslev landsbymark og lige udenfor dette skel lå ferniskogieriet. Lygten har navn efter den nu forsvundne Lygteå.

1950 blev denne bydel karakteriseret således og karakteristikken gælder stadigvæk også for området på den anden side af Lygten: »Kvarteret mellem Jagtvejen, Tagensvej, Lygten og Nørrebrogade er af en meget broget Konsistens. Her ligger Bygninger fra saa at sige enhver Byggeperiode igennem de sidste Hundrede Aar, lave enetages Huse fra Nørrebros første Tid omkring Midten af forrige Aarhundrede Side om Side med høje Kaserner, ja, her er moderne Etagehuse fra den seneste Tid. Men ogsaa her bidrager Fabrikkerne til at give denne Del af Nørrebro Karakter, den mindre Industri i Baggaardene, saavel som større Etablissementer, der optager hele Grunden og ligger med Facaden ud til Gaden.« (København før og nu, V, Kbh. 1950, s. 198).

Grund med bygninger var solgt og det hidtidige fabriksanlæg stod foran nedrivning.

Dette bestod da af en samling højst forskelligartede bygninger fra de sid-

ste 100 år, og blandt dem og mellem de ældste var det ferniskogeri, hvis inventar nu er indgået i »Den gamle By«.

Ferniskogieriet havde oprindeligt hørt til firmaet F. J. Nielsen & Brønnum (opr. F. J. Nielsen & Comp.) på nabogrunden med adressen Gørtlervej 1, indtil dette i 1953 blev købt af Erik Berg A/S og sammenlagt dermed.

På grundlag af oplysninger indhentet i Københavns Kommunes Bygningsarkiv, suppleret med oplysninger andetsteds fra, tegner ferniskogeriets historie sig da således - idet det dog må understreges, at der forekommer store lakuner i kildematerialet:

1876 søger F. J. Nielsen & Comp. om tilladelse til at opføre et hus på matrikel 6ex og 6ed af Utterslev. Lergravsrenden dannede på dette tidspunkt skellet mellem matriklerne, der i 1916 blev sammenlagt til matrikel 6ed.

Vandløbet sløjfedes ifølge Københavns Vandforsyning ca. 1950, men blev på dette sted sandsynligvis sløjfet umiddelbart i forbindelse med ferniskogeriets opførelse. Dette skete imidlertid først 1886 som led i opførelsen af en samling produktions- og administrationsbygninger, der tilsammen udgjorde F. J. Nielsen & Comp.'s fabrik »ved Leersøen«.

Ferniskogieriet bestod da af en gulkalket, grundmuret 1-stensbygning med skifertag. Bygningen indeholdt et simpelt kulfyret anlæg, nemlig en kokekedel og en skorsten midt i rum-

met, samt en 21 cm høj skorsten placeret i bygningens nordøstlige hjørne. Det var denne oprindelige fabriksbygning, ganske vist i stærkt ombygget stand, der endnu rummede ferniskogieriet ved udflytningen i 1984.

F. J. Nielsen & Comp.'s farve- og lakferniskogeri, blev grundlagt i 1864 af F. J. Nielsen, f. 1835. I 1895 overgik fabrikken til sønnen Fr. Jul. Sigtetty Nielsen, f. 1872. 1903 optoges Aage Brønnum, f. 1873, som kompagnon og forretningen antog navnet F. J. Nielsen & Brønnum. (Danmarks ældste Forretninger, Kbh. 1940, s. 403).

En bevaret priskurant uden årstal med utvivlsomt fra tiden før århundredskiftet gengiver diplomer fra København 1872, Wien 1873, Næstved 1874 og Paris 1878.

Oplysende om vareudvalget er priskurantens titelblad:

En del af vareudvalget i lageret i Købmagergade 44 må være anskaffet udefra.

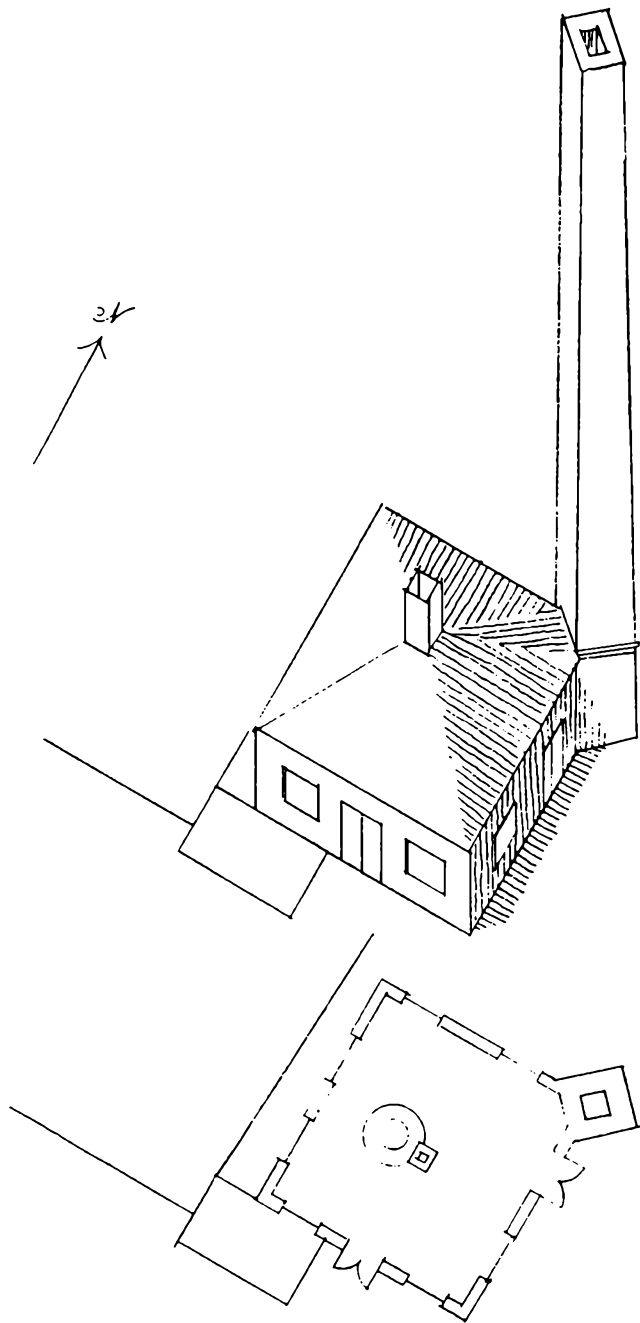
Frem til 1950 ændredes bygningen ikke væsentligt, bortset fra tilbygning af småskure og lignende. Ferniskogieriet anvendtes på dette tidspunkt ikke længere til produktion. Denne var da henlagt til »nyt lakkogeri«, idet den oprindelige høje skorsten via en røgkanal fungerede som aftræk fra dette nye kogeri.

Imidlertid skete i tiden umiddelbart derefter væsentlige ændringer med firmaet, idet F. J. Nielsen & Brønnum som nævnt 1953 blev opkøbt af Erik Berg A/S. Dette firma

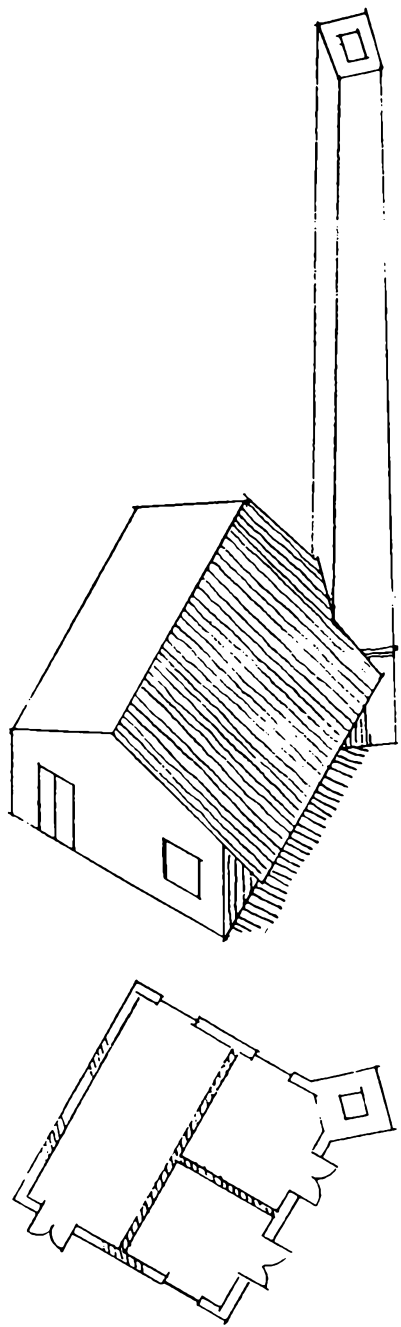

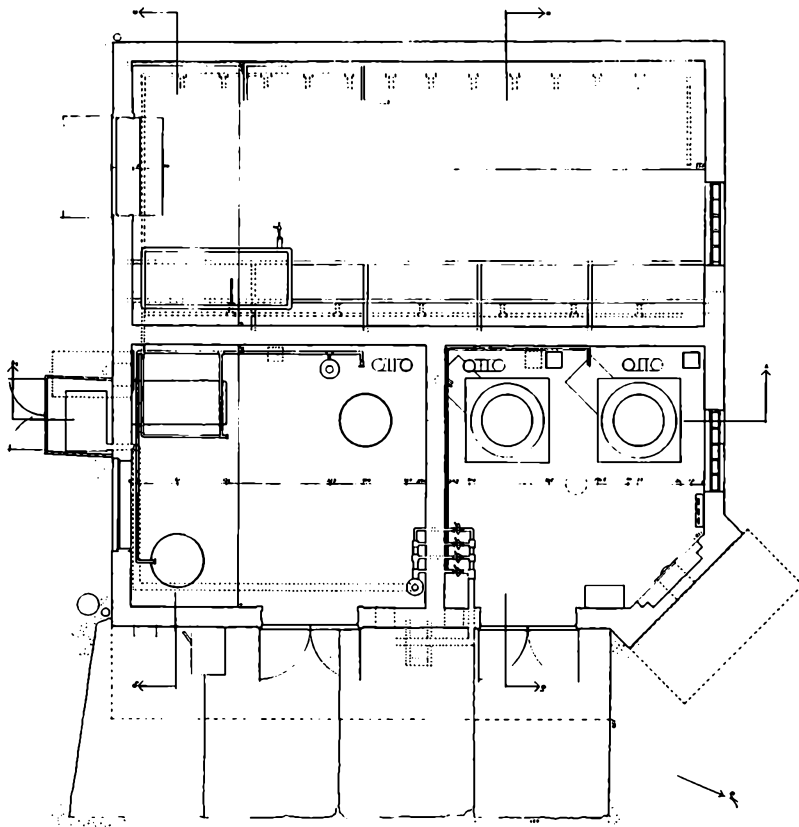
Priskurant fra F. J. Nielsen & Co. Slutningen af 1800-tallet.

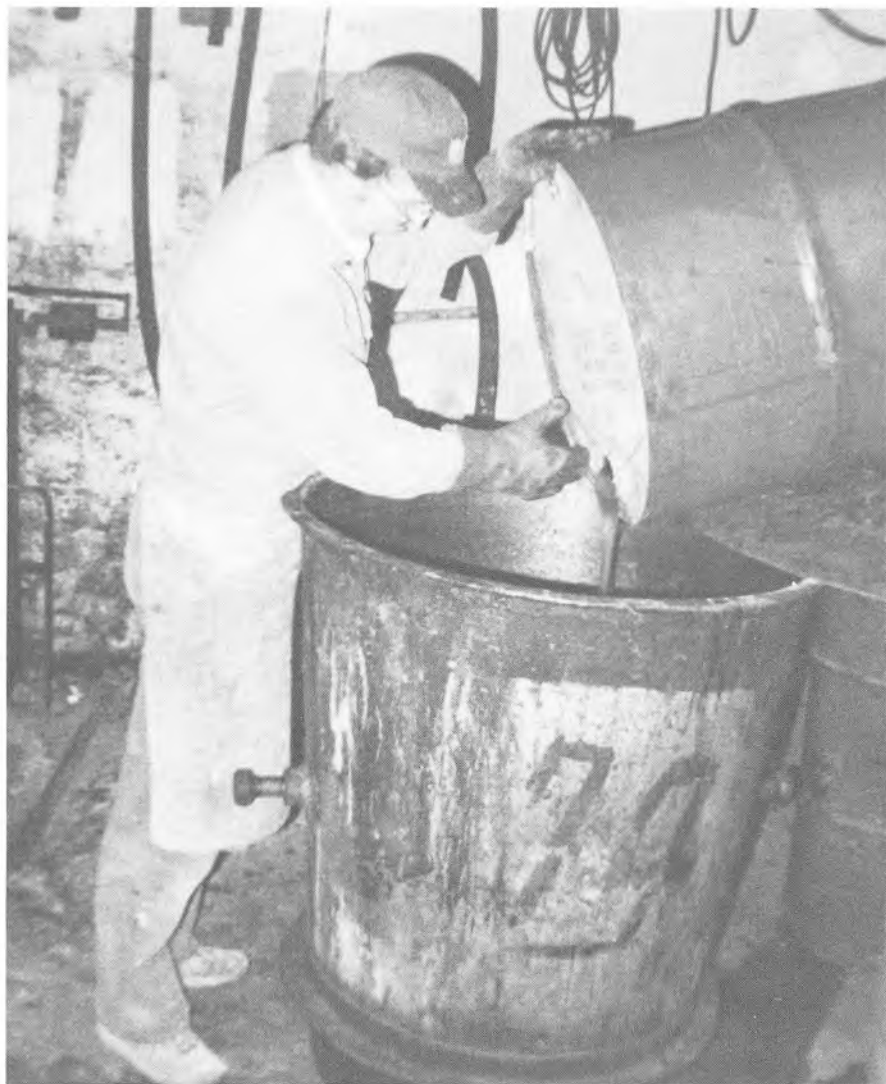
Rekonstruktionstegning. 1886.

Rekonstruktionstegning, 1954.

Plan, 1984.

Femiskoger Per Drost Christiansen, 1984.

var oprettet 1924 og flyttede i 1940 til Lygten 37 som nabo til F. J. Nielsen & Brønnum. I forbindelse med ejerskiftet ombyggedes og genåbnedes femiskogeriet og i april 1954 forelå en ibrugtagningstilladelse.

I midten af 1960'erne indlagdes der gas i stedet for det oliefy, som havde afløst det gamle kulfy, og hjørneskorstenen blev nedrevet. I denne ombyggede form med to kogesteder fungerede femiskogeriet frem til

1984, da produktionen ophørte og ferniskogeriet nedlagdes.

Bygningen fremstod da med de gamle l-stens mure og tag af lecabe-ton, beklædt med sort asfaltpap. Denne tagbeklædning havde erstattet det oprindelige skifertag ved ombygningen i 1954. Ved denne ombygning blev huset opdelt i et »køgeri«, et »centrifugerum« og en »tappehal« med forsænket gulv. Ligeledes blev vinduerne ændrede og dørene af brandhensyn udskiftet med massive jerdøre.

Murværket, der fra begyndelsen

havde bestået af meget forskelligar-tede sten, var ved produktionens op-hør stærkt nedbrudt, til dels på grund af en række senere overfladebehand-linger, der havde hindret en naturlig ventilation.

I betragtning af bygningens slette bevaringstilstand og hele ombyggede karakter, nøjedes museet med at hjemtage selve installationerne til fernisproduktionen samt døre og an-dre bygningsdele.

Samtidig blev bygningen opmålt. Forinden virksomhedens ophør regi-streredes også arbejdsgangen.

ÅRSBERETNING 1984

Trofaste læsere af dette afsnit vil vide, at det traditionelt indledes med en række panderynkende bekymringer, og de vil heller ikke blive skuffet i år. Til en afveksling tillader vi os imidlertid denne gang at prioritere et emne, der også er nævnt andetsteds i bogen, og hvis så megen omtale skulle virke anmassende, er forklaringen, at det faktisk drejer sig om et problem, vi må og skal have en løsning på, nemlig museets elendige magasinforhold.

Sagen løber forfatteren af disse linjer i pennen, fordi en kortfattet oversigt alene over nyerhvervelser i 1984 godt kan give anledning til svære overvejelser. For at tage topstykkerne, d.v.s. de mere kostbare antikviteter, først, så drejer det sig om et ovalt thebord fra o. 1800, oprindeligt hjemmehørende på Moesgaard, tre ovne fra herregårdene Oreby og Beritsgaard erhvervet på auktion, et kaffe- og chokoladestel af kongeligt porcelæn fra ca. 1780, en damaskes dug med servietter og en dåbskjole fra 1700-årene, en samling af originale plakater fra Det kongelige Teater fra

ca. 1830-75 og niogtyve akvareller og oliemalerier med århusianske bymotiver af Ole Sværdpiil.

De sidste er indkøbt med henblik på etableringen af et bymuseum for Århus i det tidligere rådhus (og politigård) på Dømkirkepladsen, og det øvrige fylder i sig selv ikke alverden; men »Den gamle By« er et folkemuseum, ikke alene en eksklusiv samling af kunstindustri, og vi må derfor tilstræbe stor bredde i anskaffelserne.

Klunketiden har længe været »museumsmoden«; men historien slutter ikke her, og man har i det forløbne år fulgt linjen op ved at erhverve et par borgerlige møblelementer fra perioden ca. 1910-30. Det kan godt kaldes »mands minde«, og dog er det så meget historie, at museet i dette efterår udlånte et af disse møblelementer til den udstilling på rådhuset, hvormed Århus kommune fejrede 75-året for den store Landsudstilling i 1909, ligesom vi har været TV behjælpelig med inventar til en dokumentarisk produktion om digterpræsten Kaj Munk.

Til Tekstilsamlingen er der indkommet en række elegante modeller

- bl.a. i forbindelse med nedennævnte udstilling om dameskrædderlavet i Århus - samt en del almindeligt gangtøj, og da vi for tiden søger at skabe en samling af karakteristisk arbejdstøj, hvilket er et vidt begreb, har man modtaget en »murer«, en »skorstensfejer«, en »præst« og en »biskop«.

Musiksamlingen er vokset med to taffelklaverer bygget af C. C. Hornung i 1840'erne, et såkaldt sommerfugleflygel, hvis klap åbnes som to »vinger«, fremstillet af Søren Jensen o. 1920, og en »fonola« - et apparat til afspilning af pianoruller. Hertil kommer bl.a. et komplet nodearkiv fra et salonorkester.

En hestetrukken flyttevogn, vel nok den sidste i Danmark, er hentet fra Broager, og fra samme by, men det er nu et rent tilfælde, har man også hjemtaget et komplet interiør fra en ca. 100-årig manufakturforretning. Hvis det ellers går efter den nuværende plan, vil interiøret blive opstillet i forbindelse med et kommende skrædderværksted, når huset fra Møllergade i Svendborg - se side 000 - engang kommer op at stå. Hertil kommer en lille fabrik, et ligeledes 100-årigt ferniskogeri fra kvarteret Lygten på Nørrebro i København, som blev opgivet i forbindelse med virksomhedens flytning til Køge. Læs herom side 000. Åbningen af legetøjsafdelingen har også givet en stor tilgang af ældre legetøj.

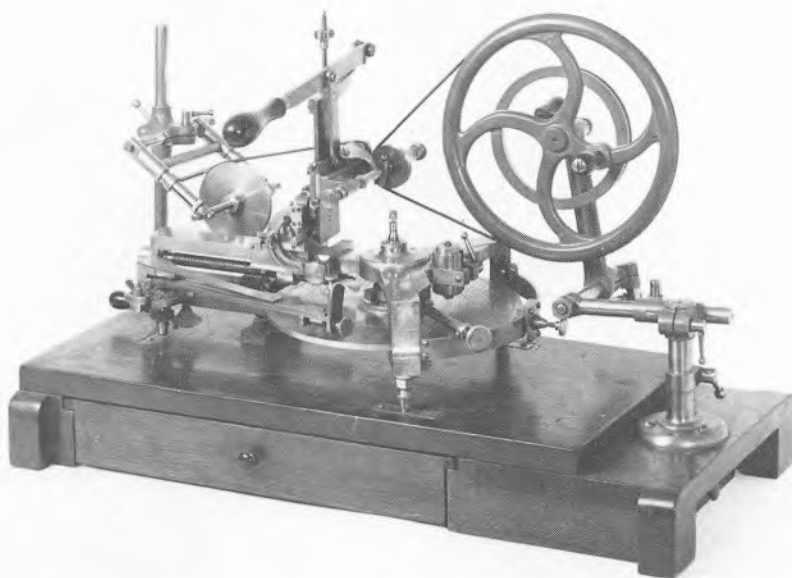
Man kan selvfølgelig godt sige, at alt dette er selvskabt plage; men skal der være en fremtid for Købstadmu-

seet, er indsamlingerne uundgåelige og dermed også en udvidelse af magasinpladsen. Det ideelle ville være en bygning opført til formålet; men så højt stiler vi ikke endnu. En eller flere bygninger, der bare opfylder kravet om tætte tage og mure, vil i sig selv være bedre end de lofter og kældre, der for tiden tjener til opbevaring, og som giver konservatorerne grå hår og søvnløse nætter. Nye magasiner vil blive den opgave, der sættes højest i 1985.

Men hermed må jammeren også forstumme for denne gang. Det er i det forløbne år lykkedes dels at afslutte en del arbejder, dels at igangsætte andre, hvoraf resultaterne vil foreligge i en overskuelig fremtid. Teglværksladen fra Hvorupgård er fyldt op med mur- og tagsten, der hidtil henlå under åben himmel, og hermed har museet på én gang erhvervet en værdifuld bygning og løst ét magasinproblem. Stråtaget på Gartnerhuset fra Stenalt er lagt om takket være en særlig donation fra bankerne, og den fortløbende istandsættelse af bygningerne, som sponsor-bidragene - se årbog 1983 - har muliggjort, er fortsat med bl.a. et nyt gulv i Borgmestergårdens kontor og en tilbundsående reovering af Brændevinsbrænderiet. Brolægningen i Vestergade er lagt om, pladsen mellem Hobrohuset, Restauranten og Helsingør Theater, der hidtil har været belagt med grus, er ny-brolagt, og der arbejdes nu på indkørslen mellem teatret og Restauranten. Ved mu-

Thebord fra ca. 1800 af mahogni. På detailbilledet t.h. ses skuffen med rum til forskellige sorter the trukket ud. Stammer fra Moesgaard.

Dele- og skæremaskine fremstillet af Peter Sturca, København, der o. 1805 fik bevilling til fremstilling af musikalske urværker. Senere ombygget et par gange, så der også kan fremstilles kronhjul på maskinen.

Komfur af støbejern i møbelform med fire profilerede ben i efterligning af drejet arbejde. Mrk. STALLKNECHT./PATENT./HORSENS, og stammer fra Horsens Dampmølle, hvor det muligvis blev opstillet i 1854.

sees to hovedindgange - de to eneste, der holdes åbne i sommerperioden - er der opstillet nye billetkiosker, der er udformet som gamle acciseboder, og som blev udført af tømrerelever på Århus tekniske Skole. De blev overdraget museet som en gave fra skolen og straks taget i brug, selv om de endnu mangler tegltag og den endelige hvid-gule bemaling.

I anledning af Valdemarsdagen skænkede Tappenstreggruppen museet en flagstang, der fik sin plads i haven bag den tidligere kustodebolig, og samtidig navngav man det kommende traktørsted »Simonsens Have« (se side 00). I oktober 1984 blev grunden reguleret med henblik på anlægget, og murerne støbte fundament til huset fra Middelfart, me-

Chokoladekande og to par kopper af porcelæn. Dele af stel fra Den kongelige Porcelainsfabrik, slutningen af det 18. århundrede.

dens tømrenerne klargjorde bindingsværket. Man tilstræber en åbning i sommeren 1985. Kvasen »Fylla« fra Assens (se side 000) har siden efteråret 1983 stået på bedding bag Toldboden, og publikum har her haft lejlighed til at følge skibstømreneres arbejde med at udskifte rådne bord og spanter. Båden er nu tæt, der arbejdes i øjeblikket med dækket, og man håber at kunne få »Fylla« »bragt flot« i løbet af det kommende år; men på grund af de store omkostninger vil vi vente med rigningen, til hun er kommet i vandet.

Et gammelt løfte til Handskemaerlavet blev opfyldt, da man kunne

rydde et tidligere magasinrum i Aalborggården og indrette både butik og værksted. Åbningen blev markeret den 30. april, da de indbudte gæster efter de bedste lavstraditioner gik i optog fra Aarhus Mølle og »flyttede skilt« med spillemand og lavsfane i spidsen. Nu gælder det Viborghuset med cykelmuseet, der i løbet af foråret vil genopstå som et cykelværksted fra ca. 1910-20 og en hertil knyttet samtidig bolig.

1984 blev præget af at være 75-året for den store landsudstilling, hvor Peter Holm for første gang præsenterede sin Borgmestergård. Udadtill blev det markeret ved en foredragsrække, hvis

Taffelformet klaver af C. C. Hornung (nr. 711), antagelig fra midten af 1840'erne; Hornung blev hof-instrumentmager 1843. F.n. den malede signatur på jernrammen; i støvbrættet er udskåret C. C. Hornung. I samme år fik museet også Hornungs klaver nr. 937, som er lidt anderledes.

hovedindhold gengives i tre særartikler i denne bog (side 00-00), internt fejrede man jubilæet ved en personalefest og en sammenkomst for indbudte gæster. Her holdt museets mangeårige arkitekt Hans Henrik Engqvist en forelæsning, der også findes aftrykt her (side 00-00).

Mansardhusets store sal har været ramme om tre omfattende særudstillinger. I december 1983 gjaldt det TV's julekalender »Jul i Gammelby«, der blev genudsendt og pånytrak mange gæster til museet. Selv

om udsendelserne kun delvis var optaget i »Den gamle By«, var denne dog gjort til den faste ramme om alle fireogtyve afsnit, og på udstillingen,

Fra boet efter maleren Mogens Zieler modtog museet bl.a. en kukkasse, der i sammenklappet tilstand har form som en stor bog (billedet f.n.). Til kukkassen hørte en serie kolorerede kobberstik - dels topografiske billeder, dels scenebilleder o.l. - antagelig fra midten af det 18. århundrede.

der var arrangeret i nært samarbejde med Danmarks Radio, vistes modeller til dekorationer, kostumer, effekter og stills.

I foråret var der endnu et jubilæum at fejre, nemlig 50-året for overførelsen af Det danske Urmuseum til »Den gamle By«. Udstillingen - kaldet »Urmageren og hans Kunst« - omfattede danske ure fra 1500-årene og ned til dagen i dag, en del hentet fra museets egne samlinger, en del udefra. Ved at vise et traditionelt urmagerværksted gav man indtryk af principperne for det mekaniske ur,

medens kunstfærdigheden især kom til udtryk i ure med klokkeværker, figurspil o.s.v.

Endelig i efteråret 1984 kom »Klunketid« - foranlediget af, at man på Det danske Filmstudie i Lyngby havde filmatiseret Soyas »Min Farmors Hus« og til det formål havde lånt møblementer i »Den gamle By«. Udstillingen var den første samlede - dog langt fra udtømmende - fremvisning af museets magasinerede klunketidsinventar, der opstillet som interiører - dagligstue, spisestue, soveværelse, køkken og pigeværsele - gav en forestilling om, hvad vi kan præstere, når vi - om forhåbentlig føje tid - får mulighed for at give denne periode permanente rammer. Ideen om en bankbygning synes nu at være ved at materialisere sig, og bankdirektørens hjem må være det rette sted.

Også en række mindre særudstillinger har været vist: Skovfoged Bjørn Døssings fotografier af træer i »Den gamle By« i forbindelse med kampagnen »Plant et træ«, Per Christensens modelskibe i flasker, spise-stel af fajance, skibsportrætter, kniplinger - denne i forbindelse med ud-sendelsen af en bog om samme emne - arbejder fra Århus Dameskrædder-laug, samt i anledning af Holberg-jubilæet en udstilling i Helsingør Theaters foyer. Domus Philateliae Jutlandica viste i efteråret færøske frimærker.

Helsingør Theater har i 1984 været anvendt til 37 forskellige arrangementer - mest koncerter. Elever fra

Det jydsk Musikkonservatorium opførte i juni uddrag af Händels opera »Julius Cæsar«. I Århus Festuge opførte kor-ensemblet Da Camera Henry Purcells »The Fairy Queen«, og i oktober opførte et til lejligheden samlet ensemble »Dido og Aeneas« af samme komponist. Pianisten Frode Stengaard tog initiativet til tre sommerkoncerter, hvor han selv spillede kammermusik m.v. sammen med andre solister. Koncerterne fandt sted søndag eftermiddag, hvilket muligvis kan være årsagen til et ret svagt besøg; men presseomtalen var særdeles positiv, og man vil formentlig prøve igen - dog snarest om aftenen. Den 4. september havde guitaristen Søren Bødker Madsen sin danske debut, og den 5. gav Merit Hemmingson og Bengan Karlsson en fortolkning af Bellman, der lagde stor afstand til alle traditioner. Når man ser bort fra foredrag og møder, domineres teatrets repertoire altså af musik. Ikke ét ondt ord om musikken; men sideløbende kunne vi dog godt forestille os, at teatret også, og i langt højere grad end nu, blev anvendt til dramatiske forestillinger - såvel opera som skuespil.

Også uden døre har der været musik. To søndage i august spillede Århus Koncertorkester på torvet. Det er hensigten at gøre sådanne promenadekoncerter til en institution i bybilledet.

Til de udendørs aktiviteter hører også vore markeder. I december 1983 arrangerede de to Lions-clubber Ly-

Fra udstillingen »Klunkestil«. Et hjørne af udstillingens klunkestue.

Fra udstillingen »Sukkerstads og Julekñas« i december 1984: Det arbejdende »værksted«.

strup og Marselis et week-end julemarked med boder, optræden, musik og andre forlystelser. Markedet, der selvfølgelig var inspireret af en noksom bekendt julekalender, var grundigt forberedt med udsendelse af en adresseløs avis til alle århusianske husstande, og der var trods decemberkulden så stor tilstrømning, at klubberne var villige til at gentage markedet i 1984.

Længere tradition - faktisk tyve år - ligger bag festuge-markedet i september måned; men i år skete der den ændring i organisationen, at det ikke længere var Århus Festuge, men »Den gamle By«, der stod for såvel arrangement som økonomi. Som kunstnerisk leder og impresario ansatte museet musikeren Anders Erboe, der medbragte »Østjysk Musikforsyning« og endda genoplivede det hedengangne ensemble »Kærne«, for at lade disse føre an i løjerne. Derudover var der ingen større ændringer, men det er museets hensigt gradvist - og i den udstrækning økonomien tillader det - at revidere disse markeder, så de i endnu større udstrækning end nu kommer til at afspejle de »rigtige« gammeldags markeder med telte, gøgl, visesang, småhandel o.s.v., ube-smittet af nymodens mekanik.

Begge markeder gav overskud, festuge-markedet til »Den gamle By« alene, julemarkedet til ligelig fordeling mellem »Den gamle By« og Lions klubberne, der anvender deres andel til filantropiske formål. Markederne har selvsagt også haft betyd-

ning for besøget i »Den gamle By«, men derudover må det konstateres, at besøget i det hele taget har udvist en stigende tendens. Det var at forvente, at det registrerede årsbesøg ville vokse brat fra 1982 til '83, da man indførte indhegningen af museumsområdet i månederne juni, juli og august, men også i 1984 er stigningen fortsat, omend i afdæmpet takt. De samlede besøgstal for 1982 og '83 var henholdsvis 136.654 og 214.680 registrerede gæster, men for at kunne sammenligne 1983 med '84 må vi tage tallene ved udgangen af oktober det pågældende år:

1983: 176.425

1984: 238.355

Det forhold, at al kontrol med billetsalg i sommermånederne kan henlægges til kun to indgange, har betydet en væsentlig lettelse for både opsynspersonalet og regnskabsafdelingen, idet man nu i disse måneder, hvor besøget kulminerede med 2-3.000 om dagen, kun sælger billetter, der gælder til alle huse. Prisen var i 1984 kr. 15,00 for én voksen, hvilket var en reduktion i forhold til den hidtil gældende »totalpris« på kr. 20,00. Større grupper fik en rabatpris på kr. 10,00 pro persona, og børn i følge med voksne gik stadig gratis, ligesom der var fri adgang for alle medlemmer af »Den gamle By«s Venner.

Der var alene tale om en omlægning af billetsystemet, ikke nogen prisforhøjelse; men voksende besøg har selvsagt også givet en vækst i indtægterne, og denne stigning håber vi

Fra udstillingen "Træer i »Den gamle By«" med skovfoged Bjørn Døssings fornemme fotografier i foråret 1984.

ikke alene at kunne fastholde, men også øge yderligere. Den konsoliderede økonomi gav museet mulighed for at gå aktivt ind i annoncering rettet mod udenlandske turister, der jo ikke kan nås gennem dansk presse og TV. Hertil kom, at Folketinget i forbindelse med vedtagelsen af den nye museumslov i 1984 for første gang i adskillige år *øgede* bevillingen til museumsformål, hvilket også kom »Den gamle By« til gode. Der er således en tilfredsstillende udvikling at spore i de hidtil så brydsomme økonomiske forhold, hvilket dog ikke må tolkes således, at »Den gamle By« er blevet »rig«. Inden vi bringer de vigtigste regnskabsposter, vil vi tillade os at

anføre nogle tal fra det museum her i landet, vi bedst kan sammenlignes med, nemlig Frilandsmuseet ved Lyngby, Nationalmuseets 7. afdeling, der i 1983 fra det offentlige modtog:

Ved finanslovsbevilling	
til drift	kr. 10.676.400
Til beskæftigelses-	
arbejder	kr. 1.183.748
Til anlægsudgifter	<u>kr. 468.800</u>
I alt	kr. 12.328.548

hvori ikke er medregnet tillægsbevilling til dækning af prisstigninger, ej heller private bidrag, der for de sidstes vedkommende andrager kr. 100.000.

I samme periode modtog »Den gamle By«

fra staten kr. 2.035.800

fra Århus kommune kr. 2.111.663

I alt kr. 4.147.463

til beskæftigelses-
arbejder kr. 2.635.836

I alt kr. 6.783.299

hvilket ikke engang udgør en tredjedel af Frilandsmuseets budget. Det er derfor »Den gamle By« må lægge så stor vægt på de indtægter, der kan skaffes ad anden vej, nemlig de private bidrag, der på Frilandsmuseets regnskab kun udgør mindre end én procent af totalbeløbet, billetindtægten, som Frilandsmuseet, fordi det er en statsinstitution, ikke kan disponere over selv, tryksagssalg, forpagtningsafgifter og andre indtægtsmuligheder som overskud af Festuge-markedet, udlejning af Helsingør Theater, royalties af reklamefotografering, filmoptagelser o.s.v. samt - ikke at forglemme - medlemskontingenter fra foreningen »Den gamle By's Venner«. Der er - som man vil se - trods alle disse indtægtskilder langt igen, før »Den gamle By«s økonomi lader sig jævnføre med Frilandsmuseets omkostningsniveau.

14. januar 1984 rundede arbejdsmand Charles Nielsen de 75 år og ved månedens slutning trak han sig tilbage. Charles Nielsen blev ansat ved museet i maj 1967 og har siden gjort en betydelig indsats som den hjælpende hånd i stort og småt, altid parat til med lune og venlighed at bistå mu-

seets øvrige medarbejdere, når det trængtes - men først og fremmest overtog han af egen drift renholdelsen og plejen af »Den gamle By«s gader, da kommunens parkvæsen, hvorunder dette arbejde egentlig sorterede, måtte indskrænke sit personale; og han gjorde det upåklageligt, pligtro til det yderste. Folk som han er uundværlige på et museum, og museet vil her gerne takke ham for e mange års virke og ønske ham et godt otium. - I Charles Niensens sted ansattes Heiner Thorø, der i nogle år har været tilknyttet konserveringsafdelingen.

Det fastansatte personale består ved årets udgang af: Direktør, mag. art. Erik Kjersgaard, overinspektør, cand. mag. Gunner Rasmussen, museumsinspektør, cand. mag. Ebbe Johannsen, museumsinspektør, mag. art. Henrik Nyrop-Christensen, museumsinspektør, cand. mag. Birgitte Kjær, konservator Lars Vester Jakobsen, vagtmester Finn Lund, bogholder Erna Thomsen, kontorassistent Anna-Marie Kraft, kontorassistent Irmelin Kielsgaard, konserveringstekniker Jens Siig Gaardsvig, tømmerformand Carl Tebstrup, murerformand Jørgen Olesen, maler Gert Duus og museumsbetjent Heiner Thorø. Museets arkitekt er lektor ved Arkitektskolen i Århus Aage Kristensen, M.A.A. Endelig bør nævnes, at museets tidligere vagtmester, Søren Chr. Simonsen som timelønnet medarbejder forestår arbejdet med guider, billetsalg og tryksagssalg.

